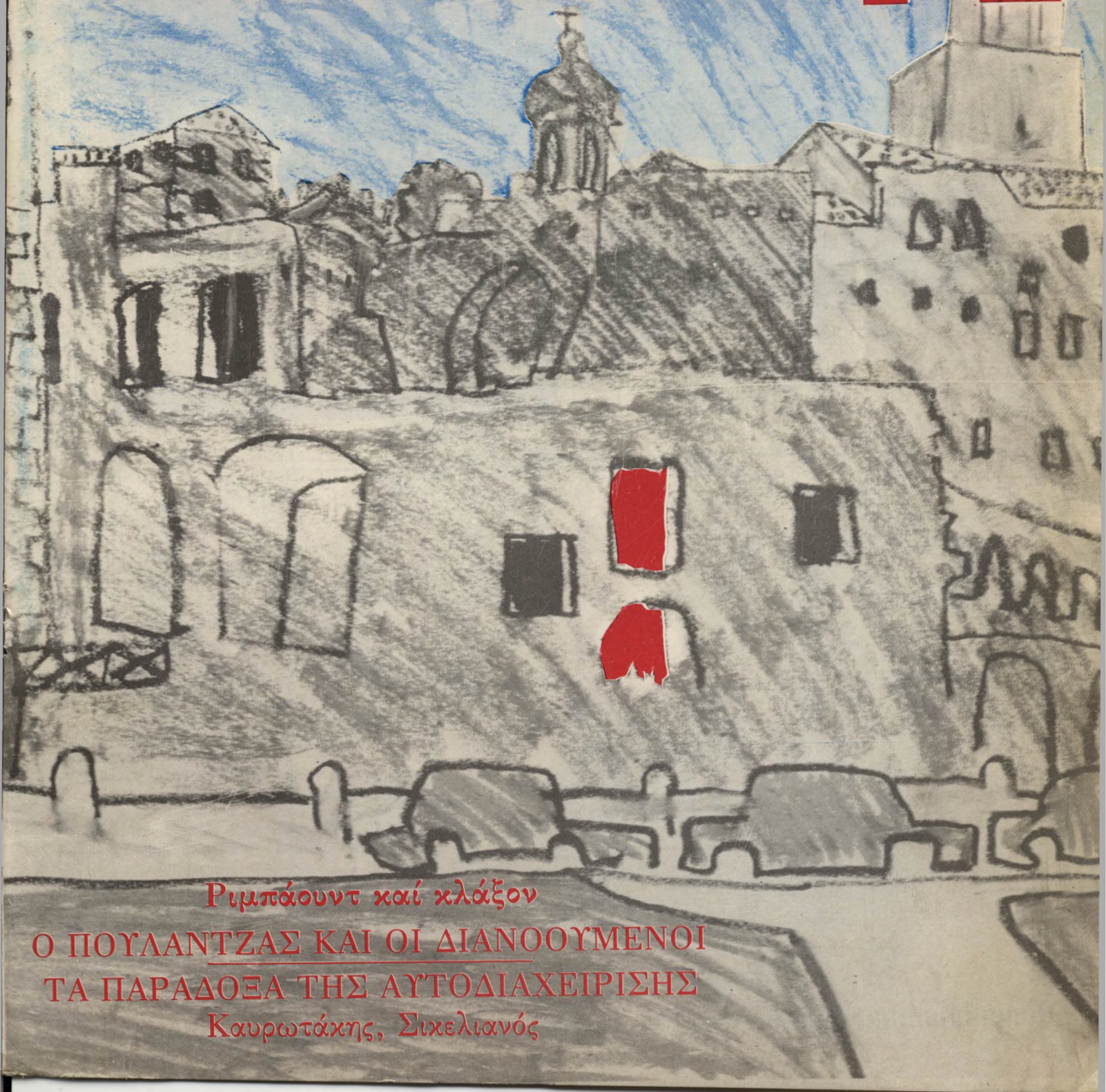


Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 80 (9), Ιούνιος 1987
τιμή τεύχους 200 δραχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ



Ριμπάουντ και κλάξον

Ο ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ
ΤΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Καυρωτάκης, Σικελιανός

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΤΡΙΤΗ 30 ΙΟΥΝΙΟΥ 1987
τεύχος 80 (8) (νέα περίοδος), δρχ. 200
ΤΗΛ. 32.39.645 και 32.28.791



ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστειδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Έλένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

• Σκίτσα Χρήστου Πικριδά.

• Τη διόρθωση των δοκιμίων έκανε ο Παντελής Σπ. Μπουκάλας, τη σελιδοποίηση ή Μάγια Γεωργιάδου, την αναπαραγωγή των φίλμ ή Χριστίνα Άναστασίου, τη φωτοστοιχειοθεσία ή Άννα Γάκα, ή Γεωργία Μπαρούδου και ή Άλίκη Πελεκάνου.

• Έκδοτης, Άγ. Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Άθήνα.

• Διαχείριση, Σπύρος Δελέγκας.

• Εκτύπωση, ΣΠΟΤ-ΠΡΕΣ Α.Ε., Άγίας Παρασκευής 23, Περιστερί, τηλ. 57.57.940

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τα τεύχη του ΠΟΛΙΤΗ
Άπό τό τεύχος 1 Έως τό 72
ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ	7
Άγγελου Έλεφάντη, Ριμπάουντ και κλάξον	9
Άντωνή Παυλόπουλου, Στη Δόμβραινα σφάζουν άρνιά	11
Γιώργου Μαργαρίτη, ΑΕΙ, νέες υπερβάσεις	12
Σπύρου Γεωργάτου, Τά θεωρήματα των ελαχίστων	14
Βάσω Κιντή, Ποινικοποίηση της κριτικής	16
Μανόλη Μακρή, Περί λαϊκών ήγετών	17
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Λιτότητα-έκσυγχρονισμός	18
Γιώργου Μαργαρίτη, Στην αναζήτηση της Ιστορίας που δέν γράφτηκε	22
Άννα Χαρίτου, Η προγραμματική συμφωνία ΠΥΡΚΑΛ-ΔΕΗ	24
Άντρέ Μορονί, Υβ Βαργκάς, Τά παράδοξα της αυτοδιαχείρισης	30
Άνώνυμου Σοβιετικού: Κι όμως υπάρχει άριστερά στην ΕΕΣΔ	33
Τσεχοσλοβακία, Φοβούνται	38
Έλένης Πούπη, Ό Πουλαντζάς και οι διανοούμενοι	41
Βασίλη Φιοραβάντε, Η σχολή της Φραγκφούρτης	48
Μαριάννας Σπανάκη, Η «Άποστροφή» του Καρυωτάκη	54
Χ. Δ. Γουνελά, Κρατύλος και Σικελιανός	61
Pierre Thuillier, Χώρος και προοπτική στο Quattrocento	70
ΚΕΡΜΑΤΑ	
Ζέφης Δαράκη, Εικονικές κλίμακες	81
Άντωνή Λιάκου, «Σπάρτακος»	83
Δημ. Κυρτάτα, Παναγής Λεκατσάς στο «Διαβάζω»	84
Άνδρ. Πανταζόπουλος, Τό «Μανιφέστο» του Π. Γκλότς	87
Γιώργου Καρρά, Ραδιοτηλεοπτική «πολυφωνία»	88



ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 2.000 δρχ., έξάμηνη (6 τεύχη) 1.000 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη έτήσια 2.500, έξάμηνη 1.300.
Άλλες χώρες: έτήσια 2.800, έξάμηνη 1.400

Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε. Έκδοτης: Άγγελος Έλεφάντης, Μάρκου Μουσαίου 34, Άθήνα. Τυπογραφείο ΣΠΟΤ-ΠΡΕΣΣ, Άγίας Παρασκευής 23, Περιστερί, τηλ. 5757940

ΗΚΙΤΟΡΓΙΑ
ΑΡΧΟΤΙΚΗ
ΗΚΙΤΣΙΛΑΦΣΑ

ΟΦΕΙΛΟΥΜΕ ΝΑ ΠΡΟΧΩΡΗΣΟΥΜΕ ΕΔΩ ΚΑΙ
ΤΩΡΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΘΥΜΗΤΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ
ΤΗΣ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑΣ ΜΑΣ, ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΜΑΣ, ΤΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΜΑΣ, ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΜΑΣ, ΤΩΝ ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΜΑΣ
ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ ΜΑΣ, ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΜΑΣ...

ΜΕΤΑ 12 ΕΤΗ



ΜΗ ΘΑΝΑΣΗ!

ΑΦΗΣΤΕ ΜΕ!

ΑΔΕΡΦΕ ΟΧΙ!

5/87

Στα γυμνάσια σφαιρών

Ριμπάουντ και κλάξον

Καθυστερημένα θά διαβαστούν αυτές τρεις γραμμές κι όχι εν θερμώ, τήν ώρα που ό κόσμος πανηγύριζε για τό θρίαμβο της Έθνικής ομάδας μπάσκετ στο Πανευρωπαϊκό πρωτάθλημα. Για τὰ παιχνίδια δέν έχουμε τίποτε νά πούμε, εκτός από τό νά προσθέσουμε κι έμεις τή χαρά μας για τίς νίκες της Έθνικής.

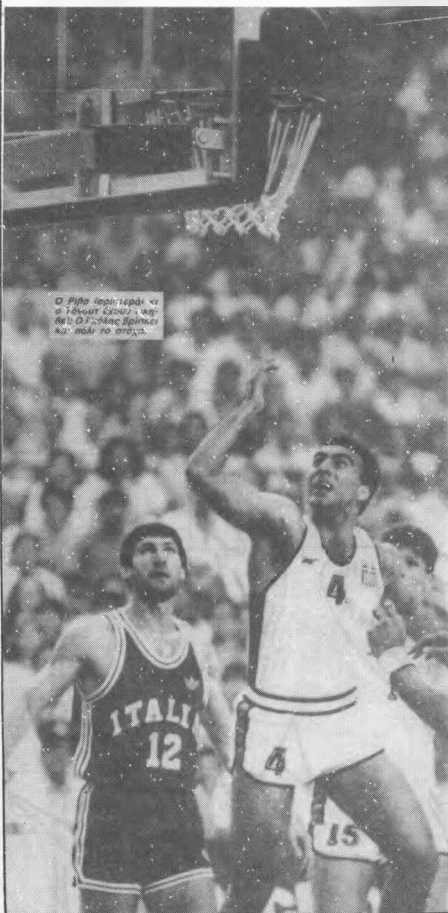
Άς σταθούμε όμως λίγο στους πανηγυρισμούς, στην έκρηξη της χαράς σέ όλη τή χώρα από άνδρες, γυναίκες, παιδιά, γερόντους, φίλαθλους, ρέκτες του μπάσκετ αλλά και άδαεις. Γιατί αυτός ό πανζουρλισμός; Γιατί όλοι μίλησαν για αναβίωση του άλβανικού έπους, για μεγλουργήματα της φυλής; Πόση δόση άλήθειας είχαν οι έκτιμήσεις, έπωνύμων κυρίως, που διείδαν σ' αυτό τό ξέσπασμα μιά φυγή από τή μιζέρια της καθημερινής ζωής, μιά άπόρριψη της κενότητας της πολιτικής, μιά αναπλήρωση για τίς ύστερήσεις άλλων διαστάσεων του κοινωνικού βίου, μιά, επιτέλους, καταξίωση όλων εκεί που βασιλεύει ό έξευτελισμός όλων; Και δέν αναφέρομαι στον γελοίο, πολλές φορές, λυρικοφανή παροξυσμό έκφωνητών, έπισήμων και έφημεροδογράφων αλλά σέ εκείνους που προσάθησαν νά δώσουν στο φαινόμενο μιάν εξήγηση όρθολογική έκκινώντας από κοινωνικές και πολιτιστικές έπισημάνσεις, ενδιαφέρουσες μέν, αλλά που παραμέλησαν τήν αίτία της λαϊκής χαράς.

Ή χαρά της νίκης

Άς είμαστε λοιπόν σαφείς. Ό κόσμος καταχάρηκε γιατί νικήσαμε. Βέβαια, εκείνη που νίκησε ήταν ή Έθνική ομάδα, οι άριστοι παίκτες της, ό μόχθος τους, ή τεχνική τους, τό σθένος τους, ή στρατηγική τους, ή ευαισθησία τους τήν ώρα του παιχνιδιού, νίκησαν δηλαδή ιδιότητες που μάλλον δέν προσιδιάζουν στο έθνικό σύνολο. Ωστόσο ή νίκη ήταν έθνική γιατί όλοι οι μετέχοντες της έθνικής όλότητας ταυτίστηκαν συμβολικά μέ τή συγκεκριμένη έκφρασή της στο γήπεδο. Νικήσαμε λοιπόν «έμεις». Και όποιος νικά σέ άγώνα κοπιώδη, δύσκολο και παρατεταμένο, χαιρείται. Οι συμβολικές άξίες της νίκης άντανακλώνται σέ όλους, γίνονται οι ψυχοκινητήριες αίτιες της χαράς και της λαϊκής έκρηξης. Δέν ήταν, λοιπόν, αντίδραση στην έκπτώση και τήν ταπείνωση ούτε φυγή από τήν ευτέλεια της πολιτικής ζωής. Αυτή εξακολουθεί νά μας συνοδεύει όπως μάς συνόδευε και πριν· μάάλιστα είχαμε μερικά λαμπρά δείγματά της μέσα στον άγωνιστικό χώρο μέ τίς τετριμένες δηλώσεις, τίς πληβειακές χειρονομίες πολιτικών ήγετών και τίς άμετροέπειες ύπουργούν που παρίσταναν τίς Ήγερίες του πασκεμπωλισμού και της έθνικής ψυχής στίβοντας και άνεμίζοντας τήν ιδρωμένη φανέλα του Φασούλα. Οι παλλαϊκές έκδηλώσεις πανηγυρισμού ήταν μιά κατάφαση σέ μιά υπερβατική όλότητα —όχι έθνική όμοψυχία, καμιά όμοψυχία δέν προέκυψε από τή νίκη— μέ τήν έπίγεια, «έπιγηπέδεια», τήν άπτή ένσάρκωση της στο χορευτικό όσλο του Γκάλη και τίς έκρήξεις των συντρόφων του. Ύστερα ήταν ή αναγνώριση μιās έκθαμβωτικής διάστασης, καθαρά άθλητικής: άκόμη και άδαεις κάπου καταλάβαιναν ότι άθλημα, άθλητές και άθλος άπέναντι σέ ισάξιους άνταγωνιστές άγγιζαν τό σημείο της άρτιότητας που άποσπούσε τό θαυμασμό και χάριζε τήν αισθητική άπόλαυση, σαν σέ μυσταγωγία.

Οί πανηγυρισμοί χωρίς πανηγύρι

Κι αυτά «έμεις», οι μικροί, άπέναντι στις μεγάλες και παντοκράτειρες δυνάμεις του είδους, τους δαιμονισμένους «πλάβι», τους άλάθητους Λετονορώσους. Άλλά έμεις, οι μικροί που τά βάλαμε μέ τά θηρία και έπιβληθήκαμε, δείξαμε,



Δια γυμνασίου σφαιρίσματος

μέσα στο θρίαμβο «μας», πόσο μεγάλη είναι η φτώχεια μας. Κάπου δηλαδή ανάμεσα στην υπερηφάνεια και τη χαρά ξεπήδησε ο ξετσιπωτός σοβινισμός, η πολιτιστική μιζέρια, τό κενό της συλλογικής έκφρασης. Τους «πηδήξαμε» τους αντιπάλους, είπαμε οι Πανελλήνες, κι ο καθένας προσέφερε ανιδιοτελέστατα τό μερίδιό τους στό συνολικό «ού». 'Αμέτοχοι στό αγώνισμα και τόν άθλο, «έμεις», τό ανυπέρβλητο έλληνικό κοινό, ό εκτος παίκτης, καθηλωμένοι στίς καρέκλες μας κι άρειμάνιοι επιβήτορες παντός τροχοφόρου διεκδικήσαμε τό μερίδιό μας στή συλλογική έκφραση, στή βία πού άμαυρώνει τήν έννοια του αντιπάλου και του άγωνα. Τους «πηδήξαμε», τους Γάλλους, τους Γιουγκοσλάβους, τους 'Ιταλιάνους, τους Ρώσους. Αυτό τό ρήμα βρήκαμε νά περιγράψουμε τόν άθλο και νά εκφράσουμε τήν έσωτερη ίκανοποίησή μας πού καρδακιζόταν σημαίοστολισμένη. Διεκδικήσαμε τήν ταπεινώση του άλλου· μέ τόν «τσαμπουκά». Γιατί ή βία του βιασμού είναι ή πλήρης και άνελέτη ταπεινώση του άλλου, του ξένου, του άλλοθενούς, είναι υποταγή όλοσχερής, άναίρεση του άνδρισμού μέσα άπό τό παιχνίδι τών φραστικο-συμβολικών ύποκαταστάσεων. Μόνο γαμημένος ό αντίπαλος παύει νά είναι αντίπαλος και κατατάσσεται φαντασιακά στό χώρο τών παιδιών, τών γυναικών, τών μη άνδρών. Γι' αυτό γιά τους πολλούς, πού ξεχύθηκαν στους δρόμους άλλαλάζοντας ή μάλλον κορνάροντας, ή νίκη δέν ήταν λύτρωση, αλλά έκτόνωση, διάλυση στήν παραφορά του δίλογου και άμορφου άλλαλαγμού. 'Ο «πανηγυρισμός» άναζήτησε και βρήκε τίς χωρίς μέτρο άκράειες και τυφλές εκφράσεις πού έξαντλούνται στό τίποτε: τήν κραυγή, τή χειρονομία. Γλεντοκόποι χωρίς γλέντι, πανηγυριώτες χωρίς πανηγύρι, χωρίς επικοινωνία, χωρίς καν λόγο, μιά και τό λόγο επαιρναν τά κλάξον, αυτό τό εκφραστικότερο όργανο επικοινωνίας του Νεοέλληνα.

Γιατί τό πλήθος δέν μπορεί νά πανηγυρίζει: πανηγυρίζουν τά άτομα, οι παρές, οι ομάδες, οι γειτονίες, οι συλλογικότητες, σέ καθιερωμένες ή άναδημιουργούμενες κάθε στιγμή συμ-περι-φορές όπου ο καθένας βρίσκει τόν άλλον, επικοινωνεί, δίνει και παίρνει, συναλλάσσεται, μετέχει τών μορφών, δημιουργεί καινούργιες, ζει τή χαρά της ζωής. 'Αλλά, πατώντας τό χορτάρι της 'Ομόνοιας και μαδώντας τόν μικροκαμωμένο φοινικά της υπό τά ζούμ μάλιστα τών ρεπόρτερ της ΕΡΤ, κορνάροντας, άλλαλάζοντας, περνώντας τους αντιπάλους γενεές δεκατέσσερις μέ τρίποντα γαμοσταβρίδια ό κόσμος έδειχνε ότι δέν ξέρει τί νά κάνει μέ τή χαρά του, τί νά κάνει τή χαρά του — ένα μεγάλο θησαυρό πού άνέλπιστα του 'λαχε και δέν ήξερε πώς νά τόν καταναλώσει, πώς νά τόν γευτεί. Κατεβαίναμε στήν 'Ομόνοια κορνάροντας —ώς εκεί έφτανε ή φαντασία— νά δούμε τί κάνει ό κόσμος, κι ό κόσμος, κοιτάζοντας τόν κόσμο, άφου έρεψε στά πόδια του γύρισε στό σπίτι του άποκαμωμένος, ενώ τά άψυχα, αλλά πάντα πομπώδη ρεπορτάζ τών ραδιοσταθμών και της ΕΡΤ συνέχιζαν φλύαρα επαναλαμβάνοντας μονότονα ότι ήταν άδύνατο νά περιγραφεί αυτό πού γινόταν στους δρόμους, γιατί, άκριβώς, τίποτε δέν γινόταν στους δρόμους.

'Ο σοβινισμός: τρίποντο

Ας τό καταγράψουμε αυτό: τήν ώρα του θριάμβου θριαμβολογούσαμε κενό εν κενώ. Δέν υπήρχαν πολιτιστικές ύποδοχές νά δεχθούν τό μεγάλο φορτίο. Τό γιατί είναι μιά άλλη ιστορία. Και άρκεστήκαμε στά κλάξον και τήν πριμολογία πού άρχισε εϋθύς άμέσως εκείνο τό βράδυ.

'Ας καταγράψουμε και κάτι άλλο πού ό τηλεοπτικός και έφημεριδογραφικός όρυμαγδός δέν μπόρεσε νά έπισημάνει: τόν σοβινισμό: ή εκδήλωση πλήθους, όπως αυτή πού συνόδευσε τους Πανευρωπαϊκούς, έφερε στήν επιφάνεια ρεύματα ύπόγεια, φανατισμούς. 'Εδω όμως ό εθνικισμός ήταν τυφλός, χωρίς συγκεκριμένο στόχο — κάποιον «έθνικό» αντίπαλο. Τό ίδιο σιχαμερός εκφράστηκε μέ τους Γιουγκοσλάβους, τους 'Ισπανούς, τους Γάλλους αλλά και τους 'Ιταλούς, τους Ρώσους. 'Εναντίον όλων. 'Ηταν, τελικά, μιά μορφή ξενοφοβίας πού ρητόρευε πάνω στό κουφάρι του πατριωτισμού μεταχειριζόμενη ιστορικές μνήμες σαν παλιά άποφάρια. Τό έπος της 'Αλβανίας και ή κραυγή «άέρα» —εναλλασσόμενη μέ τόν «τσαμπουκά»— έπιστρατεύτηκαν γιά τήν περίπτωση, συγχέοντας τά κρυοπαγήματα μέ τά ριμπάουντ, τά τρίποντα μέ τήν ξιφολόγη.



Στα χυμνοί αφθαλμοί

Τό πανηγύρι τώρα πέρασε. Ήρθε ή ώρα τών επιχειρήσεων καί τών επιχειρηματιών: Τράπεζες, κεφαλαιούχοι, εισαγωγείς, έφοπλιστές, ξενοδοχειακές επιχειρήσεις, παράγοντες, συναγωνίζονται σέ προσφορές στά «παιδιά» καί στό άθλημα. Έτσι είναι. Οί έθνικοί άγώνες είναι πάντα έθνικότεροι γιά όρισμένους πού διαπρέπουν στή μαύρη άγορά τών ιδεολογιών. Άπέμεινε μόνο ένα αίγιμα γιά τό όποιο σπαζοκεφαλιάζει τό Βήμα κι άλλοι πολλοί. Σέ ποιό κόμμα άνήκει ό Γκάλης; Όποιος τό λύσει θά έχει, όμολογουμένως, τό μεγαλύτερο πρίμ.

Άγγελος Έλεφάντης



Ἐνώτατη Ἐκπαίδευση: πρὸς νέα «ὑπέρβαση» τῆς πραγματικότητας καὶ τῶν προβλημάτων

Στοὺς πρόσφατους καιροὺς, στὰ Ἐνώτατα Ἐκπαιδευτικά Ἰδρύματα τῆς χώρας, ἡ μία δύσκολη χρονιά διαδέχεται τὴν ἄλλη. Ἐλλιπές προσωπικό, πολυπληθεῖς φοιτητές, κτίρια, αἴθουσες, βιβλιοθήκες καὶ προπαντός ὀργάνωση, ποιότητα καὶ περιεχόμενο σπουδῶν ἔχουν κτίσει ἕνα πυκνὸ πλέγμα προβλημάτων μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ μέλλον διακρίνεται ζοφερά. Καὶ μέσα σέ ὅλα αὐτά, ἐνῶ παλιές καὶ νέες Σχολές ἀπειλοῦν μὲ διακοπὴ τῶν μαθημάτων ἢ καὶ μὲ κλείσιμο καθὼς φθάνουν σέ λειτουργικά ἀδιέξοδα, ἡ κυβερνητικὴ πολιτικὴ μένει ἀξιοθαύμαστα πιστὴ στὶς συνταγές τῆς μαύρης μαγείας. Ἐξαφάνιση τῶν προβλημάτων διὰ τῆς ὑπέρβασης....

Ὅταν τὸ ΠΑΣΟΚ πρωτοῆρθε στὴν ἐξουσία ἀνακάτεψε τὰ προβλήματα τῶν ΑΕΙ χωρὶς νὰ λύσει κανένα ἐνῶ πρόσθεσε καὶ νέα ἀδιέξοδα μὲ τὴν — πέρα ἀπὸ τὰ μέσα καὶ τὴ λογικὴ— σπορὰ νέων πανεπιστημίων σέ πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς ἐπικράτειας. Φαινομενικὰ παρουσιάστηκε ἔργο θετικὸ καθὼς πολλαπλασιάτηκαν οἱ τίτλοι καὶ τὰ ἀρχικὰ στὰ μηχανογραφημένα ἔντυπα ἐπιλογῆς τῶν ὑποψηφίων. Τὴ ζημιὰ πού προκλήθηκε ἀπὸ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἀδιεξόδων θὰ ἀργήσουν νὰ τὴν ἀντιληφθοῦν οἱ πολλοί.

Πιστὸς στὴν τακτικὴ αὐτὴ καὶ ὁ νῦν ἱστοριογράφος ὑπουργὸς τῆς Παιδείας, ἀνακοίνωσε τὴ δημιουργία 850 νέων θέσεων ΔΕΠ στὰ ΑΕΙ τῆς χώρας τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς πού οἱ πιέσεις καὶ οἱ ἀνάγκες ἔγιναν ἀφόρητες. Τὸ πυροτέχνημα ἐκτοξεύτηκε μὲ τέχνη ὥστε ἡ συζήτηση πάνω στὴν πραγματικότητα νὰ ἐξοβελιστεῖ καὶ πάλι. Γιατί εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ ὑπουργεῖο ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια κωλυσιεργεῖ ὀλοένα καὶ περισσότερο, ὄχι μόνον στὸ διορισμὸ καὶ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων τους, ἤδη ἐκλεγμένων μελῶν Δ.Ε.Π. ἀλλὰ καὶ στὴν προώθηση καὶ τὴν κάλυψη τῶν γιὰ ὁποιαδήποτε αἰτία κενῶν θέσεων πού οἱ ὀργανισμοὶ τῶν ΑΕΙ προβλέπουν. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ὑπαρξὴ πολυάριθμων κενῶν θέσεων σέ κάθε Σχολή, Τμῆμα ἢ Τομέα στὰ Πανεπιστήμια τῆς χώρας.

Ἡ τέχνη εἶναι στὸ νὰ κατευθύνεις τὴν κουβέντα. Ὁ κ. Τρίτσης, παρασιώπησε τὸ θέμα τῶν ὑπαρχουσῶν κενῶν θέσεων καὶ ἀνήγγειλε νέες. Ὑπολογίζει, καὶ μᾶλλον σωστὰ ὑπολογίζει, ὅτι ὁ καινός γιὰ τὴ διανομὴ τῶν νέων θέσεων θὰ περιορίσει τὴ συζήτηση καὶ τὴν πίεση γιὰ τίς παλιές. Καὶ μέχρι νὰ κοπάσει ἡ τρικυμία ἔχει ὁ Θεός. Ἔχουμε ὑπόψη μας ἕνα παλαιὸ Τμῆμα τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης μὲ ἕξι κενές ὀργανικὲς θέσεις τῆς μίας ἀπὸ τίς 850 «νέες» (τόσο τοῦ ἀναλογεῖ) φαίνεται νὰ παραμερίζει τὴ διεκδίκηση τῆς κάλυψης τῶν πρώτων. Ὑπενθυμίζουμε δε ὅτι τὴν κάλυψη τὴν ἀποφασίζει τὸ Τμῆμα ἀλλὰ τὰ κονδύλια γιὰ τὴν ὑλοποίησή της τὰ ἐγκρίνει (τὰ διαθέτει) τὸ ὑπουργεῖο.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἡ κίνησι τοῦ κ. Τρίτση ἦταν μιὰ ἐξυπνὴ κίνησι. Τὸ φοβερὸ εἶναι ὅτι ἡ ἐπιτυχία της δέν ὀφείλεται τόσο στὶς ἱκανότητες τοῦ κ. ὑπουργοῦ ἀλλὰ στὴν παθητικὴ ἀνοχὴ αὐτῶν τῶν μεθοδεύσεων ἀπὸ τὰ μέλη τῶν αὐτόνομων πανεπιστημιακῶν κοινοτήτων.

Γιώργος Μαργαρίτης



Δια χειρὸν ἀφελῆτος

Ἔρευνα: ποινικοποίηση τῆς κριτικῆς

Στίς 15/5/87, καταδικάστηκαν ἀπὸ τὸ πρῶτο Τριμελὲς Πλημμελειοδικεῖο Ἀθηνῶν, σὲ 7μηνη φυλάκιση καὶ χρηματικὸ πρόστιμο, ὁ Πρόεδρος καὶ ὁ Γραμματέας τοῦ Συλλόγου τῶν Ἐρευνητῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν (ΣΠΕΙΕ), ὕστερα ἀπὸ μήνυση πού ὑπέβαλε ὁ κ. Κλ. Νικολαΐδης, μέλος τοῦ Δ.Σ. τοῦ ΕΙΕ καὶ διευθύνων σύμβουλος του, ὅταν ἔγινε ἡ μήνυση.

Ὁ κ. Νικολαΐδης, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Θεωρητικῆς καὶ Φυσικῆς Χημείας, σύμβουλος στό Ὑπ. Ἐθνικῆς Ἀμυνας, στήν Ἑλληνικὴ Ραδιοφωνία, στή Βιομηχανία Ὀπλων, καθηγητὴς στό Πανεπιστήμιο τῆς Κρήτης καὶ ὑποψήφιος καθηγητὴς στό ΕΜΠ, θεώρησε συκοφαντικούς τούς χαρακτηρισμούς πού τοῦ ἀποδόθηκαν σὲ ὁμόφωνες ἀποφάσεις τοῦ Δ.Σ. καὶ Γ.Σ. τοῦ Συλλόγου τῶν Ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖες μιλοῦν γιὰ τὴν ἀντιδημοκρατικὴ, αὐταρχικὴ καὶ ἀντιεπιστημονικὴ του συμπεριφορά. Θεώρησε ἐπίσης τὸν ἑαυτό του προσβεβλημένο ἐπειδὴ γράφτηκε ὅτι οἱ ἐνέργειές του γίνονται μὲ τὴ συγκατάβαση ἢ τουλάχιστον τὴν ἀνοχή ἡγετικῶν κυβερνητικῶν στελεχῶν.

Στὴν ἀκροαματικὴ διαδικασία δὲν ἀμφισβητήθηκε ἡ ἀκρίβεια τῶν γεγονότων πού ὁδήγησαν τὸ σύλλογο τῶν ἐρευνητῶν νὰ διατυπώσει τούς παραπάνω ἰσχυρισμούς. Δὲν ἀμφισβητήθηκε ὅτι οἱ σχέσεις τοῦ κ. Νικολαΐδη μὲ τούς συνεργάτες του, τόσο κατὰ τὴ θητεία του στό Δημόκριτο ὅσο καὶ στό ΕΙΕ ἦταν δεσποτικές καὶ ἐξουσιαστικές. Δὲν ἀμφισβητήθηκε ὅτι παρακώλυε τὸ ἐπιστημονικὸ καὶ ἐρευνητικὸ ἔργο τῶν συνεργατῶν του ὅταν ἔσβηνε τὰ ἀρχεῖα τους ἀπὸ τὸν ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ, ἐγκαθιστοῦσε εἰδικὰ συστήματα ἀσφαλείας γιὰ νὰ τούς ἐμποδίσει νὰ τὸν χρησιμοποιοῦν, ὅταν μεθόδευε τὴν ἀπόλυσή τους, ὅταν ἀπαγόρευε τὴ δημοσίευση ἐρευνητικοῦ ἔργου χωρὶς τὴν ἔγκρισή του. Δὲν ἀμφισβητήθηκε ὅτι ἡ συνεργασία μαζί του καὶ σὲ διοικητικὸ ἐπίπεδο ἦταν ἀδύνατη. Ὁ κ. Νικολαΐδης κρατοῦσε δικό του πρωτόκολλο ἐνῶ τὸ Δ.Σ. τοῦ ΕΙΕ, ἀδυνατώντας νὰ λειτουργήσει, παραιτήθηκε σύσσωμο ὥστε νὰ διαλυθῆ ἡ Γ.Γ. Ἔρευνας καὶ Τεχνολογίας νὰ τὸν ἀντικαταστήσει. Δὲν ἀμφισβητήθηκε ἐπίσης ὅτι ὁ κ. Νικολαΐδης διέβαλλε τὸ κύρος τοῦ Ἰδρύματος τὸ ὁποῖο διηύθυνε στό ἐξωτερικὸ χαρακτηριστὴς τὴν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε σ' αὐτὸ ἀνώμαλη, ἀναρχικὴ καὶ πολὺ πολιτικοποιημένη. Γιὰ τὴν ἐνέργειά του αὐτὴ τοῦ εἶχε ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὸ Δ.Σ. τοῦ ΕΙΕ ἡ ποινὴ τῆς γραπτῆς ἐπίπληξης.

Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ δικαστήριον καταδίκασε τὸν Πρόεδρο καὶ τὸν Γραμματέα τοῦ Δ.Σ. τοῦ ΣΠΕΙΕ, θεωρώντας ὅτι μιὰ τέτοια στάση καὶ συμπεριφορά τοῦ μνητῆ εἶναι ἡ σύννομη καὶ θεμιτὴ ἀφοῦ ἔτσι προάγεται ἡ ἔρευνα καὶ ἐπομένως ὑβριστικοὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ «ἀντιεπιστημονικὸ» καὶ «ἀντιδημοκρατικὸ». Ἔχουμε δηλαδή νὰ κάνουμε μὲ μιὰ λογικὴ πού ὑποκαθιστᾷ τὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία μὲ τὴν ποινικὴ διαδικασία. Ἡ σιγουριά τοῦ ποινικοῦ νόμου καὶ ἡ κρίση τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ ἀντὶ γιὰ τὴν ἀμφιβολία καὶ τὸ κριτικὸ πνεῦμα τοῦ ἐπιστήμονα-ἐρευνητῆ.

Ἡ ποινικοποίηση ὅμως ἀκόμη καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν διαδικασιῶν ξεκινᾷ ἀπὸ μακρὰ. Εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐνός, ὁ θρίαμβος τοῦ δεσποτισμοῦ, τοῦ αὐταρχισμοῦ καὶ τῆς ἀθθεντίας. Αὐτὴ ἡ λογικὴ συμπυκνώνεται στὰ σχέδια καὶ καὶ τούς νόμους γιὰ τὴν ἔρευνα, αὐτὴ τὴ λογικὴ ὑλοποιοῦν ὄλες οἱ παρεμβάσεις τῆς κυβέρνησης στὰ ἐρευνητικὰ κέντρα καὶ στὰ ΑΕΙ. Αὐτὴ ἡ λογικὴ ὄρισε νὰ εἶναι τὰ ἐρευνητικὰ κέντρα Νομικὰ Πρόσωπα Ἰδιωτικοῦ Δικαίου ὥστε νὰ ἀποκλείεται ἡ συμμετοχὴ τῶν φορέων καὶ ὁ δημοκρατικὸς ἔλεγχος. Χρειαζόμαστε ἐπομένως δικαστικὲς ἀποφάσεις σάν τὴν παραπάνω ὥστε νὰ φιμώνεται κάθε κριτικὸς λόγος, νὰ παρεμποδίζεται ἡ ἄσκηση τῶν συνδικαλιστικῶν δικαιωμάτων τῶν ἐρευνητῶν. Ὅταν στὸν αὐταρχισμό προστίθεται καὶ ἡ ποινικοποίηση αὐτὸ πού προάγεται δὲν εἶναι ἡ ἔρευνα ἀλλὰ ἡ ἐξόντωση τῶν ἐρευνητῶν.

Μὲ μιὰ τέτοια κατάσταση δὲν ὀδηγοῦμαστε στὸν 21ο αἰῶνα οὔτε μὲ τρένα οὔτε μὲ ἀραμπά. Ὁδεύουμε ὀλοταχῶς πίσω.



Βάσω Κιντή

Δια χειρὸς ἀθανάτου

Τά θεωρήματα τῶν ἐλαχίστων

Τὸ πρόβλημα

Τὸ πρόβλημα αὐτῆ τῆ στιγμῆ εἶναι πὼς φαίνεται δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ εξαφανίσουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας. Μιά κάποια Ἄριστερά παραμένει. Ἐπιμένει. Σάν ὑπόλειμμα θεραπευμένης κακοήθειας: ὑπομικροσκοπικό. Ὑπουλο. Παρ' ὅλα τὰ φάρμακα, παρ' ὅλα τὰ φαρμάκια, ἕνα μικρὸ ποσοστὸ ἀρνεῖται ἐπίμονα νὰ γίνει μηδέν. Ὅλοι τὸ ξέρουνε. Τὸ ἐλάχιστο εἶναι νὰ τὸ μάθουμε οἱ ἴδιοι. Ὅτι ὑπάρχουμε ἐννοῶ.

Ἡ κληρονομικότητα

Παίρνουμε, τὸ λιγότερο, 50% ἀπὸ τὴ μάνα καὶ 50% ἀπὸ τὸν πατέρα. Πὼς μποροῦμε λοιπὸν νὰ λέμε «ν' ἀπευθύνετε τίς ἐρωτήσεις σας περὶ Πολωνίας στοὺς ἐπιτετραμμένους τοῦ Γιαρουζέλσκι» καὶ νὰ ξενοιάζουμε; Πρέπει, τὸ λιγότερο, νὰ γίνουμε πατροκτόνοι.

Νὰ μὴν συμπαρταχθοῦμε.

Ὁ μέγας Ἀλέξανδρος

Δέν ἦρθε ἀκόμη τὸ τέλος τῶν ἀρχηγῶν. Ἐπομένως: ἄς χρίσουμε ἀρχηγούς τίς γυναῖκες μας, τὰ παιδιά, τὰ γειτονόπουλα, τὰ ἐλαφάκια, ὅ,τι τρυφερότερο ὑπάρχει, γιὰ νὰ ἀπαλλαγούμε ἀπὸ τίς παρακαταθήκες τοῦ πολιτισμοῦ Καραμαν-λῆ. Ἐτσι ὁ μεσσιανισμός, ὁ ἀρχηγισμός, θά γίνε ἐλάχιστος, θά ἀραιωθεῖ.

Κάθε τι πάει (μπροστά)

Ὁ κ. Π. μᾶς εἶπε ὅτι, μπροστά στὴ στασιμότητα καὶ τὴν εὐτέλεια τῶν ἀνατολικῶν καθεστώτων, τὸ ἄλλο σύστημα ἔχει ἀναμφισβήτητες ἀρετές. Μᾶς εἶπε ἐπίσης ὅτι ἡ χώρα σήμερα δέν κυβερνᾶται. Εἶναι ὀφθαλμαπάτη· αὐτοὶ πού κυβερνοῦν σ' Ἀνατολή καὶ Δύση εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ κυβερνήτες μας. Κυρίες καὶ κύριοι, τὸ νὰ ἐννοήσουμε τὸν κίνδυνο τοῦ πολέμου εἶναι τὸ λιγότερο πού μποροῦμε νὰ κάνουμε.

Ἡ Ἑλένη, ἡ Μαρία, ἡ Ἄννα

Εἶναι ὠραῖα ὀνόματα. Ὅρθια, λιτά. Ὄνόματα μέ ἱστορία, μέ ἀφετηρία ὁρατῆ στοὺς ἀπλούς. Τὸ νὰ καταλάβει κανεὶς τὴν ἰδεολογικὴ σχέση τους μέ τὰ περιοδικὰ τῆς Ἄριστερᾶς εἶναι τὸ ἐλάχιστο πού χρειάζεται γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ τὸ κόστος ἐκδόσῆς τους. Εἶναι ἐπειδὴ ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν πού ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ γίνεταί ἐπίκαιρη.

Ἄμ βέβαια καὶ ἀναφερόμαστε σέ ψυχές. Κομμουνισμός μέ πέτρες δέν γίνεταί!

Οἱ ἄνθρωποι ξενητεύονται

Ὅπως λέμε ξενύχτι. Καὶ γίνονται τυφλὸ δίκτυο καὶ εἶναι μόνοι τους καὶ πονοῦν. Κι ὁ ἄνεμος χτυπάει κάθε βράδυ τὸ σκοτάδι τους. Τὸ νὰ αἰσθάνεταί ὁ ἄνθρωπος τὸ σκοτάδι, νὰ ζουλάει τὸ σῶμα καὶ νὰ βγαίνει αἷμα οὕτως ἢ ἄλλως, αἷμα πού ναι πάντα μιὰ σταγόνα περισσότερο ἀπ' ὅ,τι διαθέτει, ἴσο μέ τὴν ὑπεραξία χαριστικῆς βολῆς, εἶναι ὄντως ἕνα ἐλάχιστο. Μετανάστης στὴν ἀγκάλη σου, ἄς ἦταν ὁ ἐλάχιστος στόχος...

Διάχυτοι σφάλας

Ἡ ἀπορία

Ποιό είναι τό ἐλάχιστο; Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο, Πανεπιστήμιο, Διδακτορικό; Δέν ξέρω πιά ποιός πονεῖ περισσότερο (συνήχησις).

Καί κόψονται ἐπ' αὐτόν πᾶσαι αἱ φυλαί

Γιατί νά ταπειωνόμαστε στά σημεῖα τήξης καί πήξης; Τί δηλαδή, μέ νεφέλες καί laser beams θα ἐκφραζόμαστε; Σύμφωνοι: ἐξέλειπαν οἱ συγκεντρώσεις μέ θέμα τό ἄγνωστο, ἐφθάρησαν οἱ πραγματείες, ἀνεδείχθη τό .abloid. Ὁ αὐτισμός δέν ἀποτελεῖ πλέον νόσο ἀλλά χαρακτήρα τοῦ προσώπου μας. Ἄν δέν γονατίσουμε ὅλοι μαζί, ἄν λέω, ἀποφασίσουμε νά καταγγείλουμε τήν πραγματικότητα πού μᾶς ἀφαιρεῖ, πρέπει νά συμπυκνώσουμε ὅλες τίς φωνές σέ ἓνα δίσκο — καί δὴ 45 στροφῶν. Ἡ συμπύκνωση αὐτή ἄς εἶναι ἓνα ἐλάχιστο — δῶσε — πεννητάρaki σέ τυφλό καί στό δίσκο τοῦ συλλόγου κυριῶν τῆς ἐνορίας μας.

Τρύπα ἢ μεγαλοπρεπῆς

Καί δῶσε, ἀπουσία ἀναπαραγωγῆς, δῶσε τουλάχιστον στοὺς ἀπομείναντες (τό θλιβερό μισό τοῖς ἑκατό), νηφαλιότητα στή μοναξιά τους. Δῶσε δεσμούς καί παλμούς ἐκτακτους, δῶσε νά φυλάξουν τά κιβώτια, τά χαρτιά τέλος πάντων καί τίς ταυτότητες. Νά ἴδουνη τόν κόσμο διαιρεμένο μέσα ἀπό τή δική τους διαίρεση, στό μαῦρο χάλι του τό καθημερινό. Δῶσε νά θυμῶνουμε γιά τήν ἀπουσία τοῦ λόγου, τήν τρύπα τήν μεγαλοπρεπή στό κέντρο τοῦ δημοσίου. Καί δῶσε νά ἐννοεῖ ὁ πτωχός τό κενό αὐτό ὄχι σάν ἀδιάστατο παραλήρημα ἢ Λογοτεχνία, ἀλλά σάν ἀγώνα καί σάν ἀλήθεια (ναί ρέ, ἀλήθεια). Τουλάχιστον.

Τό σκάνδαλο

Μερικοί-μερικοί λένε: «Ἄχά, δέν ἔχουμε θέση ἔχουμε θέσεις» (πλουραλισμός). Εἴμαστε ἢ ἴδια ἢ ἐνότητα πράξεων. Εἴμαστε οἱ «ὄλα».

Δῶσε νά μὴν ξεπέσουμε ποτέ σέ τέτοιο —συλλεκτικό— κυνισμό. Δῶσε νά γίνῃ σκάνδαλο ἢ παρουσία τῆς Ἄριστερας. Ὅπως τόσοι καί τόσοι: ὁ Ψυχάρης, ὁ Σαββόπουλος, οἱ τραβεστί. Δῶσε νά βγεῖ μιά Κ.Ε. νά πεῖ πράγματα ἀπόλυτα ἀπαράδεκτα: Τό καί τό σου λέει, σοσιαλισμός, καί δέ μου γαμῖστε κύριε Π! Νά βγεῖ μόνη τῆς ἢ Ἄριστερά στήν παρανομία. Τό λι-γό-τε-ρο!

Σπύρος Δ. Γεωργιάτος

Περί λαϊκῶν ἡγετῶν καί ὀρχήσεως

Θά ρωτήσετε, βέβαια, ποιᾶ σχέση μποροῦν νά ἔχουν οἱ πατερούληδες τοῦ φτωχοῦ λαοῦ μέ τήν ὀρχηση (χορό καί τραγούδι). Ἔ, εἶναι ἀπλοῦστατο. Ἄν δέν χορεύει ὁ ἡγέτης παρουσία τοῦ λαοῦ του, τί σοῖ λαϊκός ἡγέτης εἶναι;

Σέ τούτη τή χώρα τῶν ἀμπελώνων, τοῦ Βάκχου καί τῆς κρασσοκατάνυξης οἱ χορευτικές ἰκανότητες κατέληξαν πρωτεῦον προσόν τοῦ ἡγέτη. Θυμᾶστε τήν ἐποχή τοῦ καλαματιανοῦ καί τοῦ τσάμικου; Σηκωνόταν ὁ Μεγιστάνας ἀπό τό τραπέζι τῆς εὐωχίας, ὑπό τό πανδαιμόνιο τῶν χειροκροτημάτων καί τά φλάς τῶν φωτογράφων κι ἔσερνε πρῶτος τό χορό. Καί πίσω του οἱ γαλονάδες, οἱ μαντάμες, οἱ τοπάρχες, σχηματίζοντας ἓναν ἐντυπωσιακό κύκλο κι ἓνα ἀκόμα ἐντυπωσιακότερο κύκλωμα. Καί δόστου τά κλαρίνα νά βαρᾶνε τή Πενταγῶτισσα καί τά παιδιά τά Βολιώτικα πού κλέψαν τή Γιαννούλα, καί δόστου ἢ γραβάτα τοῦ ἡγέτη ν' ἀνεμίζει στόν ἀέρα, κι ὁ τσάμικος νά μᾶς φέρνει στό νοῦ τούς Κατσαντωναίους, γεμάτους κατάπληξη γιά τή ξαφνική κι ἀναπάντεχη νεκρανᾶστασή τους μεταξύ τυροῦ καί ἀχλαδίου. Κάπως ἔτσι γινόταν ἢ φιεστα κι ὄλοι



Δια γυμνού σφάλασσού

Έφευγαν τρισευτυχισμένοι, ο λαός που καμάρωνε τον ηγέτη σαν «δικό του παιδί», κι ο ηγέτης που είχε κλέψει την καρδιά του λαού του.

Όμως, τά πάντα ρεϊ. "Ανεμος 'Αλλαγής. 'Ο καλαματιανός κι ο τσάμικος μπήκαν στο χρονοντούλαπο της ιστορίας και ξεπρόβαλε πλησίστιος ο ζειμπέκικος. Είναι ένας χορός τούρκικος που ξεκίνησε από κάτι σαματατζήδες του Αϊδινιού και της Προύσας και στην ένδοξη πατρίδα μας γνώρισε μεγάλες δόξες. Περιπλανήθηκε από τό διωγμό στην αποθέωση, από τους τεκέδες στο Χίλτον και τελικά καταξιώθηκε ως ο έθνικός μας χορός, ιδίως από την πολυπληθέστατη συνομοταξία των ρεμπετοφρόνων, που υποστηρίζουν σθεναρώς ότι σύμβολο και καύχημα του έθνους δέν είναι μήτε ο Διγενής, μήτε ο 'Αθανάσιος Διάκος, αλλά ο μέγας Σακαφλιάς, εκείνο τό ντερβίσικο παιδί με τον μεγαλειώδη θάνατο (Δυό μαχαιριές του δώσανε και κάτω τον ζαπλώσανε)...

'Η σκηνή σέ πολιτική-πολιτιστική εκδήλωση (άν και ποτέ δέν κατάλαβα από ποῦ ως ποῦ τό φαγοπότι θεωρείται «πολιτιστικό»). 'Αδειάζουν, λοιπόν, τά πιάτα από τά όρεκτικά έδέσματα, ρέει ο οίνος και τό ούίσκυ έν αφθονία, γλυκύτατη διπλοπεννιά δημιουργεί τή σχετική άτμόσφαιρα και σέ λίγο τά μάτια της μαζωμένης κομματικής έντελλιγκέντσιας αρχίζουν νά γυαλίζουν επικινδύνως. Είναι ή μεγάλη στιγμή. 'Ο λαϊκός ηγέτης σηκώνεται νά χορέψει.

— Παίξτε ένα σπέσιαλ γιά τό λεβέντη μας!

Κι ή όρχήστρα αρχίζει πάραυτα τό ύπέροχον έθνικόν άσμα:

— 'Αλήτη μ' είπες μιά βραδιά, χωρίς καμιά αίτία...

'Ο λαός παραληρεί από ένθουσιασμό. Βροντούν τά παλαμάκια στο βαρύ ρυθμό του ζειμπέκικου. Κι ο ηγέτης, πολλά βαρύς κι αγέρωχος, με βαθύτατη συναίσθηση του βάρους της αποστολής του, όρχεϊται περίβλεπτος και δόστου γυροβουλίες και δόστου φιγουρες και δόστου τσαλίμια. Κορυφώνεται ή πατριωτική και σοσιαλιστική έξαρση, αναβιώνουν οι πολιτιστικές μας ρίζες. Τό τσιγάρο άργοκαίεται στά χείλη του χορευτή, ξυπνούν οι έθνικοί «νταλκάδες» και τά μεράκια, που μπροστά τους τά παραδοσιακά κουτούκια εκμηδενίζονται κι άχριοῦν όλοι οι ρεμπέτες του ντουνιά κι όλοι οι κουτσαβάκηδες που ζούνε στο κουρμπέτι...

Φαντάζομαι, φίλε άναγνώστη, νά μή σου μένει πιά καμιά άμφιβολία γιά τή στενή σχέση μεταξύ λαϊκών ηγετών και όρχήσεως. Κι είμαι βέβαιος ότι θά συνταχθείς με μιά πρόταση που κάνω εϑϑύς άμέσως προς τους πολιτικούς μας: νά καταργηθούν οι άνιარές προεκλογικές όμιλίες και νά αντικατασταθούν με χορευτικές επίδειξεις. 'Η πρόταση είναι ρεαλιστικότερη κι υπέρ αυτής συνηγορούν τά κάτωθι άναμφισβήτητα γεγονότα: 1) Κανείς δέν πάει στίς προεκλογικές συγκεντρώσεις γιά ν' άκούσει τήν όμιλία. 2) 'Αποδεδειγμένα ο ζειμπέκικος, όπως παλιά ο τσάμικος, άπευθύνεται στά έσώτερα της ψυχής του λαού και μεταφέρει ύψηλά πολιτικά μηνύματα. 3) 'Ετσι κι άλλώς τά ψηφοδέλτια βρίθουν ύποψηφίων «καλλιτεχνικών» του είδους των ύποκριτών (έτσι λέγανε οι άρχαίοι τους ήθιοποιούς), των αϑλητρίδων, των μουσικοσυνθετών, των άοιδών κ.λπ. κ.λπ.

Φανταστείτε, λοιπόν, τό προεκλογικό μπαλκόνι προσαρμοσμένο σέ πίστα. Τά μεγάφωνα δέ λένε πιά εκείνα τά άναχρονιστικά «Καλημέρα ήλιε καλημέρα» ή τό άλλο «Αυτό τό χώμα είναι δικό μας» κ.λπ., μά άλλα λαοφιλέστατα βσματα σαν λ.χ. «'Απόψε κάνεις μπάμ» ή «Μάγκας βγήκε γιά σεργιάνι» ή «'Αραπίνες λάβρες έρωτιάρες» και τά παρόμοια του πλουσιότατου σχετικού ρεπερτορίου. 'Εμφανίζεται ο ηγέτης, πετάει ένα «Γειά χαρά, μάγκες» και έν μέσω των άποθεωτικών εκδηλώσεων του λαού περνάει ένα τσιγάρο στά χείλη κι άλλο στο αύτι, αρχίζει ο ζειμπέκικος και μαζί ή πολιτική μυσταγωγία. 'Ο λαός δέ λέει πιά εκείνα τά άχώνευτα «Προχώρα σέ θέλει όλη ή χώρα» κ.λπ. αλλά κραυγάζει φρενιτιωδώς; Γειά σου 'Αρχηγέ, ντερβίση κι άλανιάρη! "Αλα του και τους φάγαμε.

'Εξαιρετικό ένδιαφέρον θά παρουσιάζει ή περίπτωση που ο εμφανιζόμενος στο μπαλκόνι θά είναι θηλυκού γένους. 'Εδω όργιάζει τό τσιφτετέλι. Τά μεγάφωνα ούρλιάζουν στή διαπασών.

— Τέτοια κούκλα βουλευτίνα δέν ύπάρχει στην 'Αθήνα

τέτοια βλάμισσα ώραία δέν ύπάρχει στον Περαιά...

Κι ή βλάμισσα θά διονυσιάζεται στην έκσταση του ήδυπαθούς ρυθμού ένω ή φωνή των όπαδών θά τή συνοδεύει με τά άνάλογα επιφωνήματα:



Δια χειρῶν ἀφ' ἑαυτοῦ

— Μαζί σου, μερακλού καί ντερμπεντέρισσα! Σπάστα ὄλα! Νά χαρῶ ἐγώ συντρόφισσες! "Ε, ρέ, δέ πάω σπίτι μου ἀπόψε!

Πιστεύω, μετά τά προεκτεθέντα, ὅτι ἡ πρότασή μου ἔχει διατυπωθεῖ σαφῶς καί τεκμηριωθεῖ δεόντως. "Ας τήν ἐξετάσουν σοβαρά οἱ ἀρμόδιοι. "Η υἱοθέτησή της δέν εἶναι παρά τυπική ἐπικύρωση μιᾶς ἀναμφισβήτητης πραγματικότητας.

Μανόλης Μακρῆς

Στή Δόμβραινα σφάζουν ἀρνιά καί στή Φωκίδα κλαῖνε

Ἡ Μαρία ἡ Πενταγιώτισσα πρέπει νά κάνει τόν ἀπολογισμό της: οἱ σημερινοί συντοπίτες της προτιμοῦν τό βιομηχανικό τοπίο τῆς Ἀλουμίνας καί καμιά δρεξή δέν ἔχουν γιά τόν βουκολικό βίο τῶν προγόνων τους. Ἀλλά ἔχασαν· κατά κακή τους τύχη ὑπῆρχαν οἱ Δελφοί. "Ἐτσι τ' ἀρνιά σφάζονται τώρα κατά τά μέρη τῆς Δόμβραινας, ἐνῶ στά Σάλωνα, ὀργανώνονται παλλαϊκά συλλαλητήρια ἐναντίον τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἀλουμίνας.

Καί βέβαια δέν ἦταν λίγοι ἐκεῖνοι πού ἀμέσως βάλθηκαν νά λειδωρήσουν τούς «ἀξεστούς» κατοίκους τῆς Φωκίδας πού ἐπέδειξαν τέτοια ἀνοικία καί ἀντιοικολογική συμπεριφορά. Οἱ τελευταῖοι ὁμως γνωρίζουν —ὅτι στά ἄγωνα κακοτράχαλα μέρη τους ἡ ζωὴ εἶναι σκληρῆ, ἀδιέξοδη. "Ἡ Ἀλουμίνα πού τούς ὑποσχέθηκαν ἦταν μιά κάποια, ἔστω καί προσωρινή, λίση. Καί διεκδικοῦν τό δίκιο τους.

Οὐδεὶς ψόγος λοιπόν γιά τούς κατοίκους τῆς Φωκίδας καί τούς πολιτικοσυνδικαλιστικούς φορεῖς ὄλων τῶν παρατάξεων, γιά τήν Τοπική Αὐτοδιοίκηση, πού ἔδειξαν νά ἀδιαφοροῦν γιά τήν καταστροφή τῶν Δελφῶν, τή βεβήλωση, τή διεθνή κατακραυγή; Ἀναμφίβολα ὄχι. "Ο λαός δέν ἔχει πάντα δίκιο. Καί στήν προκειμένη περίπτωση δέν εἶχε, ὅσο ζημιογόνος κι ἂν ἦταν γι' αὐτούς ἡ ἀρπαγὴ τῆς Ἀλουμίνας. Ἀλλά οἱ ἄνθρωποι ἔπραξαν ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἀπανταχοῦ συνέλληνες σέ ἀνάλογες περιπτώσεις: στό Θριάσιο πεδίο, στήν Ἱερά ὁδὸ καταμεσίς στήν Ἀθήνα καί σέ ἄπειρες ἄλλες περιπτώσεις, παλιότερα καί τώρα, ὅπου ὁ πολυκατοικιο-τουριστικός ὀργανισμὸς θέρισε προϊστορικούς, κλασικούς, ρωμαϊκούς, βυζαντινούς, τουρκικούς, βενετσιάνικους καί νεοελληνικούς πολιτισμούς, παντοῦ ὅπου πρυτάνευσε τό δόγμα τῆς ἀνάπτυξης ἐναντίον τῆς προόδου — καί πρυτάνευσε παντοῦ.

Κανείς λόγος δέν ὑπῆρχε νά δημιουργηθεῖ τό ἀνήκουστο αὐτὸ ζήτημα τό ὁποῖο χρεώνεται ἀποκλειστικά καί μόνο στήν προχειρότητα καί τήν ἀσυναρτησία τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας. Οἱ γνωματεύσεις ἦταν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς σαφεῖς: κίνδυνος διάβρωσης τοῦ δελφικοῦ τοπίου καί τῶν μνημείων του ἀπό τίς ρυπαντικές ἐκπομπές. Καί εἶναι τό λιγότερο κουτοπόνηρη ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνακοίνωση τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ὅτι δῆθεν δέν εἶχε ἀποφασισθεῖ ἡ ἐγκατάσταση τοῦ σοβιετικοῦ ἐργοστασίου στήν Ἁγία Εὐθυμία, ἀφοῦ εἶχε ἀνακοινωθεῖ καί ἡμερομηνία ἐνάρξεως τῶν ἔργων! Εἶναι πλέον γνωστό ὅτι μόνο μετά τήν διεθνή κατακραυγὴ (καί τίς κάποιες ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις) ἀποτράπηκε τό ἐγκλημα πού οἱ ἀρμόδιοι, χωρὶς ἐλαφρυντικά, εἶχαν ἐν ψυχρῶ προσχεδιάσει. Τώρα, τό ὅτι δέν ἐγκλημάτισαν ἐμφανίζεται ὡς τίτλος τιμῆς...

Ἀλλά κάπως ἔτσι ἀρχίζουν οἱ ἀφανεῖς ἐμφύλιοι πόλεμοι. Κάπως ἔτσι, τώρα, οἱ κάτοικοι τῆς Φωκίδας τὰ βάζουν μέ τούς κατοίκους τῆς γειτονικῆς Δόμβραινας καί ὄλοι ἐναντίον ὄλων, κάπως ἔτσι χάνονται ἀρχές, ἀξίες, κριτήρια καί ἀλλοιώνονται τὰ αἰσθητήρια...

Ἄντωνης Παυλόπουλος



Τό καλωδιωμένο μέλλον

”**Α**ς μή θεωρήσουμε ότι καί τούτη ή αντίσταση είναι γιά τήν τιμή τῶν ὄπλων. Ναι. Εἴμαστε αντίθετοι στήν «ἐλεύθερη» ραδιοτηλεόραση, διότι ἐλεύθερη ραδιοτηλεόραση σημαίνει ἰδιωτική, καί ἰδιωτική, λαμβανομένου ὑπόψη τῶν κολοσσιαίων ποσῶν πού ἀπαιτοῦνται (τῆς τάξεως τῶν τρίς), σημαίνει ἐλευθερία τοῦ κεφαλαίου, τοῦ πολύ μεγάλου κεφαλαίου, νά ὀργανώνει καί νά ἐμπορευματοποιεῖ τόν ἐλεύθερο χρόνο τῶν ἀνθρώπων.

”**Α**ς ἀφήσουμε ἐπίσης τά, ὑποκριτικά ἐντέλει, περί ἐλευθεροτυπίας, ἐλεύθερης διακίνησης ἰδεῶν καί πληροφοριῶν. Στό βασιλεῖο τῶν Μπερλουσκόνι δέν ὑπάρχει ἐλευθερία οὔτε πληροφορία οὔτε «ἐνημέρωση» οὔτε διάλογος: ὑπάρχει μόνο μονοπωλιακή «πώληση» θεάματος, παθητικότητα τοῦ δέκτη, ἀπορρόφηση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου, ἄλωση ἀκόμη καί τῶν τελευταίων ὄχυρων τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, καταβύθιση στήν ἀποχαυνωτική θέαση τῆς ζωῆς. Ὁ ἀνταγωνισμός τῶν πομπῶν δέν θά σημάνει πλουραλισμό, πολυφωνία, βελτίωση, δημιουργία: διότι οἱ ἰδιωτικοί πομποί, προκειμένου νά ἀποσβέσουν τά κεφάλαιά τους καί νά κερδίσουν ἀπό τό ἐμπόρευμα πού πουλοῦν, μετατρέπουν σέ διαφήμιση τά πάντα. Ἄλλά ἀπό πότε ή διαφήμιση ἔγινε πηγὴ δημιουργίας, ἔκφραση καί πολυφωνία; Στίς ΗΠΑ, πρότυπο προφανῶς γιά τόν κ. Γ. Παπανδρέου τῆς ἐλεύθερης ἔκφρασης τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, διακόπτονται ἀκόμη καί τά προεδρικά διαγγέλματα ἢ μιὰ θεατρική ἀναπαράσταση γιά νά διαφημισθεῖ κάποια ὀδοντόκρεμα.

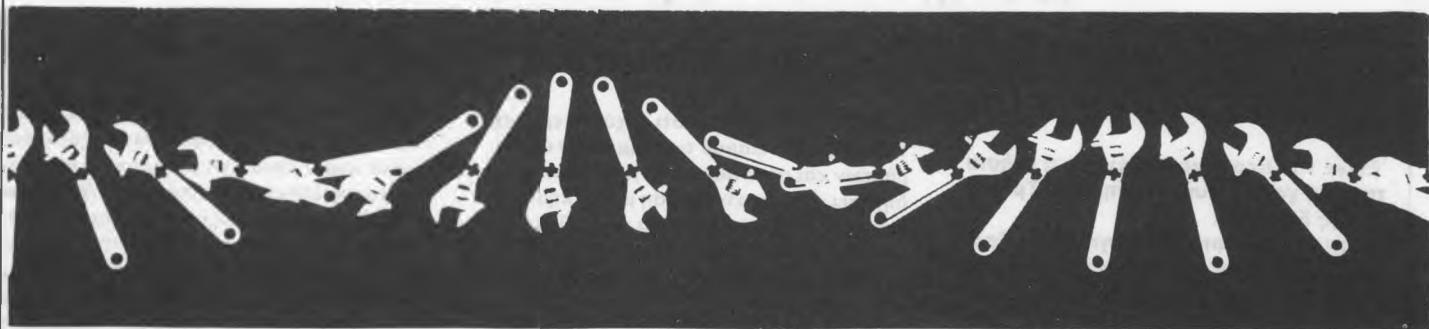
”**Α**ς ἀφήσουμε ἐπίσης τά ἐξίσου ὑποκριτικά περί «κοινωνικῶν ἐλέγχων» καί «δημοκρατικῶν πλαισίων». Τά κραταῖά ἰδιωτικά συγκροτήματα πού καταδοκοῦν γιά νά ἀρπάξουν τά κανάλια μποροῦν θαυμάσια νά ἀντέξουν ὄλου τοῦ κόσμου τίς «κοινωνικοποιήσεις» καί τούς κοινωνικούς ἐλέγχους καί τίς διακομματικές.

”**Α**ς τό ποῦμε βάνουσα: ἐλεύθερη ραδιοφωνία καί, κυρίως, ἐλεύθερη τηλεόραση σημαίνει σκλαβωμένη κοινωνία, χειραγωγημένοι ἄνθρωποι, καλωδιωμένο μέλλον. Τό παράδειγμα τῶν νεοδημιουργητῶν δημοτικῶν ραδιοφωνικῶν σταθμῶν —καί ἄλλων πού θά μπορούσαν διάφορες συλλογικότητες νά ὀργανώσουν— δείχνει ὅτι δέν εἶναι ὑποχρεωτικό νά περάσουμε ἀπό τή Σκύλλα τοῦ αὐταρχικοῦ κρατικοῦ μονοπωλίου στή Χάρυβδι τοῦ ἰδιωτικοῦ συμφέροντος. Ἄν οἱ κυβερνήσεις τῆς Ν.Δ. καί τοῦ ΠΑΣΟΚ, δώδεκα χρόνια τώρα, δέν ἐνδιαφέρονταν μόνο γιά τή μακροημέρευσή τους θά μπορούσαμε ἤδη νά μιλάμε μέ μιὰ πολύτιμη κοινωνική ἐμπειρία καί τό δέλεαρ τῶν Μπερλουσκόνι θά ἦταν ἀνύπαρκτο ἀλλά καί οἱ δυνατότητες κοινωνικῆς ἔκφρασης ἀπείρως περισσότερες.

Τά ὑπόλοιπα εἶναι χοντροκοπία κι ὑποκρισία. Τουλάχιστον νά ἔχουμε συνείδηση ὅτι μᾶς δουλεύουν ὅταν οἱ δικές μας ἀναπηρίες τούς ἐπιτρέπουν νά περνᾶνε, σχεδόν ἀμαχητί, τό δικό της.

Προχωράει ἡ ἀναγγελία καί νέων δημοτικῶν ραδιοφωνικῶν σταθμῶν, μετὰ τό σταθμό τοῦ Δήμου τῆς Ἀθήνας. Καί ἐπιχαίρουμε. Ὡστόσο τό πρόβλημα βρίσκεται ἄλλοῦ. Στήν ἐλεύθερη, δηλαδή τήν ἰδιωτική, τηλεόραση. Τό σοσιαλιστικό μέλλον πού ὑποσχέθηκε τό ΠΑΣΟΚ στή χώρα θά εἶναι τό μέλλον μιᾶς καλωδιωμένης κοινωνίας, βορά τοῦ μεγάλου κεφαλαίου.





ΛΙΤΟΤΗΤΑ – ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

του Δαμανού Παπαδημητρόπουλου

Δυστυχώς δέν γνωρίζουμε αν έχουν γίνει υπολογισμοί σχετικά μέ τό μέσον όρο τής αύξησης τών κερδών τών επιχειρήσεων και, κυρίως, σχετικά μέ τό ποσοστό από τά κέρδη τό όποιο επανεπενδύεται σέ σύγκριση μέ τό ποσοστό πού μοιράζεται ως μέρος σταούς μετόχους. Έτσι θά παραμείνουμε και έμεις στίς έπισημάνσεις πού ήδη έχουν δημοσιευθεί σέ μερίδα του τύπου, ότι δηλαδή είναι ελάχιστες οι επιχειρήσεις πού παρουσιάζουν πτώση στα κέρδη και σέ σχέση μέ τήν περασμένη χρονιά, ότι υπάρχει αντίθετα ένας μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων τών όποιων ή αύξηση τών κερδών κυμαίνεται μέσα σέ «λογικά» όρια (μεταξύ 10% και 30%) και ένας έξισου μεγάλος αριθμός όπου ή αύξηση τών κερδών φτάνει και νούμερα τής τάξης του 400%. Τά κέρδη αυτά στην πλειοψηφία τους δέν επανεπενδύονται, αλλά διανέμονται σταούς μετόχους - αν και είπαμε ότι απουσιάζει μία στατιστική μελέτη ως προς αυτό τό θέμα. Όστόσο ή επενδυτική άπραξία του 1986 είναι γεγονός άναμφισβήτητο και έχει επανειλημμένα τονιστεί στίς ανακοινώσεις του

**Ή δημοσίευση τών
ισολογισμών τών ιδιωτικών
επιχειρήσεων έδειξε ότι
φθίτος υπάρχει μία
άλματώδης αύξηση τών
καθαρών κερδών σέ
σύγκριση μέ πέρυσι και όλα
τά τελευταία χρόνια: σέ
πολλούς κλάδους ή αύξηση
τών κερδών φτάνει στα
400%!!**

Ύπουργείου Έθνικής Οικονομίας. Ή αύξηση του όγκου τών ιδιωτικών επενδύσεων τή χρονιά αυτή ήταν μόλις 5% και όφειλόταν κυρίως σέ άνοδο τών επενδύσεων σέ κατοικίες. Αντίθετα ό δευτογενής τομέας, πού κυρίως ενδιαφέρει, παρουσίασε μείωση 6,5% τών επενδύσεων σέ μηχανολογικό έξοπλισμό.

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΙΜΩΝ ΣΤΑΣΙΜΟΤΗΤΑ ΜΙΣΘΩΝ

Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι ή αύξηση τών κερδών όφείλεται κατά κύριο λόγο στή συμπίεση του μισθού τών εργαζομένων και στην παράλληλη πολιτική άπελευθέρωσης τών τιμών. Είναι προφανές ότι ή πολιτική τής λιτότητας είχε ως μοναδικό για τήν ώρα αποτέλεσμα μία μεταφορά εισοδήματος από τους εργαζόμενους προς τους εργοδότες. Χαρακτηριστικό είναι ότι κατά τό 1986 ή ιδιωτική κατανάλωση αύξήθηκε, παρόλη τήν λιτότητα, κατά 0,8%, πράγμα πού σημαίνει ότι, κι αν ακόμα θεωρηθεί ή κατανάλωση τών λαϊκών στρωμάτων ως μη συμπίεσιμη, υπάρχει μία μεγάλη αύξηση τής κατανάλωσης από τά στρώματα εκείνα, τών όποιων τό εισόδημα δέν προέρχεται από μισθούς.

Τά νούμερα αυτά του 1986 — πού θά έχουν και συνέχεια τίς επόμενες χρονιές — άπογομνώνουν τήν πολιτική τής λιτότητας από τό «έθνικό» περιεχόμενο μέ τό όποιο ντύθηκε και τήν τοποθετούν στην πραγματική της

διάσταση, τήν διάσταση δηλαδή μιᾶς καθαρὰ ταξικῆς ἐπιλογῆς: ἂν ἀνορθώθηκε κάτι, αὐτό δέν ἦταν ἡ «οἰκονομία», ἀλλά τὰ εἰσοδήματα αὐτῶν πού τήν κρατοῦν στά χέρια τους. Ἡ συσσωρευση ὅμως αὐτή δέν εἶναι ἀπό μόνη της ἱκανή νά «ἀναπτύξει» τήν οἰκονομία, ἐξακολουθεῖ δηλαδή νά ὑφίσταται μιᾶ ἐπενδυτική ἀμηχανία καί μιᾶ παραγωγική ἀτολμία, πού ὅπως ἀποδεικνύεται, δέν ὀφείλεται στήν ἔλλειψη κεφαλαίων, ἀλλά σχετίζεται μέ παράγοντες ἐξωοικονομικούς, ἡ σαφέστερα, μέ παράγοντες πού δέν μετρῶνται μέ ἀριθμούς.

Ἡ νέα ὄθηση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης πού παρατηρεῖται σέ διεθνές ἐπίπεδο τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια — καί πού εἶναι ἡ αἰτία τῆς σχετικῆς ὀπισθοδρόμησης τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας — χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπό τήν ἀντικατάσταση ἀνθρώπινης πνευματικῆς ἢ «μεικτῆς», δηλαδή χειρωνακτικῆς καί διανοητικῆς ἐργασίας μέ μηχανήματα. Σ' αὐτό ἀκριβῶς τό ἐπίπεδο εἶναι πού ἀναπτύσσονται τώρα οἱ νέοι τομεῖς τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, οἱ ὅποιοι ἐνσωματώνουν σ' αὐτήν καί τόν τόμεα τῆς παραγωγῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὁ ὅποιος ἀνήκε στή δικαιοδοσία μᾶλλον τῆς φύσης, παρά τοῦ καπιταλισμοῦ. Τό φαινόμενο αὐτό κάθε ἄλλο παρά πρωτόφαντο εἶναι καί ἀντίθετα ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς ἐγγενούς τάσης νά ἀντικαθίσταται ἡ ζωντανή ἐργασία μέ τήν αὐτοματοποιημένη, μηχανική καί βέβαια φτηνότερη παραγωγή. Ἀπλῶς ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τήν τελευταῖα δεκαετία ἐπιτρέπει τώρα καί τήν ἀντικατάσταση ἐργασίας πού δέν θά μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ὡς μονοδιάστατα χειρωνακτική.

Ο ΑΔΥΝΑΤΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Ἄν δεῖ κανεῖς ἀπό αὐτή τή σκοπιά τήν οἰκονομική πολιτική τοῦ ΠΑΣΟΚ, διαπιστώνει πῶς αὐτή δέν ἔχει καμιά σχέση μέ ὅσα συμβαίνουν διεθνῶς, ὅτι κατά κάποιον τρόπο καί ὡς ἕνα βαθμό πηγαίνει καί κόντρα στό ρεῦμα. Ἡ πολιτική τῆς φτηνῆς ζωντανῆς ἐργασίας δέν ὀδηγεῖ στήν ἀντικατάστασή της (ἴσα—ἴσα ἀποτελεῖ μᾶλλον ἀντικίνητρο), δέν ὀδηγεῖ δηλαδή σέ αὐτό πού ἀποκαλεῖται ἐκσυγχρονισμός τῆς οἰκονομίας: ἐπιδίδκει ἀπλῶς νά καταστήσει τήν

ντόπια ζωντανή ἐργασία ἀνταγωνιστική τῆς μηχανικῆς. Τό φαινόμενο αὐτό χαρακτηρίζει γενικότερα τίς μὴ ἀναπτυγμένες οἰκονομίες, ἀποτελεῖ δηλαδή «κατάσταση», ἡ ἔστω ἀναγνώριση μιᾶς κατάστασης καί ὄχι πολιτική.

Ἡ πολιτική δηλαδή τῆς λιτότητας ἀναγνωρίζει ἀπλῶς τήν πραγματικότητα, ὅτι ἐν ἔτει 1987 ἡ Ἑλλάδα ἀνῆκε στίς λιγότερο ἀναπτυγμένες χώρες, πράγμα πού δέν θά μπορούσε κανεῖς νά διαπιστώσει μέ τήν ἴδια ἐκκολία δέκα χρόνια νωρίτερα.

Δέν μπορούμε ἐδῶ νά ἐπεκταθοῦμε στό κατά πόσο καί μέ ποιούς ὁρους θά ἔπρεπε ἡ Ἑλλάδα νά μπεῖ στή «τρίτη βιομηχανική ἐπανάσταση», σ' αὐτή τοῦ νέου τύπου παραγωγῆς τῆς παραγωγῆς. Θά παραμείνουμε ἀπλῶς στή διαπίστωση ὅτι οἱ ἴδιες οἱ παραγωγικές δομές, οἱ καταναλωτικές (ὄχι ἀπλῶς σέ ἐπίπεδο τελικοῦ προϊόντος) συνήθειες, ἀλλά καί οἱ γενικότερες κοινωνικές σχέσεις πού ἐπικρατοῦν δέν ἐγκαλοῦν σέ μιᾶ τέτοια ἐξέλιξη. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀκόμα καί ἡ ἐγχώρια κατανάλωση προϊόντων τῆς «τρίτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης» προσαρμόζει τή λειτουργία τους στίς ἀνάγκες πού ὑπάρχουν ἐδῶ καί οἱ ἀνάγκες αὐτές εἶναι τέτοιες ὥστε τὰ προϊόντα αὐτά νά ὑπολειτουργοῦν.

Εἶναι ἄλλωστε γνωστό ὅτι ἡ παραγωγή τῶν «ἐξυπνων», αὐτοματοποιημένων προϊόντων γίνεται κυρίως γιά τήν ἐξυπηρέτηση παραγωγικῶν ἀναγκῶν τοῦ δευτερογενούς τομέα, ὁ ὅποιος ὅμως στήν Ἑλλάδα δέν εἶναι ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένος καί ἐκτείνεται σέ μερικούς μόνον, εἰδικούς τομεῖς. Δέν ἀπομένει ἔτσι παρά ἡ χρησιμοποίηση προϊόντων τῆς νέας τεχνολογίας στόν τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν κι αὐτή, στό βαθμό πού ἐφαρμόζεται, προκαλεῖ τὰ γνωστά προβλήματα (ἰσοζύγιο, ἀνεργία) τῶν τελευταίων ἐτῶν.

ΛΙΤΟΤΗΤΑ

Ἄς ξαναγυρίσουμε λοιπόν στή λιτότητα. Ἡ παρουσίαση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ὡς ἐθνικά ἀναγκαίας, ἐγινε μέ δύο κυρίως ἐπιχειρήματα. Τό ἕνα ἦταν ὁ ἐκσυγχρονισμός, ἡ παραγωγικότητα καί ἡ ἀνάπτυξη, ἡ, ἔστω, ἡ διάσωση τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας: ἡ καθήλωση τῶν μισθῶν παρουσίαστηκε ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση, πού θά ὀδηγοῦσε ἀργότερα

στήν ἀναπτυξιακή πορεία. Τό δεύτερο «ἐθνικό» ἐπιχείρημα ἦταν τὰ δημόσια ἑλλείματα καί ὁ πληθωρισμός. Ἄλλὰ ὁ περιορισμός τοῦ ἐλλείμματος τοῦ ἰσοζυγίου στά 1,8 δισ. δολάρια ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς πτώσης τῆς τιμῆς τοῦ πετρελαίου καθώς καί τῶν ἀξημένων εἰσφορῶν ἀπό τήν ΕΟΚ. Καί πάλι ἡ πτώση τῆς τιμῆς τοῦ πετρελαίου, ἡ φθηνή ἐνέργεια δηλαδή, εἶναι κυρίως ὑπεύθυνη γιά τήν συγκράτηση τοῦ πληθωρισμοῦ στό 17%, ἀλλιῶς ὁ τιμάρημος θά εἶχε προσεγγίσει τὰ γινώριμα ἐπίπεδα τοῦ 20%. Ἡ λιτότητα λοιπόν ὄχι μόνον δέν συγκράτησε τόν πληθωρισμό, ἀλλά ἀντίθετα, κατά τή διάρκεια τοῦ 1986 σημειώθηκαν οἱ μεγαλύτερες ἴσως ἀξήσεις τιμῶν παρά τήν καθήλωση τῶν μισθῶν. Ἐπίσης ἡ ἀύξηση τῶν εἰσαγωγῶν ἔδειξε καθαρά ὅτι τό ἑλλεμμα δέν τό δημιουργεῖ ὁ τρόπος διαβίωσης τῶν μισθωτῶν (τό γνωστό καταναλώνουμε περισσότερο ἀπό ὅσα παράγουμε πού ἀπευθύνεται ἀδιακρίτως πρὸς πάντες), ἀλλά ὁ τρόπος διαβίωσης καί, κυρίως, ἡ ἐπιχειρησιακή δραστηριότητα ἐκείνων πού κρατοῦν τήν οἰκονομία στά χέρια τους.

• • •

Οἱ ἀπεργιακές κινητοποιήσεις τῶν ἐργαζομένων καθηγοροῦνται σήμερα ὡς ἀνεύθυνες, συντεχνιακές καί γενικότερα ὡς ἰδιοτελεῖς ἀντιδράσεις ἀπέναντι προφανῶς στήν ἐθνική καί ταξική ἀνιδιοτέλεια πού βρίσκεται πίσω ἀπό τήν πολιτική τῆς λιτότητας. Ἡ δέ ὑποχώρηση τῶν ἰδεῶν τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι τέτοια, ὥστε τὰ λόγια αὐτά νά ἔχουν πέραση. Στήν πραγματικότητα οἱ νέες περί οἰκονομικῆς πολιτικῆς ἀντιλήψεις δέν εἶναι παρά μιᾶ ἐκφραση τῆς πάλης τῶν τάξεων, καί ἀφοροῦν ἀποκλειστικά τήν προώθηση τῶν ἀστικῶν συμφερόντων σέ αὐτό τό ἐπίπεδο. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό ὅτι ἡ προώθηση αὐτή γίνεται δυνατή σέ μιᾶ περίοδο πού ἡ ἐγχώρια ἀστική τάξη ἀποδεικνύεται ἀνίκανη νά ἐξυπηρετήσῃ κάποιες γενικότερες ἀπό τίς στοιχειώδεις κρατούσες ἀξίες πέρα ἀπό τὰ στενά της συμφέροντα, σέ μιᾶ περίοδο δηλαδή ὅπου ἀκόμα καί στή βάση τῶν δικῶν της ἀξιών γίνεται ἐκδηλῆ ἡ χρεωκοπία της. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἰδεολογική χρεωκοπία τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι, γιά τήν ὥρα, φαινόμενο καθοριστικότερο ἀπό τήν πραγματική χρεωκοπία τῆς ἀστικῆς τάξης.

ΣΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΠΟΥ ΔΕΝ ΓΡΑΦΤΗΚΕ

Για τούς άριστους τών ήμερών μας αλλά και όλων όσοι με διάφορα όνόματα εξυπνέτησαν την ούτοπία ή τή λογική στό παρελθόν τό κεντρικό πρόβλημα είναι ή διατύπωση προτάσεων με γενική ισχύ και ένιαίο χαρακτήρα

του Γιώργου Μαργαρίτη

Ο άνθρωποι συνήθισαν πιά νά ζούν μέσα στην Ίστορία. Οί παλιοί έκείνοι καιροί, πού τόν κόσμο κρατούσαν στά χέρια τους τά λαμπρά γένη του Ήσιόδου, χάθηκαν πιά στις πιό κρυφές γωνιές τής συλλογικής μνήμης. Ή πρωταρχική εϋτυχία τών Πρωτοπλάστων, του «χρυσού γένους» τών αρχαίων Έλλήνων, είναι μιά ξέθωρη και άχνη κληρονομιά πού πολύ λίγο φωτίζει αυτό πού ή άέναη έπαναφορά του χρόνου κατέστησε υπόσχεση και έλπίδα: τήν Έλευση του Παραδείσου.

Είναι άλήθεια πώς χάθηκαν τά φωτεινά όράματα πού προβάλλοντας τό χθές στό αύριο, τήν άφετηρία στό τέρμα, γεννούσαν τήν προσδοκία σε έκατομύρια ψυχές και καθόριζαν άσπληρά τήν πραγματική ζωή στά μέτρα τής έπερχόμενης Σωτηρίας. Χάθηκαν καθώς οί πολλαπλές καταγραφές τής άνολοκλήρωτης πίστης έφεραν τήν άμφιβολία και τήν έξω από τούς κανόνες άναζήτηση. Πολλοί προσπάθησαν τότε νά συμβιβαστούν με τήν ιστορία, νά υποκαταστήσουν τό χρόνο πού δέν γύριζε στις πηγές με τό ταξίδι τών ανθρώπων προς αυτές. Δύσκολα όμως πειθαρχούσαν οί άνθρωπινες περιπέτειες και στό τέλος πρόβαλλε πάλι αυτό πού όλοι υποψιάζονταν και ταυτόχρονα φοβούνταν νά παραδεχτούν: πώς οί άνθρωποι κάθε στιγμή κρατούσαν στά χέρια τους τά κλειδιά τών πράξεών τους και πώς ή περιπλάνηση τους φέρνει πάντα σε μέρη πού οί ίδιοι έκτισαν.

Αυτό πού ή γνώση δέν προσπέρασε και πού ή φαντασία δέν προκαθόρισε είναι τό ΄Αγνωστο. Τό αύριο ξεφεύγει από τις βεβαιότητες τής γνώσης. Τή θέση τους εϋπαιρναν σχήματα του νοϋ, άποκαλύψεις τής έκτασης, σιγουριά πού ένέπνευσε τό Θεό. ΄Ο δρόμος ήταν δεδομένος και τό αύριο γνωστό και άναμενόμενο. ΄Η Ίστορία ήταν χαραγμένη πορεία ως τήν ώρα πού ή άμφιβολία ή ή έμπειρία ύπονόμεισε τις πεποιθήσεις στό θεοσκέπαστο. Τό ταξίδι έπαψε μονομιάς νά είναι μονοδιά-

στατη προσαρμογή στους κανόνες. ΄Εγινε αυτό πού πάντα ήταν άκόμα και τότε πού κρυβόταν από τό βλέμμα πολλών γενεών. ΄Εγινε μιά περιπέτεια. Και τή θέση τής άποκάλυψης πήρε ή άπόφαση και ή πρωτοβουλία. Τό ΄Αγνωστο ξενάγινε άγνωστο και ή πολιτική υποκατέστησε τή θρησκευτική πίστη στον προσδιορισμό τών κανόνων τής λειτουργίας τών επόμενων ήμερών.

Δύσκολος ό προσδιορισμός όταν άπουσιάζει ή θεϊκή βεβαιότητα και ή φιλοσοφική σχηματοποίηση. Είναι διάχυτη και χειροπιαστή γύρω μας ή αίσθηση τής περιπλάνησης μέσα σε ένα χώρο σκοτεινό και άγνωστο, γεμάτο θαύματα άπρόσμενα, παγίδες και έλπίδες. Οί αισθήσεις μας οδηγούν στην άναγνώριση πρόσκαιρων, μεταβλητών και άσταθών καταστάσεων. Σε τελευταία άνάλυση καταστάσεων ψεύτικων και έλάχιστα άνεκτών καθώς τήν άλήθεια τους και τή σταθερότητα τους μόνο τό έκάστοτε μέλλον —τό ΄Αγνωστο— μπορεί νά πιστοποιήσει. Σ' αυτό τό άγνωστο αύριο λοιπόν επενδύουμε. Αυτό θά όρίσει τήν πραγματικότητα τών φαινομένων, θά δικαιώσει ή θά καταδικάσει, θά στερεώσει ή άνελέητα θά γκρεμίσει. Αυτό τό έκάστοτε μακρινό θά δώσει ουσία και νόημα στά κοντινά και χειροπιαστά πού μας περιτριγυρίζουν. Ζούμε μέσα στην Ίστορία πού δέν γράφτηκε άκόμα.

Μπορούμε νά μιλήσουμε μόνο με δρους γεωμετρικών διαστάσεων. Στο χώρο τουτό τόν σκοτεινό άναζητούμε όλα όσα —πέρα από τά ψεύτικα και άβέβαια πού μας τριγυρίζουν— θά μας εξασφαλίσουν πραγματικά αυτό πού χρειαζόμαστε, θά ύλοποιήσουν αυτές τις άόριστες αισθήσεις τής επιθυμίας και τής ίκανοποίησης: τά φωτεινά σημεϊα πού θά δώσουν στην τυφλή μας περιπλάνηση κάποιον προσανατολισμό. Βρίσκονται όλο γυρα, πάνω και κάτω, μπροστά ή πίσω, κοντά ή μακριά, στό μέλλον ή στην επιστροφή προς τά περασμένα. Για νά τά πλησιάσουμε παίρνουμε άποφάσεις και πρωτοβουλίες και τούτες οί προσπάθειες

σφραγίζουν τήν ανθρώπινη ζωή μας αλλά και τή συμπεριφορά τών κοινωνιών μέσα στις όποιες ζούμε.

Αυτές οί εξάρσεις, οί προσπάθειες, οί κινήσεις, είναι ταυτόχρονα άτομικές, συλλογικές, κοινωνικές ή και πανανθρώπινες άκόμα. Χαρακτηρίζονται από μιάν άσύλληπτη πολυδιάσπαση πού τρέφει συνεχώς άπειρες προσδοκίες. ΄Ο ιδιοκτήτης διακρίνει φως έκεί όπου ύπάρχει άποκάλυψη τών κανόνων του άπόλυτου θεϊού. Οί άκληροι έκεί όπου ό κληρος διανέμεται, οί ισχυροί έκεί πού οί ισσορροπίες παγώνονται... ΄Ολοι μαζί, οί άνθρωποι, οί όμάδες, οί κοινωνίες, τά έθνη άποζητούν αυτό τό σώμα σε μιά κίνηση άκούραστη πού κάνει τόν κόσμο τών ανθρώπων νά φαίνεται τόσο επίμονος και ζωντανός. ΄Αλλοτε μεμονωμένα, άλλοτε λίγοι μαζί, άλλοτε περισσότεροι, προσδοκούν, ποθούν, έλπίζουν, ζούν. Πρόκειται για μιά υπόθεση συναρπαστική, πλαίσιο κάθε τραγωδίας, υπόθεση άξια νά τής άφιέρωσε κανείς σεβασμό όμοιο με έκείνο πού άρμόζει στους μεγαλύτερους Θεούς.

Στήν πολιτική πέφτει τό βάρος τής ιεράρχησης και τής διαχείρισης αυτών τών συστατικών τής ανθρώπινης παρουσίας. Οί άνθρωποι ζούν σε ένότητες, ό ένας με τόν άλλον, ό ένας για τόν άλλον, ό ένας κατά του άλλου. Αυτή ή περιπλάνηση προς όλα τά σημεϊα και τις κατευθύνσεις πού ή γνώση μας άντιλαμβάνεται, είναι καταδικασμένη σε άσπληρή ιεράρχηση και τάξη. Σε τελευταία άνάλυση πολύ λίγες υποθέσεις μπορεί νά είναι άτομικές. ΄Ο ιδιοκτήτης ιδιοποιείται πράγματα με άξια επειδή άκριβώς είναι χρήσιμα στους άλλους και επειδή και οί άλλοι τά επιθυμούν. ΄Ελάχιστοι από τούς θεϊκούς κανόνες του θρησκευόμενου άφορούν τόν ίδιο. Οί πολλοί άφορούν τις σχέσεις του με τούς άλλους και τήν άλληλεπίδραση ή άλληλεπιβολή αυτού και αυτών.

΄Η πολιτική πρέπει λοιπόν νά βάλει τάξη στις άναριθμητες δραστηρίες άναζητήσεις. Είναι τόσο διάχυτο τό πρόβλημα ώστε ή λύση του έχει και αυτή άπειρες έ-

πιλογές. Γιά νά μείνουμε στόν παραδειγματικό ἰδιοκτήτη μας θά πρέπει νά πιστέψουμε ὅτι ἡ πολιτική του θά ἀπέβλεπε στό νά διασφαλίσῃ περισσότερες δυνατότητες ἰδιοποιήσεων. Γιά νά γίνει αὐτό θά ἔπρεπε νά περάσει τό δράμα του μέσα ἀπό μιὰ κατάλληλη διαμόρφωση τῆς γύρω κοινωνίας, πού ἐνοχλεῖται, καί τῶν ὀργάνων της. Τό δικό του φωτεινό σημεῖο θά πρέπει νά ἀναπροσαρμόσῃ τά ἀντίστοιχα πολλῶν ἄλλων καί σέ τελευταία ἀνάπτυξη νά τούς ἐπιβληθεῖ, νά τά νικήσῃ. Εἶναι προφανές ὅτι θά τό πετύχει αὐτό σέ ἀναλογία μέ τή δύναμη πού διαθέτει.

Κάθε ἄτομο, κάθε ὁμάδα, κάθε σύνολο, θά ἐπικαλεσθεῖ αὐτή τή δύναμη, θά καταφύγει σ' αὐτή. Τό χτίσιμο τοῦ αὐριο θά ἦταν ἀπλούστατη ὑπόθεση χωρίς τήν ἀναμέτρηση πού παραμονεύει σέ κάθε γωνία. Ἡ πολιτική πρόταση προβάλλουν πού τά κράτη, οἱ ὁμάδες, οἱ μηχανισμοί πρέπει νά ἀμβλύνει τή βιαιότητα τῶν συγκρούσεων αὐτῶν καί νά χτίσει συσχετισμούς πρὸς ὄφελός της. Οὐσιαστικά, συνήθως, γίνεται μιὰ ὀλομέτωπη ἐπίθεση στίς ἀναριθμητές πτυχές τῶν προσδοκίων τῶν ἄλλων. Αὐτές πρέπει νά περιοριστοῦν, νά διαστρεβλωθοῦν μεθοδικά, νά ἐκυρωθεῖ ἡ οὐσία καί ἡ εἰκόνα τους, νά γίνουν ἀνυπόστατες ἢ ἀγνώριστες ὥστε νά ἀνοίξει ἐλεύθερος ὁ δρόμος γιά τήν ἀλλοτρίωσή τους, γιά τήν προσάρτησή τους στό πλαίσιο τῶν ἀναζητήσεων μιᾶς μόνο κοινωνικῆς ἐνότητας. Συνήθως τό δράμα τῆς τελευταίας δέν εἶναι καί ὄραμα τῶν πολλῶν ὅσο καί ἄν ἐξωτερικά εἶναι δύσκολο νά φανεῖ κάτι τέτοιο.

Στή λειτουργία τους αὐτή διαφέρουν οἱ πολιτικές προτάσεις ἀναμεταξύ τους καί ἀπό αὐτήν ἀντλοῦν τήν ποιότητά τους. Ἐδῶ κρίνονται οἱ ἀριστερές πολιτικές προτάσεις. Οἱ τελευταίες ἔχουν τήν πηγὴ τους ἐκεῖ πού ἡ οὐτοπία καί ἡ λογική ταυτόχρονα κατασκευάζουν συστήματα ἰδεῶν, ἐνιαία σύνολα προσδοκιῶν καί ἐπιδιώξεων, ἱκανά νά συμπεριλάβουν τίς ἐπιμέρους ἀνάγκες χωρίς νά τίς ἐξαφανίσουν, ἱκανά νά ἀπαντήσουν στίς ἀναζητήσεις τῶν πολλῶν χωρίς νά χρειαστεῖ νά διαστρεβλώσουν καί νά προσαρμόσουν τήν οὐσία τους. Ἰδέες ἱκανές νά ξαναδώσουν στήν πολιτική τό πραγματικό της ὄνομα. Τή φροντίδα γιά τήν Πολιτεία δηλαδή, γιά τό ἄθροισμα τῶν πολιτῶν καί τήν ἐνιαία λειτουργία του.

Γιά τούς ἀριστερούς λοιπόν, τῶν ἡμερῶν μας ἀλλά καί ὅλων ὄσων μέ διάφορα ὀνόματα ἐξυπηρετήσαν τήν οὐτοπία ἢ τή λογική στό παρελθόν, τό κεντρικό πρόβλημα εἶναι ἡ διατύπωση προτάσεων μέ γενική ἰσχὺ καί ἐνιαῖο χαρακτήρα, προτάσεων, πού θά ἐνδιαφέρουν τούς πολλούς καί πού θά μποροῦν ἀβίαστα νά υλοποιηθοῦν ἀπό τούς περισσότερους. Ἐμπόδιο καί ἐχθρός τους, κάθε κίνηση ἢ τάση πού προκαλεῖ ἢ τείνει νά προκαλέσῃ τόν καταμερισμό, τήν πολυδιάσπαση τῶν ἐπιδιώξεων τῆς πολιτικῆς τους σέ

πολλές ἀνεξάρτητες ἐνότητες. Ὁ συνδικαλισμός γιά παράδειγμα, σήμερα καί ἄλλοτε, μπορεῖ νά ἔχει πάμπολλες ἐπιδιώξεις. Θά τίς χωρίζαμε σέ δύο μεγάλα σύνολα. Σέ ἐκείνες πού ἐνοποιοῦνται μέ σφαιρικότερες ἀντιλήψεις καί μιὰ ἐνιαία πρόταση γιά τή διαχείριση τῶν προσδοκιῶν τῆς κοινωνίας καί σέ ἐκείνες πού περιορίζονται στήν ἀνακατανομή τῶν αὐστηρὰ ἐπιμέρους διεκδικήσεων τῶν συνδικαλιζομένων μέσα στό σύνολο τῶν κοινωνικῶν ἐπιθυμιῶν καί διεκδικήσεων. Οἱ πρῶτες προωθοῦν τή συμμετοχὴ στό κοινωνικό καί στίς ἐνιαίες λειτουργίες του, οἱ δευτέρες ἐξυπηρετοῦν τή διάσπαση τοῦ κοινωνικοῦ καί τόν ἄκαρπο, χωρίς προοπτικές ἀνταγωνισμό. Τό ἴδιο καί ὁ φεμινισμός ἢ ἄλλο ἐπιμέρους κίνημα πού εὔκολα, ἐάν ἀπομονωθεῖ καί ἀπαρνηθεῖ τόν κοινωνικό καί μέ τήν εὐρύτερη ἐνιαία συλλογικὴ του χαρακτήρα, μπορεῖ νά περιοριστεῖ στό ρόλο τοῦ διαχειριστῆ ἐνός ἐπιμέρους προβλήματος —κοινωνικοῦ ἢ ἄλλο— πού θά προσαρμόσῃ τίς λύσεις του στοὺς ἀβέβαιους συσχετισμούς τῆς κοινωνικῆς διαμάχης.

Ἄλλα αὐτά, δταν ξεκοποῦν ἀπό τή συνολικὰ κοινωνικὴ τους διάσταση, δέν διαφέρουν ριζικά ἀπὸ ἐκεῖνον τόν ἰδιοκτήτη πού προαναφέραμε καί πού, μόνος ἢ μετὰ πολλῶν, ὀνειρεῖται τήν ἀτομικὴ του ὀλοκλήρωση μέσα ἀπὸ τήν ἰδιοποίησι ἀγαθῶν πού θά μπορούσαν νά ἀνήκουν σέ ἄλλους ἢ σέ ὅλους. Ἡ ἀριστερὴ πολιτικὴ δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀποσπασματικὴ.

Ἄλλα καί ἡ καλύτερη τῶν ἰδεῶν εἶναι καταδικασμένη σέ ἀποτυχία δταν ριχθεῖ σέ ἓναν κόσμο ἀπρόθυμο, ἀνώριμο νά τή δεχθεῖ. Οἱ αἰτίες τῆς ἄρνησης εἶναι πολλές συνήθως ὅμως ὁ παρανομαστής τους εἶναι κοινός. Ἡ κοινωνία, τὰ μέλη της καί οἱ ὁμάδες της μετέχουν σ' αὐτό τό ἀτέλειωτο παιγνίδι τῆς ἀναδιανομῆς τῶν ἐπιμέρους προσδοκιῶν καί συμφερόντων, σ' αὐτὴν τήν προσπάθεια ἐπιβολῆς καί κυριαρχίας τῶν μέν πάνω στοὺς ὑπόλοιπους. Ἡ συμμετοχὴ αὐτὴ, ἀπόλυτη καί φανατικὴ, ἰδιωτικὴ καί ὀμαδοποιημένη, δύσκολα ἀφήνει περιθώρια γιά τήν υἱοθέτηση ριζοσπαστικῶν, συνολικῶν προτάσεων καί προοπτικῶν. Τί γίνεται λοιπόν σ' αὐτές τίς ἐποχές; Ἡ προσαρμογὴ τῶν ἀριστερῶν ἰδεῶν στόν καιρὸ πού τίς περιβάλλει εὔκολα θά σήμαινε τήν ἀπώλεια τῶν ὀρίων τῆς διαφορᾶς καί τήν ἐξομοίωση μέ τίς τόσες ἄλλες. Δέν πρέπει νά γίνονται ἀποσπασματικὲς καί εὐτελεῖς γιά νά ἀνήκουν σέ ἓνα κόσμο πού κυριαρχεῖ ὁ κατακερματισμός καί ἡ εὐτέλεια. Δέν τοὺς ἀρμόζει ὅμως καί τό νά χιμαρίζουν σέ κύκλους ἐκλεκτῶν, μακριὰ ἀπὸ τὰ πλήθη, προσμένοντας κάποια κρίσιμη ὥρα.

Οἱ ἰδέες, οἱ προτάσεις τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι τόσο ἀπόλυτα κοινωνικὲς, τόσο κρίσιμα καί καιρῖα πολιτικὲς πού δέν γίνονται καί δέν λειτουργοῦν παρά μόνο μέσα στό ὅμα τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτικῆς. Πηγάζουν μέσα ἀπὸ τίς ἀτέρμονες ἀντιφάσεις τοῦ κατακερματισμέ-

νου στίς ἐπιδιώξεις του κόσμου καί ἀνδρώνονται μέσα ἀπὸ τή συμμετοχὴ τῶν ἰδιῶν καί τῶν πολιτῶν-φορέων τους στά κοινά. Διαδικασία ἰδεολογικὴ στό πλαίσιο τῆς κοινωνίας ὀλοκλήρης πού χωρίς διακοπὴ διατυπώνει καί προσαρμόζει τήν ἀριστερὴ πρόταση (τὴν πρόταση καί ὀχι τίς συλλογικὲς ἐπιδιώξεις τῆς κοινωνίας στήν πρόταση). Διαδικασία πολιτικὴ καθὼς ἐκεῖνο πού σέ τελευταία ἀνάλυση μετράει εἶναι ἡ ἱκανότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου, τοῦ κάθε πολίτη, νά διαχειριστεῖ συνειδητὰ καί ἐλεύθερα, ὀχι μόνον τίς δικές του ὑποθέσεις —τί θά πεῖ ἐξᾴλλου «διαχειρίζομαι ἐλεύθερα τίς ὑποθέσεις μου», μέσα σέ μιὰ κοινωνία— ἀλλὰ τὰ «κοινά»: τίς ὑποθέσεις τῆς κοινότητος, τοῦ συνόλου, τῶν ἀνθρώπων πού τόν περιβάλλουν. Διαχείριση τῆς πολιτικῆς σέ συνεργασία καί σέ ἐπικοινωνία μέ τούς ἄλλους.

Γιά τίς ἀριστερές ἰδέες καί τὴν ἀριστερὴν πολιτικὴν δέν ὑπάρχει πουθενά περιθώριο γιά εὐτέλεια, πουθενά δέν δίνεται ἡ εὐκαιρία γιά κλείσιμο σέ στενά καί ἀποκλειστικά καλοῦπια. Ἀπὸ τὴ φύση τους τὴν ἴδια εἶναι καταδικασμένες οἱ δύο αὐτές ἔννοιες νά ὑπάρχουν μαζί μέ τούς πολλούς, νά γεννιοῦνται μέσα ἀπὸ τὴν τριβὴ πού αὐτοὶ προκαλοῦν καί νά ζοῦν μέσα στὴ συνείδηση καί στὴ συλλογικὴ πράξη αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Σέ διάσταση κοινωνίας θά συμβαίνουν αὐτὰ ἢ δέν θά συμβαίνουν καθόλου.

Καθὼς οἱ ἀνθρώποι ἐπαψαν νά προσμένουν κάποια θεϊκὴ ἐπιβράβευση καί Σωτηρία στό τέλος ἐνός ἐπίγειου ταξιδιοῦ ἀσφυκτικὰ περιορισμένου ἀπὸ τούς κανόνες-προϋποθέσεις τοῦ θεοῦ, ἀνακάλυψαν γυμνὴ τὴν ἐλευθερία καί τὸν τρόπο πού αὐτὴ προκαλεῖ. Ἡ περιπλάνηση, ἡ συνεχὴς κατάκτηση τοῦ Ἄγνωστου, ἡ καθημερινὴ μεταβολὴ τῶν ὄρων τοῦ πραγματικοῦ μπροστὰ στὴ δύναμη τοῦ Αὐριο, ἔγιναν ὑποθέσεις ἀνθρώπινης ἐπιλογῆς, ἀπόφασης καί πρωτοβουλίας. Ἡ ἱστορία ἔγινε πολιτικὴ ὑπόθεση. Ἡ ἰδεολογία ἔγινε δύναμη κινήτρια καί ὁ προσδιορισμός τῶν ἐπιλογῶν τῆς κοινωνίας δέθηκε μέ τὴν ἱκανότητα τῶν προτάσεων τῆς στό νά υἱοθετοῦνται ἢ νά ἐπιβάλλονται στοὺς πολλούς. Ἡ ἀριστερὴ πολιτικὴ πρόταση πού σήμερα ἀφορᾷ τίς συνειδήσεις καί μέσα ἀπ' αὐτές κατακτᾷ τὴν πολιτικὴν τῆς πρακτικὴν φιλοδοξεῖ ἀκριβῶς στόν περιορισμό τῶν πρώιμων ἀντιφάσεων καί ἀντιθέσεων, στὴ διαφύλαξη τῆς ἐλευθερίας τοῦ συνόλου καί τοῦ πολίτη πού νίγονται σ' αὐτό τό ἄκαρπο παιγνίδι τῆς ἀλληλεπιβολῆς. Ἄν κάποτε ἡ πρόταση γίνῃ πραγματικότητα —καί εἶναι σημαντικό αὐτό σέ ἐποχές πού τό παιγνίδι γίνεται ὀλοένα καί πῖο ἐξοντωτικό καί ἐπικίνδυνο— οἱ πολλοὶ θά ἔχουν κάνει ἔνα ἀκόμα βῆμα πρὸς τὴν ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας τους.



Η ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΠΥΡΚΑΛ—ΔΕΗ

της Άννας Χαρίτου

Στή μακρόχρονη αυτή δραστηριότητα τους οι υπηρεσίες της ΔΕΗ συσσωρεύσαν μία σημαντική εμπειρία για τη μελέτη, επίβλεψη, εκμετάλλευση και συντήρηση των ενεργειακών έργων. Η εμπειρία αυτή της ΔΕΗ παραμένει άνεκμετάλλευτη και θα μπορούσε κάτω από όρισμένες προϋποθέσεις να τεθεί στή διάθεση της ελληνικής οικονομίας.

Η Δημόσια Έπιχειρήση Ήλεκτρισμού είναι ένας από τους μεγαλύτερους εργοδότες της χώρας. Όχι μόνο γιατί 38.000 εργαζόμενοι απασχολούνται σέ αυτήν αλλά γιατί επίσης είναι εργοδότης άλλων εταιρειών, επειδή μοιράζει κάθε χρόνο έργα αξίας πολλών δισεκατομμυρίων δραχμών. Για νά παραχθεί τό ηλεκτρικό ρεύμα, πού μās φωτίζει, μās ζεσταίνει και κινεί όλες ανεξαιρέτως τίς βιομηχανίες της χώρας, χρειάζεται νά γίνουν τεράστια έργα. Τέτοια έργα είναι πρώτα πρώτα τά εργοστάσια παραγωγής του ηλεκτρικού ρεύματος. Θερμοηλεκτρικοί σταθμοί, γεωθερμικοί σταθμοί και —εύτυχως γιά τή χώρα μας πού δέν έχει— πυρηνικοί σταθμοί. Ύστερα, έργα πού άπαιτούνται γιά νά γίνει ή έξόρυξη, ή μεταφορά και ή άποθήκευση του καύσιμου των σταθμών παραγωγής. Και τέλος έργα γιά νά μεταφέρουν τό ηλεκτρικό ρεύμα από τό χώρο παραγωγής του στό χώρο κατανάλωσής του, δηλαδή στήν πόρτα του σπιτιού μας ή στήν πόρτα του κάθε εργοστασίου.

Η αξία των έργων αυτών είναι δεκάδες δισεκατομμύρια δραχμές τό καθένα. Χορός δισεκατομμυρίων περί τήν ΔΕΗ κάθε χρόνο. Τό κονδύλι από τόν κρατικό προϋπολογισμό γιά τό 1987 ήταν 50 δισεκατομμύρια. (Η ΔΕΗ ζήτησε 150 δισεκατομμύρια αλλά γιά λόγους λιτότητας περικόπηκαν). Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ή ΔΕΗ είναι ένας σημαντικότερος παράγοντας της χώρας τόσο γιά τό άναντικατάστατο μονοπωλιακό προϊόν πού παράγει όσο και γιά τό γεγονός ότι είναι κινητήρια δύναμη μιάς μερίδας της ελληνικής βιομηχανίας.

Η ΔΕΗ έξάλλου, όπως και ό ΟΤΕ εί-

Η ΔΕΗ στά τριάντα χρόνια της δραστηριότητας, έχει άναθέσει τήν κατασκευή του έξοπλισμού πλήθους ενεργειακών έργων. Ό τρόπος όμως πού ανατέθηκαν αυτά τά έργα προκάθαρσε τήν κυριαρχία των ξένων οίκων, ώστε οι ελληνικές βιομηχανίες και κατασκευαστικές επιχειρήσεις νά περιορίζονται στό ρόλο των έξαρτημένων υπεργολάβων δευτερευόντων μερών των κατασκευών.

Μέ τόν τρόπο αυτό ή αγορά των κατασκευών αυτών έλέγχεται από ξένους κατασκευαστές και τους έγχώριους μεσάζοντές τους. Ό έλεγχος αυτός, κυρίως τεχνολογικός, εκτείνεται σέ τέτοιο βαθμό, ώστε νά μήν είναι σέ θέση σήμερα καμιά ελληνική επιχείρηση νά αναλάβει αυτόδύναμα τήν εκτέλεση ενός ολοκληρωμένου έργου του ενεργειακού προγράμματος της χώρας.

ναί ό ίμάντας μέσω του οποίου ή νέα τεχνολογία εισάγεται και εφαρμόζεται στή χώρα μας. Τά έργα της ΔΕΗ έχουν διάρκεια ζωής 20-25 χρόνια και σ' αυτό τό διάστημα συντηρούνται και άνανεώνονται κάποια τμήματά τους. Μετά τά 20 χρόνια πρέπει νά άνανεωθούν και νά ξαναγίνουν τά ίδια, μέ τήν καινούργια βέβαια τεχνολογία, ή νά καλύψουν τίς δλοένα αυξανόμενες ανάγκες μας. Μέ τήν παρένθεση αυτή θέλουμε νά τονίσουμε και τόν αναπτυξιακό ρόλο πού παίζει ή ΔΕΗ.

Οί αντίστοιχες επιχειρήσεις Ήλεκτρισμού άλλων χωρών της Εύρώπης είναι Κέντρα Έρευνών, όπου ή έρευνα και ή ανάπτυξη της τεχνολογίας, όχι μόνο γίνεται από τήν ίδια τήν επιχείρηση, αλλά στηρίζει όλη τήν πρωτοποριακή έρευνα της χώρας. Γιατί άραγε ή δική μας ΔΕΗ των 1.000 διπλωματούχων μηχανικών δέν έχει νά επιδείξει και πολύ σπουδαία πράγματα στον τομέα της έρευνας και της τεχνολογίας, σέ σημείο μάλιστα πού νά διακηρύσσει διαγωνισμούς γιά έργα μέ τό «κλειδί στό χέρυ»;, όπως γίνεται μέ τά ύπαναπτυκτα κράτη, είναι ένα σοβαρότατο πρόβλημα, τό όποίο πρέπει κανείς νά τό δει σέ συνδιασμό μέ τό θέμα του παρόντος άρθρου.

Τί σημαίνει όμως, εκτός από τό ότι είναι δείγμα ύποανάπτυξης ό όρος «Έργο μέ τό κλειδί στό χέρυ»;: Έτσι χαρακτηρίζονται μεγάλα κυρίως έργα, πού γιά νά γίνουν χρειάζεται νά συνεργαστούν εταιρείες από τελείως διαφορετικούς βιομηχανικούς κλάδους (λ.χ. εταιρείες μεταλλικών κατασκευών και εταιρείες ηλεκτρολογικού ύλικού) όπου ή μιά εταιρεία δέν μπορεί νά καλύψει τίς εϋθύνες της άλλης και γιά νά συνεργαστούν σχηματίζουν μία κοινοπραξία στήν όποία ύπάρχει κάποιος επικεφαλής.

Αυτός ό επικεφαλής καπελώνει τό έργο μέ 10%—15% γιά έξοδα συντονισμού και γιά αυξημένους κινδύνους. Μπορεί βέβαια ή κοινοπραξία νά είναι χωρίς άρχηγό τά 10% όμως παραμένουν και τά μοιράζονται τά μέλη της κοινοπραξίας. Τό καπέλο αυτό εκφρασμένο σέ δραχμές φτάνει στά 3-4 δισ—σέ ξένο νόμισμα πάντα—γιά ένα θερμοηλεκτρικό σταθμό.

Πολύ σωστά λοιπόν ή Κυβέρνηση της άλλαγής έδωσε μεγάλη σημασία στά έργα της ΔΕΗ. Η όποιαδήποτε προσπάθεια τεχνολογικής άναβαθμίσης της χώρας και ανεξαρτητοποίησης από τά διεθνή μονοπώλια θά περάσει ύποχρεωτικά από μιά πολιτική ανάπτυξης στον ενεργειακό τομέα δηλαδή της ΔΕΗ.

Και ενώ λοιπόν θά περιμενε κάποιος νά έρευνηθούν οι λόγοι γιά τούς ό-

ποιούς ή ΔΕΗ από πρωταγωνιστής ήτανε κομπάρσος, ενώ θα περίμενε να γίνει στη ΔΕΗ ένα γραφείο μελετών και ανάπτυξης, ενώ θα έπρεπε να εντοπιστούν εκείνες οι προϋποθέσεις, ώστε να τεθεί ή ανεκμετάλλευτη εμπειρία της ΔΕΗ στη διάθεση της ελληνικής οικονομίας και του ελληνικού λαού... ή ΔΕΗ από κομπάρσος γίνεται θεατής.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΔΕΗ - ΠΥΡΚΑΛ

Στις 29.4.83 υπογράφεται μεταξύ ΔΕΗ και ΠΥΡΚΑΛ ή Προγραμματική Συμφωνία. Γιατί αλήθεια ή ΠΥΡΚΑΛ; Τί σχέση έχει μιά βιομηχανία πολεμικού υλικού, υπερχρωμένη, με την παραγωγή έργων της ΔΕΗ;

Καμία σχέση απόλυτως! Και έπειδή δέν θέλουμε μόνο εντύπωση να δημιουργήσουμε θά προσπαθήσουμε να αποδείξουμε την άποψη αυτή.

Η ΠΥΡΚΑΛ άπασχολεί 3.000 άτομα και παράγει προϊόντα σειράς. Διαθέτει άριστο μηχανουργείο για μικρά αντικείμενα ακριβείας. Τό «Marketing» της εταιρείας είναι προορισμένο να βρίσκει πελάτες πού έχουν σχέση με τό εμπόριο όπλων. Τό γραφείο μελετών της είναι υποτυπώδες και προσανατολισμένο στις ανάγκες πού δημιουργεί τό προϊόν πού παράγει. Διαθέτει ένα τμήμα μεταλλικών κατασκευών, ύποβοηθητικό, της κύριας παραγωγής της, πού είναι τά όπλα, και ως έκ τούτου ύποτυπώδες και άνίκανο να καλύψει τίς ανάγκες πού έχουν τά έργα της ΔΕΗ. Άποδείξη σέ όλα αυτά είναι ότι ή ΠΥΡΚΑΛ έχει αναλάβει ένα άπειροελάχιστο μέρος των μεταλλικών κατασκευών πού μοιράστηκαν στην ελληνική βιομηχανία για τά έργα της ΔΕΗ. Οι κύριοι κατασκευαστές είναι ή ΒΙΟΚΑΤ, ή ΜΕΤΚΑ, ή ΒΙΕΧ, ό ΚΟΥΠΠΑΣ, τά ΝΑΥΠΗΓΕΙΑ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ κ.ά.

Άκόμα όσον άφορά την ύποδομή της ΠΥΡΚΑΛ στον τομέα των μελετών μόνο δύο—τρεις μηχανικοί της πολεμικής βιομηχανίας άπασχολούνται στα έργα της ΔΕΗ και αυτοί σέ δευτερεύοντες ρόλους. Έξαίρεση άποτελεί σ' αυτά ένα ραουλάδικο, τό όποιο είναι νεοδημιουργημένο τμήμα στην πολεμική βιομηχανία και όπως καταλαβαίνει κανείς θά μπορούσε να τό άνοιγε όποιαδήποτε άλλη εταιρεία.

Υπάρχει όμως μία σχέση, ή όποια ενώ από πλευράς παραγωγής και ύποδομής είναι άθραυτη, γίνεται άμέσως θεατή, μόλις ψάξει κανείς να βρει τά πρόσωπα πού ήταν τότε στην ΠΥΡΚΑΛ σέ καιριες θέσεις: Γενικός Διευθυντής: κ. Τάκης Αμπατζής ύψηλό στέλεχος της ΜΕΤΚΑ, ή όποια ήταν ό μεγαλύτερος εργολάβος στην Έλλάδα, των έργων Όρυχείων της ΔΕΗ. Διευθυντής της διεύθυνσης Έργων :



κ. Λάζαρος Λαζαρίδης ύπάλληλος της ΜΕΤΚΑ.

Και περίπου άλλοι δέκα έντεκα ύπάλληλοι της ΜΕΤΚΑ τούς όποιους πήραν μαζί τους οι δύο παραπάνω.

Άς ύποθέσουμε λοιπόν ότι αυτοί θά ήταν μιά καλή μαγιά να μάθει ή ΠΥΡΚΑΛ να κάνει έκσκαφείς - Άποθέτες και ταινιόδρους. (Δέν χρειάζεται να πούμε ότι μ' αυτήν την λογική θά μπορούσε να αναλάβει έργα της ΔΕΗ όποιαδήποτε εταιρεία).

ΠΩΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΕ Η ΠΥΡΚΑΛ ΝΑ ΕΚΤΕΛΕΣΕΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΔΕΗ

Η ΠΥΡΚΑΛ ανέλαβε από την ΔΕΗ (σάν πρώτο μέρος) με την Προγραμματική Συμφωνία τά εξής έργα.

1. Τρεις έκσκαφείς συνολικής συμβατικής άξίας 3.543.000.000 δρχ.

2. Έξι Άποθέτες συνολικής συμβατικής άξίας 4.787.000.000 δρχ.

3. Ταινιόδρους Άμυνταίου συνολικής συμβατικής άξίας 8.076.000.000 δρχ.

4. Ταινιόδρους Ν. Πεδίου συνολικής συμβατικής άξίας 7.367.032.000 δρχ.

5. Αύλη Λιγνίτη Άμυνταίου, συνολικής συμβατικής άξίας 2.340.000.000 δρχ.

Σύνολο: 26.113.032.000 δρχ.

Για τά έργα αυτά κοστολόγησε τά παρακάτω ποσά για τεχνογνωσία:

	Μηχανολογικό	Ηλεκτρολογικό
Για τούς έκσκαφείς:	527.160.000	78.931.000
Για τούς άποθέτες:	418.392.000	52.408.000
Για τούς ταινιόδρους Άμυνταίου	348.630.000	124.477.000
Για τούς ταινιόδρους Ν. Πεδίου	182.403.000	—
Για την Αύλη Λιγνίτη	174.562.000	43.031
Σύνολα	1.651.147.000	298.847.000

Συνολικά λοιπόν ή ΠΥΡΚΑΛ ανέλαβε με τιμές '84 έργα άξίας 26 δίσ, και με σημερινές τιμές άξίας 36 δίσ δραχμών περίπου. Η πρόθεση της ήταν να άφομοιώσει την τεχνογνωσία πού άγόρασε και να φτιάξει μόνη της τά επόμενα έργα της ΔΕΗ. Επίσης σκοπός της ίδρυσης της διεύθυνσης έργων της ΠΥΡΚΑΛ, ήταν να «σπάσει τό πακέτο των έργων» σέ πολλούς προμηθευτές αυξάνοντας τό ελληνικό μέρος, εξοικονομώντας παράλληλα συνάλλαγμα.

Έτσι, λοιπόν μπήκαν δύο μεγάλοι στόχοι: 1ο σπάσιμο του πακέτου των έργων και 2ο άπόκτηση τεχνογνωσίας. Έπιπλέον αυτοί οι φαινομενικά δύο στόχοι δέν είναι παρά ένας. Διότι ή ΠΥΡΚΑΛ φοβούμενη, όχι μόνο ότι δέν θά πετύχει τό «σπάσιμο του πακέτου» αλλά ότι δέν θά κάνει καν έργα, παραμέλησε τον δεύτερο στόχο και κινδυνεύει να μείνει ή χώρα χωρίς λιγνίτη. Διότι όλη ή ύπόθεση της ύπανάπτυξης είναι ένας φαύλος κύκλος! Δέν μπορείς δηλαδή να σπάσεις ένα έργο σέ χίλια κομμάτια άν δέν έχεις τεχνογνωσία και δέν μπορείς να έχεις τεχνογνωσία άν δέν κάνεις ένα έργο χίλια κομμάτια για να μάθεις από τί άποτελείται. Είναι βέβαια παλιά ή ιστορία της ανάλυσης και της σύνθεσης όποιασδήποτε γνώσης. Έτσι λοιπόν ή ΠΥΡΚΑΛ ξεκίνησε με την παρακάτω άπλή συνταγή να φτιάξει ταινιόδρους, άποθέτες και έκσκαφείς.

Άγοράζει από κάποιον δόκιμο οίκο του έξωτερικού την τεχνογνωσία (Know-How).



Μέ βάση την τεχνογνωσία που έχει αγοράσει, κάνει διαγωνισμούς, ελληνικούς ή διεθνείς, ανάλογα με τό αντικείμενο του διαγωνισμού και προμηθεύεται τά επιμέρους τμήματα.

Τέλος αναθέτει τή συναρμολόγηση του αγορασμένου εξοπλισμού σέ κάποια εταιρεία άνεγέρσεως και μέ τήν βοήθεια τών ξένων συμβούλων έκτελεί τίσ δοκιμές λειτουργίας και παραδίδει στήν ΔΕΗ έργο μέ τό κλειδί στό χέρι.

Ή συνταγή όμως, όσο άπλή και νά φαίνεται παρουσιάζει πολλές δυσκολίες και περισσότερες παγίδες γιά τήν έκτέλεσή του. Πρώτα πρώτα ή αγορά τής τεχνογνωσίας έγκυμονεί άπειρους κινδύνους μίας και δέν είναι κανένα προϊόν, πού μπορεί κανείς νά τό αγοράσει άπό τά μακάλικα τής γειτονίας ή έσω και τής Ευρώπης.

Είναι ένα προϊόν πού αγοράζεις χωρίς νά μπορείς νά έλέγξεις, άν αυτό πού αγοράζεις είναι αυτό πού ήθελες, όπως λ.χ. μπορείς νά κάνεις μέ έναν κινητήρα ή μέ έναν μετασχηματιστή. Οί συνέπειες δέ λαθών στήν τεχνογνωσία είναι άνυπολόγιστες γιά τό έργο.

Έξάλλου ό οίκος, πού παραδίδει μία μελέτη, προκειμένου νά εξοικονομή ώρες μελέτης, υπερδιαστασιολογεί τήν κατασκευή. Αύτή ή δεύτερη παγίδα είναι ίκανή νά έξανεμίσει σέ δευτερόλεπτα τήν οποιαδήποτε εξοικονόμηση μπορεί νά γίνει λόγω σπασίματος του πακέτου. Και επιπλέον, μπορεί νά επιβαρύνει τό έργο μέ μερικές εκατοντάδες εκατομμύρια.

Άπό τήν άλλη μεριά, τό «σπάσιμο του πακέτου» είναι μία δουλειά πού μόνο οίκοι πού κατέχουν πλήρως τό όλο αντικείμενο μπορούν νά τό κάνουν. Οί λόγοι είναι πάρα πολλοί και εύνητοι. Ή γενική ευθύνη γιά τό έργο μοιράζεται σέ δεκάδες ύπεργολαβίες, καμία όμως άπ' αυτές δέν μπορεί νά αντικαταστήσει τή γενική ευθύνη γιά τό έργο.

Μέ τό σπάσιμο του πακέτου δη-

μιουργούνται πάντα προβλήματα στα σημεία τομής τών διάφορων ύπεργολαβιών. Είναι σαν ένα πάζλ, όπου πρέπει νά διαλεχτούν τά κομμάτια άπό μία αγορά μέ διάφορα άλλα χιλιάδες πάζλ. Τό μόνο πού έχεις είναι μία θολή τελική εικόνα. Μπορεί όχι μόνο νά ξεχαστούν μερικά κομμάτια άπ' έξω, αλλά νά αγοραστούν και λάθος τέτοια, πού δέν ταιριάζουν πουθενά και κατά συνέπεια είναι άχρηστα.

Ύπάρχουν κι άλλες παγίδες μικρότερες μπορεί και μεγαλύτερες. Πώς νά άναγνωρίσεις τίσ παγίδες όταν βαδίζεις σ' ένα κόσμο μισογνωστό ή μισοάγνωστο; Όπως και νάχει τό πράγμα τό έπιχείρημα τής προγραμματικής συμφωνίας στηρίζεται στους οίκους πού προσφέρουν τήν τεχνογνωσία, τόσο πιά πολύ, όσο πιά άνικανη παρουσιάζεται ή ΠΥΡΚΑΛ νά κατανοήσει στό πρώτο στάδιο τή μελέτη πού αγοράζει και νά έκπονήσει μόνη τής σέ δεύτερο στάδιο τή μελέτη γιά τά έπόμενα έργα.

Ή αντίστροφα, ή ΠΥΡΚΑΛ θά καταφέρει νά εκπληρώσει τούς στόχους τής Προγραμματικής Συμφωνίας έφόσον στηριχτεί στίς δικές τής δυνάμεις και στίς δικές τής μελέτες ή στους δικούς τής μελετητές.

Τί σημαίνει όμως στηρίζομαι στους δικούς μου μελετητές στήν άπλή γλώσσα τών αριθμών;

Άπ' ότι είδαμε παραπάνω, ή ΠΥΡΚΑΛ πληρώνει γιά τεχνογνωσία ποσά σημερινής αξίας 3,6 δισεκατομμυρίων δραχμών (τό DM τό 84 ήταν 40 δρχ. σήμερα 75 δρχ.). Άν πρέπει αυτές οί μελέτες νά γίνουν άπό τήν ίδια και σέ διάστημα δύο χρόνων, σημαίνει ότι πρέπει νά σπηθεί ένας τεράστιος μελετητικός οργανισμός. Τά 3,6 δισ άντιπροσωπεύουν 48 έκ DM. Άν θεωρήσουμε τήν τιμή πωλήσεως του γερμανού μελετητή 80 DM/ώρα απαιτούνται 600.000 ώρες μελέτης γερμανικές, ή

148 άτομα εμπειρα. Ύποθέτουμε ότι ό γερμανός δουλεύει μέ 100% κέρδος, απαιτούνται 74 άτομα. Έπειδή όμως 74 εμπειρα άτομα δέν μπορεί νά βρει κανείς εύκολα, αλλά και άπό τό γεγονός, ότι μία καινούργια εταιρεία έχει παραγωγικότητα 1:3, χρειάζονται τουλάχιστον 220 άτομα. Αύτοί όμως οί αριθμοί άποδείχνουν τό παράλογο τής έπιχείρησης, έπειδή ή σημερινή διεύθυνση έργων άπασχολεί τούς έξής μελετητές:

μηχανολόγοι μηχανικοί:	12
ήλεκτρολόγοι μηχανικοί:	20
πολιτικοί μηχανικοί :	12
σχεδιαστές :	15

Σύνολο : 59

Μέ τήν παραπάνω λοιπόν κατάσταση ή ΠΥΡΚΑΛ άνέλαβε και ένα δεύτερο πακέτο έργων στα πλαίσια του δεύτερου μέρους τής προγραμματικής συμφωνίας, άποτελούμενο άπό έκσκαφείς, άποθέτες και ταινοχήματα και έτοιμάζεται νά ύποβάλει προσφορά γιά ταινοδρομους.

Και σ' αυτό τό δεύτερο πακέτο τών έργων εμφανίζονται ξένοι οίκοι πού προσφέρουν τεχνογνωσία, πράγμα πού άποδείχνει τήν όρθότητα τών συλλογισμών μας.

Άς δούμε όμως ποιό οίκος προσφέρουν τεχνογνωσία στήν ΠΥΡΚΑΛ.

Γιά τό πρώτους ταινοδρομους Άμυνταίου Weserhuetten και Siemens

Γιά τούς πρώτους ταινοδρομους Ν. Πεδίου Weserhuetten και ΠΥΡΚΑΛ

Γιά τούς πρώτους ταινοδρομους Ν. Πεδίου ΜΕΤΚΑ και ΠΥΡΚΑΛ

Γιά τούς πρώτους προσφορά ταινοδρομους Μεγαλόπολης Weserhuetten και ΠΥΡΚΑΛ

Γιά τούς πρώτους έκσκαφείς Krupp και AEG

Γιά τούς δεύτερους έκσκαφείς O+K και AEG

Γιά τούς πρώτους άποθέτες MAN και SIEMENS

Γιά τήν Αύλή Λιγνίτη Άμυνταίου Mannesmann και Demag

Είναι λοιπόν σαφές ότι — μέ εξαίρεση κάποιες ήλεκτρολογικές μελέτες πού έχει πρόθεση νά κάνει ή ΠΥΡΚΑΛ — ή όλη υπόθεση τής προγραμματικής συμφωνίας στηρίχτηκε (άναγκαστικά ή όχι) στα ίδια μονοπώλια πού ήθελε νά κτυπίσει.

Είναι δηλαδή σά νά θέλεις νά διώξεις έναν άνεπιθύμητο επισκέφτη άπό τήν πόρτα τής κουζίνας και αυτός νά μπαίνει άπό τήν κύρια είσοδο.

Τό πιά τραγικό όμως συμπέρασμα πού βγάξει κανείς κοιτάζοντας τόν παραπάνω πίνακα είναι ότι ή ΠΥΡΚΑΛ δέν φαίνεται νά άπορροφά τήν τεχνογνωσία πού αγοράζει. Έτσι πληρώνει στήν Krupp 9.000.000 DM γιά μηχανολογικό Κ—Η έκσκαφέων ξαναπληρώνει άλλα 3.500.000 DM γιά τό ίδιο

Κ—Η αλλά για μικρότερους έκσκαφείς (γι' αυτό και η διαφορά της τιμής).

Άρα λοιπόν η ΠΥΡΚΑΛ χωρίς απόκτηση δικής της τεχνογνωσίας παραμένει ένας μεσάζοντας στην αλυσίδα της παραγωγής των έργων και μάλιστα και ένας κακός μεσάζοντας ό οποίος μέχρι σήμερα έχει επιφέρει τεράστια αναστάτωση στο ενεργειακό πρόγραμμα της ΔΕΗ.

ΕΤΕΚΑ

Η Ίστορία όμως δεν τελειώνει εδώ! Τό αντίθετο μάλιστα η Ίστορία επαναλαμβάνεται: «τή μιά φορά σαν τραγωδία και την άλλη σαν φάρσα». Μόνο που εδώ δεν πρόκειται για τον Κοσιντιέρ αντί του Νταντόν ή του άνεμιού αντί του θείου, εδώ έχουμε την νεοσύστατη «ΕΤΕΚΑ» αντί της πολεμικής «ΠΥΡΚΑΛ».

Επειδή δηλαδή κάτι δεν πάει καλά στην υπόθεση «Έργα της ΔΕΗ» που ανέλαβε η ΠΥΡΚΑΛ, η κυβέρνηση αποφάσισε να στήσει μία δλοσδιόλου καινούργια εταιρεία, που θα κάνει ό,τι δεν έκανε η ΠΥΡΚΑΛ και κάτι παραπάνω.

Τό πώς βέβαια μπορεί να στηθεί ένας οργανισμός 150 μελετητών εξαιρουμένων των διοικητικών υπηρεσιών και να αποδόσει άμέσως, επειδή τά έργα που θα αναλάβει δεν σηκώνουν άλλη καθυστέρηση, είναι μιά άπορία. Έμεις όμως που γράφουμε τό άρθρο ξέρουμε από τώρα την απάντηση.

Άπ' τότε που συζητιέται η δημιουργία της ΕΤΕΚΑ (ένάμιση χρόνο περίπου) έχει σχεδόν σταματήσει κάθε πρόοδος των έργων.

Η σημερινή διοίκηση της διεύθυνσης έργων, βουτηγμένη μέχρι τό λαιμό στο στήσιμο της καινούργιας εταιρείας έχει παραμελήσει τά πάντα γύρω από τά έργα, για τά όποια η καθυστέρηση θα ξεπεράσει τή διετία.

ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΑΡΣΑΣ

Δέν είμαστε εχθροί της προγραμματικής συμφωνίας. Τό αντίθετο μάλιστα. Είμαστε εναντίον της προχειρότητας που στήθηκε αυτή ή τόσο σημαντική υπόθεση και που μέ μαθηματική ακρίβεια θά οδηγήσει στή σημερινή αποκαρδιωτική κατάσταση. Και όπως συμβαίνει πάντοτε σέ τέτοιες περιπτώσεις θά βγουν λάθος συμπεράσματα για τούς λόγους της αποτυχίας τού εξελληνισμού των έργων και μάλιστα τέτοια, που νά οδηγηθούμε πολύ πιό πίσω από τό σημείο εκκίνησης.

Άντί οί εμπνευστές της προγραμ-



ματικής συμφωνίας νά ψάξουν στήν ελληνική αγορά νά βρουν άτομα που νά έχουν πείρα σέ μελέτες μεγάλων έργων, μάζεψαν στήν ΠΥΡΚΑΛ γνωστούς και φίλους. Άτομα χωρίς ευαισθησία και χωρίς κουλτούρα, γιατί ή υπόθεση της προγραμματικής συμφωνίας χρειαζόταν τέτοια ακριβώς άτομα. Άτομα μέ πλήρη γνώση της ιστορίας τού τόπου μας. Άτομα που νά ξέρουν βαθειά τούς λόγους της υποανάπτυξης και της μίζεριας μας. Άτομα που νά είναι σέ θέση νά ζυγίσουν κάθε φορά τίς αντίφασεις των καταστάσεων και νά χαράξουν τό σωστό δρόμο.

Τό κύριο χαρακτηριστικό της υπόθεσης ήταν ή άενη αλλαγή των προέδρων, διευθυντών, γενικών διευθυντών και προϊσταμένων. Η κυβέρνηση της αλλαγής, άνίκανη νά καταλάβει ό,τι φταίνε οί δομές έψαχνε πάντα νά βρεί έναν σωτήρα τόν όποιο φύτευε στή διεύθυνση έργων της ΠΥΡΚΑΛ έλέω Θεού, και περίμενε τό φυτό νά άνθήσει. Άφου πέραγε κάποιος χρόνος χωρίς αποτέλεσμα έψαχνε για άλλον σωτήρα.

Παρόλο που δέν θά θέλαμε νά σταθούμε στά πρόσωπα, ως ρίξουμε μιά ματιά στούς πρωτεργάτες τού σήριαλ.

— Ό διοικητής της ΔΕΗ που υπέγραψε τήν προγραμματική συμφωνία έφυγε.

— Ό πρόεδρος της ΠΥΡΚΑΛ, απομακρύνθηκε μετά τό ξέσπασμα τού σκανδάλου της Olymbik—Marin. Έπί τή ευκαιρία τό περιβόητο διαλυτήριο πλοίων, που θά άνταγωνιζόταν τά διεθνή συμφέροντα δέν έγινε ποτέ παρά τίς απόψεις των διεθνών «λιμενολόγων» (αλήθεια τί ειδικότητα είναι αυτή) περί της ιδεώδους τοποθεσίας και άλλες τέτοιες άνοησίες.

— Ό γενικός διευθυντής της ΠΥΡΚΑΛ απομακρύνθηκε γιατί κατάγγειλε τό σκάνδαλο της Olymbic Marin.

— Ό προϊστάμενος της ύπηρεσίας συντονισμού έργων απομακρύνθηκε ένα περίπου χρόνο άργότερα επειδή δέν είχε προχωρήσει ούτε μιά σύμβαση μέ τή ΔΕΗ.

— Ό προϊστάμενος της διεύθυνσης έργων απομακρύνθηκε. Η θέση χήρεψε και δέν καλύφθηκε πιά μέχρι σήμερα.

— Ό προϊστάμενος της τεχνικής ύπηρεσίας (ύπηρεσία που θά έπρεπε νά είναι πρώτη σέ σπουδαιότητα, μιά και ή Διεύθυνση Έργων στήν ουσία έπρεπε νά είναι εταιρεία μελετών) απομακρύνθηκε.

Γιά τήν ύπηρεσία αυτή μās καταγγέθηκαν διάφορα φαιδρά όπως λ.χ. ό,τι τεχνικές αποφάσεις πάρθηκαν μέ ψηφοφορία. Μιά από αυτές μάλιστα όδηγήθηκε στό Δ.Σ. της ΠΥΡΚΑΛ όπου ό αξιότιμος κύριος Δήμαρχος Ηλιουπόλεως ψήφισε υπέρ της άποψης νά εξοπλιστούν οί ταινιόδρομοι μέ συμβατικά ρελαί αντί μέ ηλεκτρονικές μονάδες αυτοματισμού (ό κ. δήμαρχος άπ' ό,τι ξέρουμε είναι αρχαιολόγος και μάλιστα εξαιρετος επιστήμονας. Τί τά 'θελε λοιπόν τά ρελαί και τά ηλεκτρονικά;). Ό σημερινός σωτήρας, ήρθε μετά από κάποια κρίση για νά βάλει τά πράγματα στή θέση τους.

Όμως ό ίδιος βούλιαξε από τήν πρώτη μέρα που ήρθε σέ ίντριγκες και αντιθέσεις μέ τό γενικό διευθυντή και τούς συνεργάτες του της ΔΕΗ σέ μιά διαμάχη χωρίς προηγούμενο. Θά άξίζε τόν κόπο νά διαβάσει κανείς τά γράμματα τού ΥΒΕΤ που έβαζαν ήμερομηνίες για νά τελειώσουν θέματα άνοιχτά, χωρίς κανένα αποτέλεσμα. Οί ήμερομηνίες πέρασαν φτάνοντας και τόν επόμενο χρόνο χωρίς τελειωμό. Παράδειγμα ή ύπογραφή των συμβάσεων των νέων έργων. Μέχρι σήμερα που γράφεται αυτό τό άρθρο τό θέμα είναι ακόμα άνοιχτό.



ΣΤΥΜΙΑΪΑ

Δικονομία και οικονομία

Τό μάθημα τής Διοικητικής Δικονομίας διδάσκεται στό δ' ἐξάμηνο τής Νομικής Σχολής και άσχολεϊται μέ τά τής όργάνωσης τών διοικητικών δικαστηρίων. Οί φοιτητές πού δήλωσαν τό μάθημα (τό όποιο είναι ύποχρεωτικό) είναι χωρισμένοι σέ δύο τμήματα. Στό ένα μοιράστηκε, έξόδοις βέβαια τής σχολής, τό βιβλίο του καθηγητή κ. Δαγτόγλου, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, γραμμένο πριν από τό 1983. Όμως ό νόμος 1406/83 άλλαξε τή διοικητική δικονομία σέ πολύ μεγάλο βαθμό, καθιστώντας έτσι τό βιβλίο ξεπερασμένο. Παρ' όλα αυτά ή διανομή του συνεχίζεται άπτόητη. Άντίθετα, στους φοιτητές, τούς τυχερούς φοιτητές, τού άλλου τμήματος μοιράστηκε βιβλίο του καθηγητή κ. Σπλιωτόπουλου, έκδοσης 1986 και πλήρως ενημερωμένο γιά τίς αλλαγές. Βιβλίο τό όποιο οί υπόλοιποι φοιτητές αναγκάστηκαν φυσικά νά αγοράσουν. Τό βιβλίο του κ. Δαγτόγλου, καθότι σχεδόν εκτός θέματος, δέν θά πουλούσε πιά. Εύτυχώς όμως υπάρχουν και οί φοιτητές...

ΣΚΟΠ και ΜΠΟ, άμ' ΔΕΠΟΣ άμ' έργον

Τελείωσαν από τή ΣΚΟΠ, τή ΔΕΠΟΣ και τό ύπουργείο Γεωργίας οί μελέτες γιά τήν κατασκευή άγορών άγροτικών προϊόντων. Τό πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε κατά 50% από τήν ΕΟΚ (περιφερειακά ΜΟΠ) και οί άνωτέρω φορείς είχαν αναλάβει και τή μελέτη αλλά και τήν κατασκευή. Οί άγορές προβλέπουν τήν ύποχρεωτική διακίνηση γιά

τους παραγωγούς, ξεπρνώντας τό πρόβλημα τών μεσαζόντων. Θά δινόταν έτσι μία άμεση βοήθεια στήν παραγωγή και τή διακίνηση άγροτικών προϊόντων, και ταυτόχρονα οί μηχανικοί του δημοσίου θά άσχολούνταν άμεσα όχι μόνο μέ τή μελέτη αλλά και μέ τήν κατασκευή τών έργων, ή όποια συνήθως δίνεται σέ ιδιώτες.

Τό μεγαλεπίβολο πρόγραμμα προέβλεπε πολλών ειδών έγκαταστάσεις, μέχρι και αίθουσα σεμιναρίων, μηχανογράφηση κ.λπ. Η ΣΚΟΠ είχε προσλάβει, πρό διείτίας, επαγγελματίες μέ πείρα από τήν ελεύθερη άγορά, οί όποιοι πρό μηνός περίπου τελείωσαν τίς μελέτες. Καί σήμερα αναγκάζονται νά κινητοποιούν και στίς 23/6 νά δίνουν συνέντευξη τύπου.

Ό λόγος: εδώ και τέσσερις πέντε μήνες έχουν αρχίσει νά φτάνουν διάφορα έπίσημα έγγραφα, πρόχειρα μάλιστα (τής μισής σελίδας, ενώ τά αρχικά ήταν ολόκληρα ντοσιέ), πού ανατρέπουν τό πρόγραμμα, θεωρούν τίς άγορές όχι ως κέντρα ύποχρεωτικής διακίνησης παρά ως άπλά έμπορικά κέντρα, τά τετραγωνικά μειώνονται κ.λπ. Καί, επιπλέον, ανακοινώνεται ή δημοπράτηση τών έργων σέ ιδιώτες. Ήδη, στίς 7/7, δημοπρατείται στά Χανιά έκ νέου μελέτη και κατασκευή (δημοπράτηση φωτογραφία μάλιστα, όπως λέγεται). Καί έτσι, οί εργαζόμενοι χάνουν τή δουλειά τους, άφου εκπίπτει ή δουλειά γιά τήν όποία προσελήφθηκαν και ταυτόχρονα κατασπαταλούνται σχεδόν στό σύνολό τους 600 εκατομμύρια άφου οί αλλαγές καθιστούν τίς ήδη ύπάρχουσες μελέτες άχρηστες, ή σχεδόν. Μπορεί τό δημόσιο νά μήν κατάφερε, άκόμα μία φορά, νά προχωρήσει στήν ολοκλήρωση ενός έργου. Τά χρήματα όμως φαίνεται ότι δέν κατασπαταλήθηκαν. Τό αρχικό πρόγραμμα προέβλεπε 15 δισ. και, άπ' ό,τι λέγεται, οί άρμόδιοι πάνε τά βγάλλον μέ τά μισά. Όσα δίνει και ή ΕΟΚ δηλαδή...



Μιάς άξιέπαινης πρωτοβουλίας...

«Η βιομηχανία μας και άξημένη σχετικά μέ τήν προστασία τής φύσης εδαισθησία έχει επιδείξει, αλλά και συνεχίζει νά επιδεικνύει, πολλές φορές μάλιστα, χωρίς νά ύπολογίζει τό κόστος. Πρέπει όμως νά λάβουμε όπόψη μας και τήν άνάπτυξη τής βιομηχανίας μας χωρίς βέβαια νά ύποβαθμίζεται τό περιβάλλον. Γιατί, ειδικά μέσα στήν άγορά τής ΕΟΚ, οί συνθήκες άνταγωνισμού είναι ιδιαίτερα σκληρές».

Έτσι σφαιρικά μίλησε ό πρόεδρος του ΣΕΒ στήν εκδήλωση πού όργάνωσε ό Σύνδεσμός του στό έργοστάσιο τσιμέντων ΤΙΤΑΝ γιά νά παρουσιάσει ένα πρόγραμμα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης τών εργαζομένων στή βιομηχανία. «Είναι ιδιαίτερα σημαντική ή πρωτοβουλία επιμόρφωσης τών εργατών από μία κοινωνική όμάδα πού κατηγορείται γιά τήν καταστροφή τής φύσης», παρατήρησε ό ύπουργός Έργασίας.

Πρόκειται όντως γιά μια σημαντική πρωτοβουλία, ή όποία βάζει τά πράγματα στή θέση τους. Γιατί μέχρι τώρα όλοι τραγόντουσαν ότι οί βιομήχανοι ρυπαίνουν. Ό ΣΕΒ όμως γνωρίζει έξ ίδιας πείρας ότι οί βιομήχανοι δέν εργάζονται, τουλάχιστον δέν εργάζονται χειρωνακτικά. Έπομένως πώς ρυπαίνουν; Στήν πραγματικότητα άλλοι είναι οί ύπεύθυνοι: οί εργαζόμενοι, άνθρωποι άπαιδευτοι και μειωμένης, όσο νά 'ναι, περιβαλλοντικής εδαισθησίας. Σέ αυτούς πρέπει όθεν νά στραφούν οί προσπάθειές μας. Άν τώρα ή ρύπανση δέν μειωθεί, ύπεύθυνοι και πάλι θά είναι εκείνοι πού δέν σκαμπάζουν από εκπαιδεύσεις. Ό ΣΕΒ θά έχει κάνει ό,τι περνούσε από τό χέρι του.

...μύριες έπονται

Μέσα από τό ίδιο σπινθηροβόλο πνεύμα άντιμετώπισε ή διοίκηση του ΙΚΑ τήν άπροθυμία τών έργοδοτών νά καταβάλλουν τά ασφάλιστρα τών εργαζομένων. Όποιος έργοδοτής δέν καταβάλλει τά ασφάλιστρα, διακόπτεται ή ασφάλιση του εργαζόμενου, άπειλησε μέ συντεταγμένη άσυνταξία ό διοικητής, γαμπρός κ. Κατσάνεβας. Θίγοντας τό φιλότιμο και η φιλαλληλία της παρεξηγημένης τάξης τών έργοδοτών ό κ. Κατσάνεβας εύελπιστεί δικαίως νά πετύχει εκεί πού άπέτυχαν όλοι οί προκάτοχοί του, οί όποιοι είδαν τό θέμα μέσα από ένα στενά οικονομικό πρίσμα.

Ό άνθρωπος πού έβλεπε τά τρένα νά περνούν

Βουλευτής άπλός σήμερα αλλά πάντα εύγλωττος, ό κ. Μαρούδας του ΠΑΣΟΚ διεκτραγώδισε σέ όμιλία του τήν κατάσταση: «Τά τρένα του 2000 έχουν βάλει ήδη μπροστά τόν μηχανισμό εκίνησης τους — τό ένα από τήν "Άγρια Δύση" και τό άλλο από τήν Άνατολή — και δέν είμαστε επιβάτες σέ κανένα».

Μά έσείς δέν είστε όπαδοί του τρίτου δρόμου, κύριε Μαρούδα, ή έστω του τρίτου σιδηρόδρομου;

Στήν ύγεία τών άρρώστων

Μεγάλο φιλάνθρωπικό «γκαλά» όργανώθηκε προχτές στό ΕΚΑΛΙ CLUB και τά έσοδά του θά διατεθούν γιά τήν ενίσχυση τών παιδιών πού πάσχουν από μεσογειακή άναίμια. Σέ ένα πολιτισμένο περιβάλλον, υπό τούς ήχους τής όρχήστρας του Ντέμη Ρούσου και του Χατζηνάσιου και περιμένοντας μέ κέφι το λαχό τής βραδιάς, γιά τόν όποιο γνωστοί κομηματοπώλες, ζωγράφοι και γκαλερίστες έχουν προσφέρει κομμάτια και έργα τέχνης μεγάλης άξιας, εκλεκτοί συμπολίτες μας, μέ ένα ντρίνκ στό χέρι, τά είπαν

καί διασκέδασαν, εύγενείς
καί φιλόανθρωποι. Καί
φωτογραφήθηκαν γιά τά
έγχρωμα ίλουστρασιόν.

Πονηριές

Σύνδεση τών μισθών μέ τήν
παραγωγικότητα προτείνει
στό οικονομικό της
πρόγραμμα ή Νέα
Δημοκρατία. Τήν πρόλαβε
δμως ή κυβέρνηση πού καί
αυτή έχει εξαγγείλει γιά τό
1988 κατάργηση τής ΑΤΑ
(ποιάς ΑΤΑ;) καί εισαγωγή
τής έννοιας τής
παραγωγικότητας ώς
κριτηρίου.

Άπό τήν πλευρά μας, γιά νά
είναι πιό σφαιρική ή δέση
μέτρων πού θά ακολουθήσει,
προτείνουμε καί παράλληλη
σύνδεση τιμών μέ τήν
παραγωγικότητα. Έτσι καί
οί κυρίως υπεύθυνοι γιά τήν
παραγωγικότητα, δηλαδή οί
έργοδότες, θά πληρώνουν
κάποιο τίμημα, αλλά καί θά
επανέλθουμε σέ σύστημα
μηδενικής ΑΤΑ, έστω καί διά
τής πλαγίας οδού.

Αυριανισμός καί μεθαιριανισμός

Στό θέμα του κατά πόσον οί
ραδιοφωνικοί σταθμοί θά
έχουν τό δικαίωμα τής
μετάδοσης ειδησεογραφικών
δελτίων σκάωσε άμα τή
συστάσει της ή
διακομματική έπιτροπή γιά
τήν έλεύθερη ραδιοφωνία.
"Οχι, φαστήριζε τό ΠΑΣΟΚ,
γιατί «φανταστείτε τί μπορεί
νά γίνει άν κάποιος
μεταδόσει άνυπόστατες
ειδήσεις». Ναι, ή Νέα
Δημοκρατία, γιά λόγους πού
δέν χρειάζονται εξηγήσεις.
Ήταν βέβαια άναμενόμενο
ότι άπό τά τόσα κεφαλαιώδη
προβλήματα πού άνοίγονται
μέ τήν ιδιωτικοποίηση τών
ραδιοτηλεοπτικών μέσων,
έκείνο πού κατά κύριο λόγο
άπασχολεί τούς πολιτικούς
μας έκπροσώπους είναι οί
ειδήσεις. Άλλά ειδικά ώς
πρός αυτό τό θέμα,
άδυνατούμε νά
κατανοήσουμε τήν
έπιχειρηματολογία πού
ανάκάλυψε τό ΠΑΣΟΚ.



Τόσες καί τόσες ιδιωτικές
έφημερίδες κυκλοφορούν
στόν τόπο μας (καί μάλιστα
πολύ πριν ύπάρξουν τά
κρατικά ΜΜΕ) καί, άκριβώς
επειδή θέλουν νά
διατηρήσουν τήν άξιοπιστία
τους καί άρα τήν
κυκλοφορία τους,
άποφεύγουν τή «διασπορά
ψευδών ειδήσεων» καί
ιδιαίτερα τέτοιων πού θά
άναστάτωναν στιγμιαία τόν
κόσμο, μέχρι νά άποδειχθούν
άνυπόστατες.
Αυτό βέβαια δέν έμπόδισε τίς
περισσότερες έφημερίδες άπό
τό νά κατανήσουν
φυλλάδες, κανείς όμως δέν
νοιάζεται γι' αυτό τό ζήτημα.
Τά πάντα, γι' αυτούς,
άρχίζουν καί τελειώνουν στίς
ειδήσεις.

Γνωρίζω ό,τι γνωρίζω

Μέ δικαστική άπόφασή του
τό Τριμελές Πλημμελειοδικείο
Ίωαννίνων διέγραψε τήν
ύπαρξη μακεδονικής
γλώσσας ού μήν αλλά καί
Μακεδονικής δημοκρατίας
στή Γιουγκοσλαβία. Άφορμή
γιά τήν άπόφασή αυτή ήταν
ένα τροχαίο πού είχε

προκαλέσει Έλληνας
τουρίστας τό 1982 κοντά στά
Σκόπια. Έναντίον του
άσκήθηκε δικαστική δίωξη
άπό τήν Σοσιαλιστική
Δημοκρατία Μακεδονίας καί
ή δίωξη διαβιάστηκε στίς
έλληνικές δικαστικές άρχές
γιά τά περαιτέρω. Τό
έλληνικό ύπουργείο
Δικαιοσύνης παρέμεινε τήν
ύπόθεση στό δικαστήριο, τό
όποιο σέ πρώτο βαθμό δέν
δέχθηκε καν νά έξετάσει τήν
ύπόθεση καί κήρυξε τόν
κατηγορούμενο άθώο, επειδή
τά διαβιαστικά έγγραφα
ήταν γραμμένα στήν
«άνύπαρκτη μακεδονική
γλώσσα». Τήν ίδια άπόφασή
πήρε καί τό δευτεροβάθμιο
δικαστήριο καί έτσι έλαψε
όριστικά ή ποινική δίωξη
έναντίον του ύπαίτιου του
άτυχήματος.

Ή Νέα Δημοκρατία
χακτήρησε άπαράδεκτη τή
δίωξη Έλληνα πολίτη μέ
έγγραφα τής λεγόμενης
Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας
τής Μακεδονίας καί
διακήρυξε ότι «κράτος μέ τό
όνομα Μακεδονία δέν
ύφίσταται». Έψεξε μάλιστα
τήν κυβέρνηση διότι έκανε
δεκτά τά διαβιαστικά καί
τά παρέμεινε στό
δικαστήριο, ενώ έπρεπε νά
τά επιστρέψει ώς
άπαράδεκτα. Καί άπ' ό,τι
φαιίνεται, ή άπόφασή του
δικαστηρίου τήν δικαίωσε.

Όμως, καί όμόσπονδο
κράτος μέ τίτλο
Σοσιαλιστική Δημοκρατία
τής Μακεδονίας ύφίσταται,
καί τό τροχαίο έγινε, καί
κάποιος Γιουγκοσλάβος
έχασε τή ζωή του. Άπό 'δώ
καί στό έξής όσοι άπό σάς
περνάτε τά Σκόπια μπορείτε
νά οδηγείτε κατά τό δοκοϋν,
«μή άγνωρίζοντας» τήν
ύπαρξη έμψύχων τε καί
άψύχων: όταν μέ τό καλό
φτάσετε στήν Έλλάδα
μπορεί νά σάς κηρύξουν
έθνικό ήρωα, άφού θά έχετε
άποδείξει έμπρακτα ότι οί
γείτονές μας δέν ύφίστανται.

Μή μās παρακολλάτε, γιατί θά σās πāμε γιά παρακώλυση

Ένώ τό διάταγμα Πέτσου
συζητείται άκόμα στά
«συναρμόδια» κυβερνητικά

καί
Απόφαση

κλιμάκια, προφανώς επειδή
ή διάρκεια τής καθυστέρησης
άποτελεί μέτρο γιά τήν
κυβερνητική
εύαισθητοποίηση, στήν
πράξη τά πράγματα έχουν
πάρε έδώ καί καιρό τό
δρόμο τους. Οί άδειες γιά
έπεκτάσεις ή γιά νέες
έγκαταστάσεις εκδίδονται
άβέρτα καί σ' αυτό τό γενικό
πλαίσιο έντάσσεται καί ή
άδεια επέκτασης πού δόθηκε
στά πλεκτήρια Βασιλειάδη
στόν Ταύρο. Τό δημοτικό
συμβούλιο ήταν κάθετο,
άλλο τόσο κάθετη ήταν όμως
καί ή κυβέρνηση, πού
όριζοντίωσε τόν δήμαρχο
Βακαλόπουλο καί τόν
έστειλε στόν εισαγγελέα γιά
παρακώλυση συγκοινωνιών
καί άπειθεια, άφού ή
επέκταση γινόταν μέ «νόμιμη
άδεια».

Θυμίζει λίγο τή «νομίμως
παρανομούσα» συμμορία
δολοφόνων αυτή ή ιστορία.
Καί σ' εκείνη τήν περίπτωση
οί διαθηκές καί τά άλλα
έγγραφα ήταν «νομίμως
συντεταγμένα», θά έλεγε
κανείς ότι ή έγκληματική
δράση τής συμμορίας
παρακολουθούσε άπό κοντά
τίς έπιταγές του άστικού
δικαίου. Στην περίπτωση του
Ταύρου ή συμμορία
παραμένει άσύλληπτη, τό
έγκλημα δέν έχει διαπιστωθεί
άκόμα.



ΤΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ

ΤΗΣ ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Η

κατηγορία της αυτοδιαχείρισης είναι δυνατό να επικαλύπτει πολλές μορφές πρακτικής των όποιων ή συνοχή, τό λιγότερο, δέν είναι προφανής. 'Αν θά 'θελε κανείς να ξεπεράσει τήν άπλοϊκότητα των διατυπώσεων πού τήν παρουσιάζουν ως τήν «ανάληψη από τόν καθένα των υποθέσεων πού τόν άφορούν» πρέπει να διακρίνουμε, τό λιγότερο, τρεις δυνατές παραδοχές της έννοιας αυτοδιαχείριση.

1. 'Η αυτοδιαχείριση δέν σημαίνει τίποτε άλλο από τή δημοκρατική πρακτική του σοσιαλισμού καθώς αναπτύσσεται πρὸς τόν καθ' αυτό κομμουνισμό. Παραπέμπει στήν έσχατη κυριαρχία από όλους και από τόν καθένα των συνθηκών της ίδιας του της ύπαρξης. 'Αλλά μία τέτοια εξάσκηση της αυτοδιαχείρισης δέν νοείται παρά εκεί μόνο όπου ή επανάσταση έχει ήδη πραγματοποιηθεί: ή επανάσταση, λοιπόν, είναι ή άπολύτως αναγκαία συνθήκη γι' αυτή τή μορφή αυτοδιαχείρισης.

2. 'Υπό καπιταλιστικό καθεστώς μπορεί κανείς να αντιμετώπιζει τήν αυτοδιαχείριση σέ ένα τακτικό επίπεδο ως μέσο αντίστασης σέ έτούτη ή τήν άλλη βία του κεφαλαίου. 'Ο όρος έδῶ σημαίνει μία μορφή παρατεταμένης ή στιγμιαίας σύγκρουσης, ένιαίας ή αντιφατικής, περιστασιακής ή προγραμματικής. Είναι, λοιπόν, ένα όπλο μεταξύ άλλων, στό όπλοστάσιο της πάλης των τάξεων, όπλο, καμιά φορά καλύτερα προσαρμοσμένο στήν πρακτική μιας ώριμης εργατικής τάξης, διαπαιδαγωγημένης και απαιτητικής γιά πολιτική δημοκρατία. Μία τέτοια μέθοδος δέν μπορεί να κριθεί παρά

**'Αντρέ Μορονί
Ρενέ Λακρουά,
'Υβ Βαργκάς**

Τι ακριβώς έννοούμε όταν λέμε αυτοδιαχείριση; Τό σύνθημα αυτό καλύπτει πράγματι μία επαναστατική στρατηγική; Μπορεί να υπάρξει ένας «αυτοδιαχειριστικός» τρόπος παραγωγής παράλληλα και έναντίον του καπιταλιστικού;

Στά ερωτήματα αυτά προσπαθούν να απαντήσουν οι συγγραφείς, Γάλλοι κομμουνιστές διανοούμενοι, αντιπαρατιθέμενοι στην χυδαία χρήση του όρου αλλά και στην έλλειψη στρατηγικής τήν όποία θέλησε τό ΓΚΚ να καλύψει με τό σύνθημα «αυτοδιαχείριση»

μόνο σύμφωνα με τήν τακτική άποτελεσματικότητά της. Αύτή ή χρήση του όρου, όπως και ή προηγούμενη, είναι άπολύτως συνεκτική. 'Εδῶ, ή αυτοδιαχείριση προηγείται της επανάστασης.

3. 'Αντιμετωπίζουμε ώστόσο και μία τρίτη παραδοχή του όρου, πολύ πιο σύνθετη και συζητήσιμη, πού τείνει να μετατρέψει τήν αυτοδιαχείριση σέ πεδίο και στιγμή της επανάστασης, και τήν αντιλαμβάνεται ως οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Αύτή ή προβληματική, με ποικίλες και μακρινές καταγωγές, έχει αναπτυχθεί στό έργο του Φ. Νταμέτ, Ζ. Σεμπλέν και Ζ.

Βασσερμάν «Γιά μία αυτοδιαχειριστική στρατηγική»,* και τήν όποία τό ΓΚΚ είχε θεωρήσει ως τήν καρδιά της στρατηγικής του κατά τό 23ο συνέδριό του. 'Η επιθεώρηση «Μ», προφανώς, άπευθύνεται σέ όσους αναγνωρίζονται σ' αυτή τή γραμμή και συχνά έχουν άπογοητευτεί από τήν εφαρμογή της εκ μέρους του ΓΚΚ.

Η ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΕΣ

'Η αυτοδιαχείριση πού τό 23ο συνέδριο του ΓΚΚ εμφάνιζε ως «μέσο και σκοπό» του «σοσιαλισμού με γαλλικά χρώματα» δέν ήταν καρπός μιας συζήτησης σέ βάθος ούτε μεταξύ των μελών ούτε άκόμη μεταξύ των καθοδηγητικών του στελεχών. Τήν ξεφούρνισαν βιαστικά μέσα σε, σχεδόν, γενική κατάπληξη. 'Ηταν τό 1974· τό ΓΚΚ είχε έγκαταλείψει τή «δικτατορία του προλεταριάτου» ως έχέγγυο του αντισταλισμού του και τό θεωρητικό κενό πού δημιουργήθηκε με αυτό τόν τρόπο «πληρώθηκε» με ένα πρόγραμμα πολιτικό: θά πηγαίναμε πρὸς τόν σοσιαλισμό κατά στάδια, με τήν έκλογική πλειοψηφία, άφου θά είχε ξεπερασθεί ή άποφασιστική φάση (τό κατώφλι) των έθνικοποιήσεων. 'Η άρνηση του Σοσιαλιστικού Κόμματος να άποδεχθεί αυτό τό όριο (ρήξη του Κοινού Προγράμματος) καθιστούσε τό ένλόγω σενάριο άχρηστο και άφηνε

* F. Damette, J. Scheibling, G. Wasserman, Pour une strategie autogestionnaire, Ed. Sociales, Paris 1979.



Η «ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ»
ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

Νά τάσσειται κανείς υπέρ του μαρξιστικού κομμουνισμού και της αυτοδιαχείρισης, *έννοομένης κατ' αυτό τον τρόπο* μοιάζει αρκετά παράδοξο. Σε κάθε περίπτωση ή αυτοδιαχείριση απαιτεί μιá άμεση επανεξέταση των μαρξιστικών άρχων και θεωριών. Κάτι τέτοιο δέν έγινε ως σήμερα. Η πορεία «βήμα τό βήμα» πού θά καταλήξει στην αυτοδιαχείριση, προϋποθέτει ότι ό καπιταλισμός δέν είναι τίποτε άλλο από τό άθροισμα των μερών του. Όμως, σύμφωνα μέ τή μαρξιστική θεωρία ή έκμετάλλευση τής εργασίας είναι ένα διευρυμένο σύστημα του όποιου ή έπιχείρηση δέν είναι παρά ένα στοιχείο, ένμέρει ενεργητικό ένμέρει παθητικό (ύφιστάμενο τόν γενικό κύκλο πού τό υπερβαίνει). Έξάλλου, σύμφωνα μέ τίς μαρξιστικές άρχές, ό καπιταλισμός είναι άδιανόητος έξω από μιá έθνική (ζήτημα του κράτους) και παγκόσμια (ιμπεριαλισμοί) συνεκτική σχέση. Ό Λένιν είχε πλήρη συνείδηση των δυσκολιών πού παρουσιάζει ή έγκαθίδρυση του σοσιαλισμού σε μιá μόνο χώρα — γιατί είχε πλήρη συνείδηση αυτής τής άλληλεπίδρασης. Αυτοί πού μ'ας προτείνουν σήμερα τήν αυτοδιαχείριση σε ένα μόνο εργαστήριο, βεβαιώνοντας ότι πρόκειται για «σοσιαλιστικό προχώρημα», άρνούνται στην πράξη αυτές τίς άρχές.

Η αυτοδιαχείριση, έννοομένη μέ αυτό τον τρόπο έκκενώνει τόν καπιταλισμό από τό δομικό του περιεχόμενο και ίσχυρίζεται ότι τρέφεται άπ' αυτό τό «κενό», όπως τό «κοινωνικό συμβόλαιο», στον 18ο αιώνα, τρεφόταν από τήν ιδέα ενός φυσικού κράτους. Τά συμβόλαια αυτά θά συνάπτονταν μεταξύ μικρών ομάδων ώστε νά περιορισθεί ή επικίνδυνη άναρχία πού βασίλευε. Έπεκτεινόμενα από ομάδα σε ομάδα αυτά τά συμβόλαια θά κατέληγαν, τάχα, νά επιβάλλουν μιá κοινωνική αναδόμηση, ροκανίζοντας τήν άγρια αλλά άδύναμη φύση. (Βλ. Τζών Λόκ, *Δεύτερη πραγματεία περί πολιτικής κυβερνήσεως*). Η αυτοδιαχειριστική λογική ξαναπιάνει αυτή τή λογική: υποθέτει ότι ό καπιταλισμός είναι μιá φυσική κατάσταση, αποδιαρθρωμένη, μιá ζούγκλα κυριαρχίας και έκμετάλλευσης.

Και για νά είναι τά πράγματα σαφή αυτού του είδους ή αυτοδιαχείριση

** «Μεγάλη Νύχτα», ύπαινιγμός για τή «θεωρία» τής εφόδου, τήν πραξικοπηματική κατάληψη τής έξουσίας μέ γενική έξεγερση μιá βραδιά, κατά τό «πρότυπο» τής Οκτωβριανής Έπανάστασης. (Σ.τ.Μ)

*** Αναφορές σε στοιχεία τής στρατηγικής του ΓΚΚ.

τούς κομμουνιστές χωρίς τίς κατάλληλες έννοιες νά στοχαστούν τή στρατηγική τους και χωρίς στρατηγική για νά πληρώσουν τό έννοιολογικό κενό.

Η «αυτοδιαχείριση» έκανε θαύματα για νά γεμίσει τίς τρύπες. Βάλθηκαν λοιπόν νά τής δώσουν ένα κάποιο περιεχόμενο. Από *πρακτική πλευρά* έγινε λόγος για τά συμβούλια των εργασθηριών, τή δημοτική παρέμβαση. Στην πραγματικότητα κολλούσαν τόν όδρο «αυτοδιαχείριση» σε κάθε κοινωνικό αντικείμενο (σχολείο, μεταφορές, διοίκηση κ.λπ.). Μόνο τό κόμμα ξεφυγε από τήν αυτοδιαχείριση των μελών του...

Από θεωρητική άποψη τό δομικό ζήτημα τής *επανάστασης* πέρασε σε δεύτερη μοίρα και αντικαταστάθηκε μέ τό ζήτημα του ρυθμού των αλλαγών, αλλαγών πού θεωρήθηκαν ως μιá συνεχής διαδοχή και των όποιων τά στοιχεία θά κλιμακώνονταν στο χρόνο. Ξέθαψαν τό φάντασμα τής «Μεγάλης Νύχτας»** για νά δικαιώσουν τήν αντικατάστασή της μέ τήν αντίληψη σύμφωνα μέ τήν όποια ό σοσιαλισμός ήταν «στην ήμερησία διάταξη» βρισκόταν όμως άκόμη σε κατάσταση επώασης και όχι έλευσης.

Αντάλλασσαν έτσι τή «Μεγάλη Νύχτα» μέ χίλιες μικρές αυγοδλες. Έβλεπαν τόν καπιταλισμό νά ροκανίζεται «βήμα τό βήμα», νά σκωροφαγώνεται πόντο τόν πόντο. Άλλά θά 'πρεπε παράλληλα νά λησμονηθεί

ότι ό καπιταλισμός είναι ένα σύστημα πού μπορεί και *άνθίσταται* συνολικά σε κάθε επίθεση. Μέ «δάνεια» από τή θεωρία του Μισέλ Φουκώ για τίς αυτόνομες και διάχυτες «μικροεξουσίες» αυτή ή συνολικότητα παραποιήθηκε. Τό άστικό κράτος και ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής διαλύθηκαν σε «τοπικές» και διακριτές έξουσίες. Έπομένως, τό μόνο έγκυρο ζήτημα πού παρέμενε ήταν «τό ποιός αποφασίζει» στο σχολείο, στην πόλη, στη δουλειά... Και καλούσαν τούς εργαζόμενους νά άρνηθούν τήν «έκχώρηση έξουσιών», λές και ή έκμετάλλευση και ή ταξική κυριαρχία είχε ως αίτια κάποια μυωπία ή άδυναμία των κυριαρχούμενων πού τάχα επέτρεπαν στά «άφεντικά» νά διαιωνίζουν τίς έξουσίες τους σε όλα τά επίπεδα. Η αυτοδιαχείριση, έννοομένη κατ' αυτό τον τρόπο, έχει τίς άρετές του τριμμένου τυριού: σβήνει τίς τρύπες καταστρέφοντας τίς δομές: ούφ, μέ τά ένδιάμεσα στάδια (πραγματική δημοκρατία) τά ποσοστικά όρια (έθνικοποιήσεις) τά θεωρητικά ζητήματα (κράτος, ταξική δικτατορία) δέν μένει παρά νά «πάμε μπροστά» διότι «τό μέλλον άρχίζει τώρα»*** Έψελναν από τώρα τό τραγούδι του παρόντος, άν και άφωνου, μέλλοντος. Άριστρισμός; Όχι: στάση άναμονής. Τό κόμμα του 23ου συνεδρίου δέν θεωρητικοποίησε τήν άδημονία του αλλά τήν *άδυναμία* του.

άπαιτεί την εξάλειψη της έννοιας του τρόπου παραγωγής. Ακυρώνεται έτσι όλη ή εργασία του Μάρξ, για να επιστρέψουμε σε μία προμαρξιστική αντίληψη (άκόμη προεγελιανή) του κοινωνικού και του πολιτικού.

Ο ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ «ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ»

«Αν ή αυτοδιαχείριση είναι ταυτόχρονα ή επανάσταση και ο σοσιαλισμός, πάει να πει ότι είναι δυνατό, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και εναντίον του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής να αναπτυχθεί ένα άλλο σύστημα που θα είχε τη δική του λογική, μακρά διάρκεια, και το οποίο θα διακονούσε την οικοδόμηση της δικής των ολότητας. Σ' αυτή την περίπτωση θα επρόκειτο για έναν νέο τρόπο παραγωγής που θα προοριζόταν να γίνει κυρίαρχος.

Βλέπει κανείς τον παραλληλισμό με την ιστορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που εγκαθίσταται στο έσωτερικό της φεουδαλικής κοινωνίας, στά διάκενά της, μέχρις ότου την κατάλληλη στιγμή την καταστρέψει: «έπρεπε να σπάσουμε τις άλυσίδες, και τις σπάσαμε».

Ο Μάρξ αρνείται αυτόν τον παραλληλισμό μεταξύ αστικής και προλεταριακής επανάστασης διότι η αστική κοινωνία δεν αφήνει κενά. Το προλεταριάτο δεν παράγεται ως τάξη δίπλα από την καπιταλιστική εκμετάλλευση (όπως η αστική τάξη είχε δημιουργηθεί στις πόλεις, εκτός του φεουδαλισμού), αλλά παράγεται από την εκμετάλλευση. Μήπως ή αυτοδιαχείριση είναι ένας νέος τρόπος παραγωγής (κομμουνιστικός, «σοσιαλιστικός»);, προοριζόμενη να οικοδομήσει την αυτόνομη ολότητά της, ενώ συνάμα ενσωματώνεται στους μηχανισμούς της εκμετάλλευσης (συμβούλια εργαστηρίων, κύκλοι ποιότητας κ.λπ.) ή μέσα στους μηχανισμούς του αστικού κράτους (δημαρχίες, αποκεντρωμένες συλλογικότητες κ.λπ.);

Πρέπει να απαντήσει κανείς σε αυτά τα ερωτήματα. Η αυτοδιαχείριση είναι ένας νέος τρόπος παραγωγής ανταγωνιστικός του καπιταλισμού; Πώς μπορεί να αναπτυχθεί σε συνάρτηση με τους μηχανισμούς του ίδιου του καπιταλισμού; Πώς θα την χαρακτηρίσουμε ως τρόπο παραγωγής; Πώς θα έννοήσουμε τη σχέση της με το κράτος στον αστικό κοινωνικό σχηματισμό, ερώτημα που έχει ως αντικείμενο μία επίμονη απόθεση από τη στιγμή που θέλησαν, με μία μονοκοντυλιά, να ξεφορτωθούν τον λενινισμό;

Για να είναι δυνατή μία τέτοια αυτοδιαχείριση πρέπει: ή ο καπιταλισμός να είναι ένα αποδιαρθρωμένο (φυσική



κατάσταση) άθυρμα ή ή αυτοδιαχείριση να συγκροτηθεί σε αυτόνομο τρόπο παραγωγής. Στην πρώτη περίπτωση κάνουμε έξωση στον Μάρξ, στη δεύτερη περίπτωση μάς κάνει έξωση αυτός. Τό να είσαι αυτοδιαχειριστής κατ' αυτή την έννοια ενώ συνάμα αποκαλείσαι μαρξιστής είναι κάτι παραπάνω από παράδοξο: είναι ασυναρτησία.

Είναι έντυπωσιακή ή διαπίστωση ότι μία παρόμοια προβληματική δεν συναντάται πλέον την κατηγορία της επανάστασης, στην μαρξιστική της παραδοχή τουλάχιστον. Γι' αυτό άλλωστε ορισμένες τάσεις αυτοδιαχειριστών παραγνωρίζουν την ανάγκη του ίδιου του επαναστατικού κόμματος στο βαθμό που τό ζήτημα της κρατικής εξουσίας παραπέμπεται στις ελληνικές καλένδες, σε κάποια άπροσδιόριστη δηλαδή στιγμή που θα πέσει ως ώριμος καρπός απ' τό δέντρο του καπιταλισμού που θα έχει φαγωθεί από τό σκουλίκι της αυτοδιαχείρισης. Μερικοί άρνούνται ένσυνείδητα τό

επαναστατικό κόμμα, άλλοι το άρνούνται έμμεσα. Ίσως είναι βαθύτατα άσυνείδητη αυτή ή άρνηση στη σημερινή γραμμή του ΓΚΚ. Τό κόμμα θέλει να υπάρξει: έχει συνείδηση του άναντικατάστατου ρόλου του στον άντικαπιταλιστικό άγώνα: αλλά από τό 23ο συνέδριό του (1979) έχει μία γραμμή που άντικειμενικά άποτελεί πρακτική άρνηση της λειτουργίας του και του ιστορικού του ρόλου. Για να κατανοήσουμε τις σημερινές δυσκολίες του ΓΚΚ, του κόμματός μας, είναι άπαραίτητο να έντοπίσουμε αυτή την τραγική αντίφαση.

SMALL IS BEAUTIFUL — ΚΑΙ Ο ΚΑΘΕΝΑΣ ΝΑ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙ ΤΟΝ (ΜΙΚΡΟ) ΚΗΠΟ ΤΟΥ

Άπέναντι στις καπιταλιστικές «λύσεις» για την κρίση, γιατί αυτή ή επιτυχία του όρου αυτοδιαχείριση σε μία συγκυρία που χαρακτηρίζεται από τις τεράστιες δυσκολίες που συναντά τό εργατικό κίνημα;

Σήμερα όλοι μιλούν για εύλυγισία. Κεφάλαιο και εργασία καλούνται να γίνουν εύλιγιστοι: άνασυγκρότηση, καταστροφή ύπέρ του κεφαλαίου, αναδιάταξη, μετατόπιση, άνεργία, πρόωρη συνταξιοδότηση, έκσυγχρονισμός της εργασίας. Γι' αυτόν τον «μοντερνισμό» γίνονται πειραματισμοί μέσα στην καπιταλιστική μικροφυσική: μικρές παραγωγικές ένότητες, μικροδουλειές, μικρές πόλεις. Για να αναπτυχθούν οι εμπειρίες χρειάζεται «έλαφρό» κεφάλαιο και συνεργάσιμοι εργαζόμενοι. Οι συνδικαλιστικές και πολιτικές οργανώσεις δεν είναι «προσαρμοσμένες» στά νέα δεδομένα! Είναι άρχαϊκές, παλιατζούρες. Η ιδεολογία της μικροφυσικής πάλης βρίσκει τόπο πρόσφορο. Ίσως ή συνάντηση ανάμεσα στις δημιουργικές άπαιτήσεις των μαζών και την άλλοτριωτική άπαιτηση του κεφαλαίου προξένησε την επιτυχία του θέματος της αυτοδιαχείρισης. Προχωρεί ώθούμενη από ένάντιους άνέμους και την ψυχρή ιστορία του καπιταλισμού που, άκόμη μία φορά, εκμεταλλεύεται τό πάθος των εργαζόμενων για τό σοσιαλισμό.

Άς προσέξουμε ώστόσο. Δίπλα στους κύκλους ένδιαφερόντων, την άποκέντρωση κ.λπ. — συχνά κάτω από τό κάλυμα της «άντι-τρομοκρατικής» πάλης — αναπτύσσεται ένα νέο όπλο-στάσιο καταστολής και μία νέα λογική τοπικής, έθνικής και παγκόσμιας κοινωνικής ειρήνευσης. Θά πέφταμε έξω άν τις άποσυνδέαμε. Τό άστικό κράτος, σε αντίθεση με την έννοια της δικτατορίας του προλεταριάτου, δεν αυτοεγκταταλείται στά σκυλιά.

μετάφραση από την επιθεώρηση «Μ»:

Άντώνης Παυλόπουλος

Καί ὅμως ὑπάρχει σοβιετική Ἀριστερά

συζήτηση μ' ἓνα σοβιετικό ἀγωνιστή
γιά τό «ἀνοιγμα» Γκορμπατσόφ
καί τήν κατάσταση στήν ΕΣΣΔ

Τί μπορείς νά μᾶς πεῖς σχετικά μέ τήν
ἀριστερή ἀντιπολίτευση στή Σοβιετική
Ἐνωση σήμερα;

—Θά ἔλεγα ὅτι ἡ ἀριστερή ἀντιπολίτευση ὡς πολιτικός παράγοντας, μόλις ἀρχίζει νά ἀναδύεται. Στό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '70 καί στίς ἀρχές τοῦ '80 τό πρόβλημα ἦταν ἀπλῶς νά ἀποδείξουμε ὅτι ὄντως ὑπάρχουμε· νά τό ἀποδείξουμε στήν κοινωνία μας καί, μέ μιά ἔννοια, στή δυτική Ἀριστερά.

Ἡ θέση τῶν ἀντιφρονούντων ἐμικρέδων εἶναι ὅτι στή Σοβιετική Ἐνωση δέν ὑπάρχει καθόλου σοσιαλιστική ἀντιπολίτευση· ὅτι ἐξαφανίστηκε μετά τήν εἰσβολή στήν Τσεχοσλοβακία. Ἦταν πράγματι ἀλήθεια ὅτι ἡ παλιῶ στυλ μεταρρυθμιστική κομμουνιστική ἀντιπολίτευση εἶχε ἐξαφανιστεῖ. Ἡ δυσκολία μας ἦταν ὅτι ἐπρεπε νά ξεκινησοῦμε ἀπό τήν ἀρχή ἀρχή, σχεδόν ἀπό τό τίποτε. Οὔτε κἀν ἀπό τό τίποτα, γιατί ἡ σοσιαλιστική ἰδεολογία ἐθεωρεῖτο περίπου παλιομοδίτικη, ἀκόμα καί «ἀντιδραστική». Οἱ σταλινικοί εἶχαν καταφέρει νά κάνουν τούς περισσότερους διανοούμενους ἀντισοσιαλιστές. Ἀλλά τήν ἴδια στιγμή οἱ δεξιοί ἀντιφρονούντες καί οἱ αὐτοεξόριστοι ἔδειξαν ὅτι ἡ δική τους λεγόμενη λύση ἦταν ἀκόμα πιό ὀλοκληρωτική καί σταλινική ἀπό τόν ἐπίσημο σταλινισμό. Ἦταν ἓνα εἶδος ἀντεστραμμένου ἀντικομμουνιστικοῦ σταλινισμοῦ. Ὁ Σολτζενίτσιν εἶναι ἓνα πολύ τυπικό παράδειγμα. Ἀλλά καί πολλοί ἄλλοι, ἀκόμα μέσα στή Σοβιετική Ἐνωση, εἶναι ἐπίσης ἀπό τήν ἀνάποδη σταλινικοί. Ἡ νεότερη γενιά συνειδητοποίησε ὅτι ὁ ἀντικομμουνιστικός δογματισμός δέν εἶναι καθόλου καλύτερος ἀπό τόν κομμουνιστικό δογματισμό, καί ἀνάμεσα σέ μερικούς ἀπό μᾶς ὑπῆρξε μιά ἐξέγερση ἐναντίον καί τῶν δύο δογματισμῶν. Ὑπῆρχε μιά ἀνάγκη νά βρεθοῦν βασικές ἀρχές γιά μιά νέα ἀριστερή σκέψη στή Σοβιετική Ἐνωση: νά μελετήσουμε τή δυτική ἀριστερή παράδοση· νά μελε-

Τό «πείραμα Γκορμπατσόφ» τό μαθαίνουμε ἀπό τά ἐπίσημα σοβιετικά κανάλια καί τόν ἀντίκτυπό του στό ΚΚΕ. Τί δυνατότητες ὅμως μπορεί νά δώσει ἡ «φιλελευθεροποίηση» ὄχι στούς κρατικούς λειτουργούς καί τούς ἐπίσημους φορεῖς, ἀλλά στίς ὁμάδες ἐκείνες ἀνθρώπων πού ἀντιμάχονται τό σύστημα· σέ ὅσους ἐξακολουθοῦν, σέ πείσμα τῆς κρατικῆς ἰδεολογίας, νά θεωροῦν τούς ἑαυτούς τούς ἀριστεροῦς καί μαρξιστές· στίς ἴδιες, τέλος, τίς ἐργαζόμενες μάζες στήν ΕΣΣΔ;

Γιά αὐτά τά ζητήματα, ἓνας σοβιετικός διανοούμενος, ὁ Ἀλεξάντρ Σεβερούχιν (ψευδῶνυμο), μίλησε σέ ἀπεσταλμένο τοῦ περιοδικοῦ *Labour Focus on Eastern Europe* (Μάρτιος—Ἰούνιος 1987). Ἀπό τά λεγόμενά του βγαίνει τό αἰσιόδοξο μήνυμα ὅτι μπορούμε πλέον νά μιλάμε γιά σοβιετική Ἀριστερά, μιά Ἀριστερά πού πασχίζει νά συνθέσει τά ἀντιπολιτευτικά ρεύματα σέ μιά δύναμη μέ ἀνατρεπτική προοπτική.

τήσουμε τήν παράδοση τῆς ρωσικῆς σοσιαλιστικῆς σκέψης· νά μελετήσουμε τήν ἴδια μας τή συγκεκριμένη ἐμπειρία καί νά ἐπεξεργαστοῦμε τρόπους γιά νά λύσουμε τά προβλήματά μας, νά βροῦμε κάποιο εἶδος σύνθεσης. Δέν θά ἔλεγα ὅτι αὐτό ἔχει ἤδη ἐπιτευχθεῖ· ἀπλῶς ὑπάρχει μιά πορεία, μιά πορεία πρὸς τή σύνθεση διαφορετικῶν ἀριστερῶν παραδόσεων. Οἱ ἄνθρωποι πού θεωροῦνται ἀριστεροί στή Σοβιετική Ἐνωση δέν θεωροῦν τούς ἑαυτούς τούς «σοσιαλδημοκράτες» ἢ «ἐπαναστάτες μαρξιστές» ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο, παρά ἀπλῶς «ἀνθρώπους τῆς Ἀριστερᾶς». Δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά κατονομάσεις εἰδικά μιά τάση ἢ παράδοση, γιατί τό θέμα εἶναι νά ξεπεραστοῦν διαιρετικά στοιχεῖα στήν παράδοση, νά βρεθεῖ μιά μη-σεκταριστική ἀριστερή ἰδεολογία. Προσπαθοῦμε νά συνδυάσουμε ἰδέες τοῦ ἀποκαλούμενου σοσιαλισμοῦ τῆς ἀγορᾶς, ἰδέες τῆς αὐτοδιαχείρισης, τοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ καί ἄλλες.

Ὑπάρχουν ἐπίσης τάσεις πού ἀντικειμενικά εἶναι ἀριστερές ἢ σοσιαλιστικές ἀλλά τούς λείπει ἡ σοσιαλιστική συνείδηση, —ὁμάδες γιά παράδειγμα πού ἀντικειμενικά ἔχουν ἓνα ἀριστερό στοιχεῖο στίς πολιτικές τους θέσεις καί διατηροῦν σχέσεις μέ τή δυτική Ἀριστερά μέσω τοῦ κινήματος εἰρήνης. Δέν θεωροῦν ὅμως τούς ἑαυτούς τούς ἀριστερές ὁμάδες.

Στό οἰκολογικό κίνημα, πού εἶναι ἡμιεσπίσημο, ὑπάρχουν ὀρισμένοι πού σκέφτονται λίγο πολύ μέ ἀριστεροῦς ὄρους. Βλέπω πολλά πού συμπίπτουν ἀλλά δέν θά ἔπρεπε νά τούς θεωρεῖ κανεῖς ἀθηναιτικούς ἀριστεροῦς.

Στά κρατικά μεταρρυθμιστικά ρεύματα ὑπάρχουν ἐπίσης κάποιες ὁμάδες πού κινοῦνται ἀργά πρὸς τή ριζοσπαστική ἀριστερά, ἀλλά κινοῦνται κάτω ἀπό τήν πραγματική πίεση τῶν ἀντικειμενικῶν γεγονότων.

Τί θά ἔλεγε γιά τήν κατάσταση τῆς Σοβιετικῆς ἐργατικῆς τάξης;

—Εἶναι σημαντικό νά θυμόμαστε ὅτι ἡ

σοβιετική εργατική τάξη απέχει πολύ από την παραδοσιακή δυτική αντίληψη της εργατικής τάξης ή του προλεταριάτου γενικά, γιατί η σοβιετική εργατική τάξη είναι προϊόν μιας ταχείας εκβιομηχάνισης κάτω από συνθήκες ενός ολοκληρωτικού κράτους. Αυτό αργότερα κινήθηκε βαθμιαία προς ένα είδος νέου μεταολκληρωτικού αυταρχικού κράτους διαφορετικού όμως από εκείνο το είδος του αυταρχισμού που γνωρίζουμε από την εμπειρία της Λατινικής Ἀμερικής ή του Τρίτου Κόσμου. Στο μέτρο αυτό η σοβιετική εργατική τάξη είναι ακόμα μάλλον περιθωριακή· είναι μεγάλη αν κοιτάξει κανείς απλώς τους αριθμούς, όμως η πραγματική εργατική τάξη με τη μαρξιστική έννοια είναι μόνο μία μερίδα της αποκαλούμενης εργατικής τάξης, ή καλύτερα των «εργαζομένων μαζών». Μιλᾶμε για εργαζόμενους των οποίων η πραγματική εργατική τάξη είναι ένας μόνο τομέας, τομέας όμως, ελπίζουμε, αποφασιστικός.

Θά μπορούσες νά ἐπεκταθεῖς σχετικά μέ αυτό πού θεωρεῖτε διαφοροποίηση μεταξύ της σοβιετικής εργατικής τάξης καί της «παραδοσιακής δυτικής αντίληψης» ὅπως τήν ὀνομάσεις;

—Κοιτάξτε, κατά τή διαδικασία τής ταχείας εκβιομηχάνισης ὁ ἀριθμός των λεγόμενων εργατῶν αὐξήθηκε πολύ γρήγορα. Μετά, κατά τήν ἀνάπτυξη των πόλεων στήν περίοδο Κρούτσεφ, ὑπῆρξε ἕνα δεύτερο κύμα ἀνάπτυξης τής εργατικής τάξης. Στήν πραγματικότητα, όμως, δέν ἐπρόκειτο γιά μία πραγματική «ὀργανική» εργατική τάξη, παρά γιά μία μάζα περιθωριακῶν, χωρίς τάξη, ἀνθρώπων, πού τούς πῆραν ἀπό τά μέρη τους καί τούς ἔριξαν στά ἐργοστάσια χωρίς νά ἔχουν οὔτε ταξική συνείδηση οὔτε ταξική δομή. Μία τέτοιου εἴδους «μάζα» ἀπλοῦστατα δέν μπορούσε νά ὑπάρξει χωριστά ἀπό τό γραφειοκρατικό σύστημα. Τό σύστημα ἔπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο γιατί ἡ κρατική πολιτική ἦταν πάντα ἀπὸ τήν ἐκμεσση ἐσωμάτωσης των ἀνθρώπων στό σύστημα, μέ τρόπο πού δέν τούς ἔπρεπε νά στεριώσουν τίς κοινωνικές τους σχέσεις καί νά μετατραποῦν σέ τάξη, μέ τήν πραγματική ἔννοια.

Φίλοι μου πού προσπάθησαν νά ἐρευνήσουν τήν πραγματική φύση των κοινωνικῶν σχέσεων στό ἐργοστάσιο ἀνακάλυψαν ὅτι ὑπάρχουν πολλοί δεσμοί μεταξύ των εργατῶν καί τής διοίκησης. Τούς ἀποκαλοῦμε «δεσμούς διαφθορᾶς»: δεσμούς πού ἐνώνουν τούς εργαζόμενους μέ τή γραφειοκρατία καί μέ τά κατώτερα ἐπίπεδα τής διεύθυνσης.

Κάτι σάν τόν δυτικό κορπορατισμό ἢ ἕνα εἶδος ταξικής συνεργασίας;

—Ὁχι συνεργασίας, Ὁχι. Ἀπλῶς ὑπάρχουν κοινά «συμφέροντα διαφθο-

ρᾶς». Γιά παράδειγμα, οἱ ἐργάτες δέν είναι πολύ πειθαρχημένοι καί παραγωγικοί ἀλλά ἡ διοίκηση θά τό ἀγνοήσει. Ἄπ' τήν ἄλλη μεριά, οἱ ἐργάτες δέν διαμαρτύρονται ὅταν ὑποπληρώνονται ἢ ὅταν ἡ διοίκηση καταπατᾷ τά δικαιώματά τους.

Σ' αὐτήν τήν περίπτωση ὑπάρχουν πολλοί δεσμοί πού δέν είναι ταξικοί παρά μάλλον ἀντιταξικοί. Εἶναι πολύ πραγματικοί, ὄχι κάτι πού ἐφευρέθηκε γιά νά χαλάσει τήν εργατική τάξη, ἀλλά κάτι τό ὀργανικά ἀνεπτυγμένο ἀπό τό ἴδιο τό σύστημα. Παρ' ὅλα αὐτά, ταξικοί δεσμοί ὑπάρχουν ἐπίσης καί αὐτοί γίνονται ὄλο καί πῶ ἔντονοι μέσα στήν ἐξέλιξη τής κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἰσχυρίζομαστε ὅτι ὑπάρχει μία πραγματική εργατική τάξη, μέ τήν μαρξιστική ἔννοια, δομικά ὀργανωμένη στό χώρο τής ειδικευμένης εργασίας. Αὐτός είναι ὁ πυρήνας τής πραγματικῆς εργατικῆς τάξης. Τά συμφέροντα του είναι καίριας σημασίας γιά τή μεγάλη μάζα των εργατῶν στό σύνολο τής. Ἐλπίζουμε ὅτι ἡ μεγάλη μάζα των εργατῶν μπορεῖ νά γίνῃ ἕνα μέ αὐτόν τόν πυρήνα, νά ὀργανωθεῖ ἀπό αὐτόν καί νά τόν ἀκολουθήσει.

Παρ' ὅλα αὐτά, γνωρίζουμε ὅτι διαφορετικά στοιχεία των εργατικῶν μαζῶν ἔχουν δικά τους συμφέροντα, δική τους ξεχωριστή κοινωνική ἐμπειρία... Γιά τήν ειδικευμένη εργατική τάξη ὁ κύριος στόχος είναι τό θέμα τής μεταρρύθμισης. Ἐκδημοκρατισμός καί ἐκεῖνος ὁ τύπος μεταρρύθμισης πού χαρακτηρίστηκε ἀπό τήν τσεχοσλαβική ἐμπειρία. Ἡ ἴσως, γιά ἀρχή, τό οὐγγρικό μοντέλο, ἀνταπτυσσόμενο αργότερα πρὸς κάτι τό πῶ ριζοσπαστικό...

Γιά τούς ἀνειδίκευτους ἐργάτες, τό κύριο θέμα είναι ἡ δικαιοσύνη. Αὐτός ὁ τομέας ζητᾷ δικαιοσύνη ἀλλά δέν πολυσκέφτεται τή μεταρρύθμιση. Τό πρόβλημα γιά τήν Ἀριστερά είναι κάπως νά συνδυάσει ἰδεολογικά αὐτές τίς δύο τάσεις. Νά συνδυάσει τήν ἰδέα τής δικαιοσύνης καί τήν ἔννοια τής μεταρρύθμισης —ἰδού τό θεωρητικό καθήκον τής Ἀριστερᾶς.

Οἱ κρατικοί μεταρρυθμιστές προσπαθοῦν ἔντονα νά φτιάξουν ἕνα πρόγραμμα ἀπό εἰδικά μέτρα πού νά προσανατολίζονται πρὸς ἕνα εἶδος σοσιαλισμοῦ τής ἀγορᾶς, ἀκόμα καί πρὸς κάποιο εἶδος δημοκρατικῆς αὐτοδιαχείρισης. Ἀλλά οἱ ἰδέες τους παραμένουν διαρκῶς θεωρητικές. Τί κάνουν στήν πραγματικότητα; Γράφουν γράμματα στίς ἀρχές.

Ὁ στόχος πρέπει νά είναι νά συγχευνοῦν πραγματικά κοινωνικά συμφέροντα στό κίνημα γιά μεταρρύθμιση καί νά κινητοποιηθοῦν οἱ μάζες στήν βάση των ἰδίων τους τῶν συμφερόντων. Αὐτό είναι ἕνα θέμα πού δέν μπορεῖ νά λυθεῖ ἀπό τόν ἴδιο τόν κρατικό μεταρρυθμιστό. Γιά αὐτό ἀκριβῶς ὑ-

πάρχει ἡ ἀνάγκη νά σχηματιστεῖ μία ἀριστερή ἀντιπολίτευση ἔξω ἀπό τό ἐπίσημα κανάλια. Καί τοῦτος είναι ὁ βασικός λόγος ὑπαρξῆς μιᾶς ριζοσπαστικῆς Ἀριστερᾶς στήν ΕΣΣΔ —μία ὁμάδα πού δέν θά εἶναι ἀπλῶς μεταρρυθμιστική. Πρέπει νά εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό μεταρρυθμιστική· πρέπει νά εἶναι ἐπαναστατική.

Ἐπαναστατική ὄχι μόνο στήν πολιτική της καί τίς μεθόδους της ἀλλά καί νά διαθέτει κατά κάποιο τρόπο, ἐπαναστατική *ψυχολογία*. Ἀκόμα καί ἂν πρόκειται γιά ἀνθρώπους πού δέν εἶναι ἐπαναστάτες στίς θεωρητικές τους τοποθετήσεις (γιατί ὑπάρχουν πολλοί πού, θεωρητικά, εἶναι μάλλον ρεφορμιστές· αὐτοί πού στή Δύση θά ἦταν σοσιαλδημοκράτες). Παρ' ὅλα αὐτά, παίζοντας τό ρόλο τής ἀριστερῆς σοβιετικῆς ἀντιπολίτευσης, ἀναγκάζονται νά ἀναπτύξουν μία ἐπαναστατική ψυχολογία. Νά γιατί ἔχουμε τήν πιθανότητα νά συγκεράσουμε διαφορετικές τάσεις τής Ἀριστερᾶς σέ ἕνα εἶδος «Νέας Σοβιετικῆς Ἀριστερᾶς» — μιᾶς «ὀργανικῆς ἀριστερᾶς» ὅπως λέμε, πού θά συνδυάζει ὄλες τίς διαφορῶν εἰδῶν τάσεις καί ὄλες τίς ἐκδοχές τής ἱστορικῆς μας ἐμπειρίας σέ μία ἐνωμένη Ἀριστερά.

Μέ βάση αὐτό τό καθῆκον ποιές εἶναι γιά σᾶς οἱ βασίμες πιθανότητες γιά νά κάνετε συγκεκριμένη δουλειά, νά προπαγανδίσετε, νά ὀργανωθεῖτε ὡς κίνημα;

—Γιά λόγους πού εὐκολα καταλαβαίνετε δέν θέλω νά ἐπεκταθῶ σέ συγκεκριμένα ζητήματα. Μπορῶ νά μιλήσω γιά αὐτά τά προβλήματα μόνο σέ γενικές γραμμές (καί ἴσως αὐτό εἶναι καί τό σημαντικότερο).

Τό 27ο Συνέδριο τοῦ Κόμματος ἔδωσε ἕνα σωρὸ ὑποσχέσεις στόν λαό. Τήν ἴδια στιγμή, εἶναι φανερό ὅτι τό σύστημα δέν εἶναι σέ θέση νά ἐκπληρώσει αὐτές τίς ὑποσχέσεις. Ο σκοπός εἶναι τώρα νά ἐκμεταλλευτοῦμε τίς ἐπισημες ὑποσχέσεις στό ἔπακρο. Τουλάχιστον γιά τήν ὥρα, ἔχουμε τή δυνατότητα μιᾶς κάποιας νόμιμης δουλειᾶς. Ἡ κύρια τάση αὐτήν τήν στιγμή στή δραστηριότητα μας εἶναι νά δουλέψουμε νόμιμα, ἀλλά νά ὀργανωθοῦμε κατά κάποιο τρόπο «συνωμοτικά» γιατί ἀκόμα καί ἡ νόμιμη δουλειά πρέπει νά ὀργανωθεῖ μέ τέτοιο τρόπο πού νά μὴν πολυακουέται, θά ἔλεγα. Ἀλλῶς σύντομα θά καταστραφεῖ.

Ἴσως θά μπορούσαμε νά γυρίσουμε σέ πῶ γενικά θέματα. Ἀναφέρατε ὀρισμένες τάσεις πρὸς μία κρίση κοινωνική καί πολιτική. Ποιά ὀικονομικά προβλήματα εἶναι τά πῶ σημαντικά αὐτήν τήν περίοδο;

—Οἱ τάσεις τής οἰκονομίας εἶναι ἤδη γνωστές στήν Δύση. Ἡ πτώση στίς τιμές τοῦ πετρελαίου ἀκολουθούμενη ἀπό τήν μείωση τής παραγωγῆς ὑ-

μιουργεί μία καθόλου ευνοϊκή κατάσταση για τη σοβιετική οικονομία. Από όρισμένες πλευρές τό σημείο αυτό είναι κρίσιμο γιατί ό Μπρέζνιεφ προσανατόλισε τήν οικονομία προς τίς εξαγωγές πετρελαίου. Αύτές οι εξαγωγές ήταν αναγκαίες για τήν αγορά δυτικής τεχνολογίας και σιταριού— δύο στοιχεία πού χρησιμοποιούσαμε για νά στηρίξουμε τήν εσωτερική σταθερότητα.

Η σκέψη του Μπρέζνιεφ ήταν νά λυθούν οι δυσκολίες τής παραγωγής πετρελαίου κατά ένα μέρος μέσω τής πυρηνικής ενέργειας. Μετά από τά γεγονότα του Τσερνομπίλ είναι φανερό ότι τό πρόγραμμα ατομικής ενέργειας δέν θά προσφέρει αποζημίωση γι' αυτά τά έλλειμματα του συστήματος. Έγινε φανερό ότι οι αδυναμίες του συστήματος είναι πιά δυνατές από όποιες αντικειμενικές περιστάσεις. Μέ αυτό έννοώ, για παράδειγμα, ότι ενώ διαθέταμε πλουτοπαραγωγικές πηγές, κατορθώσαμε νά άπαλλαγούμε από αυτές και στη θέση τους νά βάλουμε έλλειψεις. Έπειτα, ύπήρχε ένα πρόγραμμα ατομικής ενέργειας— τώρα και αυτό παρουσιάζει δυσκολίες.

Ένα δεύτερο πρόβλημα είναι αυτό των μηχανών. Ο έξοπλισμός στις σοβιετικές μονάδες είναι όχι μόνο ξεπερασμένος θεωρητικά αλλά και ύπερβολικά παλιός από φυσική άποψη—αυτήν τήν στιγμή οι μηχανές κυριολεκτικά καταρρέουν. Οι οικονομολόγοι πιστεύουν ότι, εξαιτίας αυτού άκριβώς του παράγοντα, πρόσ τό τέλος τής δεκαετίας του '80 θά είναι πολύ δύσκολο νά κρατηθεί ό τωρινός έστω ρυθμός τής οικονομίας—ή άπλη άναπαραγωγή τής οικονομίας θά είναι πολύ δύσκολη. Μέ άλλα λόγια ύπάρχει ένα επίπεδο όπου τό ίδιο τό σύστημα κάνει όλες τίς άποφάσεις του άντιπαραγωγικές—καταστρέφει τήν διαδικασία λήψης άποφάσεων. Πρόκειται για ένα πολύ ειδικό σημείο τής φυσικής εξέλιξης του συστήματος, ένα σημείο ποιοτικό, θά λέγαμε.

Υπάρχει ένας νόμος του μαρξισμού— ή αντίφαση πού μπορεί νά γεννηθεί ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τίς σχέσεις παραγωγής. Οι σχέσεις παραγωγής στην ΕΣΣΔ όχι μόνο βρίσκονται σε αντίφαση μέ τίς παραγωγικές δυνάμεις, αλλά και καταστρέφουν στην ουσία κάθε πραγματική ανάπτυξη αυτών των δυνάμεων πέρα από ένα όριακό στοιχειώδες επίπεδο. Μακροπρόθεσμα αυτή ή αντίφαση είναι θανάσιμη για τό σύστημα.

Η μόνη διέξοδος είναι ένα είδος μεταρρύθμισης—άλλά μία μεταρρύθμιση πού μπορεί νά πραγματοποιηθεί μέσω τής κοινωνικής πάλης. Η κοινωνική πάλη είναι, όπως ξέρουμε, κάτι πού δέν γίνεται ανάμεσα σε ομάδες αλλά ανάμεσα σε τάξεις. Άργά ή γρήγορα αυτή ή πάλη θά ριζοσπαστικο-

ποιηθεί και θά συμπεριλάβει εύρειες μάζες του πληθυσμού. Νά γιατί ό «μεταρρυθμισμός» είναι ό μόνος τρόπος για νά είσαι «έπαναστάτης» εδώ. Πρέπει νά ύποστηρίξουμε τίς πρωτοβουλίες των μεταρρυθμιστών, νά προσπαθήσουμε νά τίς κάνουμε λαϊκές πρωτοβουλίες, νά βρούμε ύποστήριξη γι' αυτές από τή βάση. Αύτές οι πρωτοβουλίες, από τήν στιγμή πού θά βρούν ύποστήριξη στη βάση, δέν θά είναι πιά «μεταρρυθμιστικές» γίνονται επαναστατικές.

Έπειδή θά ώθούνται από δυνάμεις πού βρίσκονται έξω από αυτές;

—Ναί. Γίνονται μέρος ενός αθόρητου κινήματος. Τό θέμα είναι νά εξηγήσεις στό λαό ότι αυτός ό ίδιος πρέπει νά κάνει κάτι για νά διορθώσει τά κακά του συστήματος. Άκόμα και άν ύποστηρίξουν κάποια πλευρά του συστήματος και δέν επιδιώκουν νά τό καταστρέψουν. Πρέπει νά έμπλακούν στη ζωή τής κοινωνίας. Τότε αυτή ή κοινωνική ζωή θά δημιουργήσει κάτι καινούργιο· θά «άναταράξει» ή θά αλλάξει τους ανθρώπους πού έχουν έμπλακει σε αυτήν.

Πολλοί δυτικοί αναλυτές δίνουν ένα σημαντικό ρόλο στό έθνικό θέμα ως πηγή άστάθειας στην ΕΣΣΔ. Ποιά είναι ή άποψη σου;

—Δέν πιστεύω ότι τό έθνικό πρόβλημα είναι τό μικρό πρόβλημα άν και σίγουρα ύπάρχει. Ένας διαφορετικός βαθμός έκρωσισμού ύπάρχει σε κάθε δημοκρατία... οι λιγότερο άναπτυγμένες δημοκρατίες ίσως νά μπορούν νά θεωρηθούν ότι κέρδιζαν από αυτή τήν «άποικιοποίηση» τους, από τό ό,τι περιλήφθηκαν στό σύστημα. Άπό τήν άλλη μεριά, οι πιά άναπτυγμένες νοιώθουν πάνω κάτω φρεναρισμένες. Όταν π.χ. μιλάς για τό Άζερμπαϊτζάν μέ όρους έκρωσισμού του, δέν είναι δύσκολο νά καταλάβεις ότι αυτό είναι από πολλές άπόψεις μία θετική εξέλιξη, μία μορφή έκσυγχρονισμού.

Είναι ένδιαφέρον ότι ή κυβερνητική πολιτική δημιουργώντας τοπικές έθνικές έλίτ, τήν ίδια στιγμή δημιουργεί και τό πρόβλημα του έθνικισμού. Τό κύριο πρόβλημα, μέ αυτήν τήν έννοια, είναι όχι κάποιος άγώνας καταπιεσμένων έθνικοτήτων έναντίον των Ρώσων αλλά ένας πόλεμος ανάμεσα σε γραφειοκρατίες: τήν τοπική γραφειοκρατία, πού ανέλιχθηκε στην σοβιετική περίοδο (δημιουργήθηκε από τό σύστημα) και πού ζητάει περισσότερα δικαιώματα και δυνατότητες μέσα στό σύστημα. Για πολλούς γραφειοκράτες, π.χ. στό Άζερμπαϊτζάν ή στό Ουζμπεκιστάν, τό πιά σπουδαίο σημείο των έθνικών αισθημάτων τους είναι ή κατάληψη μιάς θέσης πού μέχρι τώρα κατείχαν Ρώσοι.

Υπάρχει ακόμα κάποιο είδος έθνικισμού ανάμεσα στους διανοούμενους

—άν και δέν θά τό όνόμαζα πραγματικά «έθνικισμό» γιατί ένας μεγάλος άριθμός έντονα έκρωσισμένων διανοουμένων θεωρεί τόν εαυτό του έθνικιστή. Τήν ίδια στιγμή άσχολούνται πρωταρχικά μέ τό πρόβλημα τής λογοκρισίας και άλλα γενικά προβλήματα. Τους άπασχολεί έπειδή είναι συγγραφείς και καλλιτέχνες και τούς άπασχολεί στόν ίδιο άκριβώς βαθμό πού άπασχολεί και τούς Ρώσους συγγραφείς και καλλιτέχνες.

Υπάρχουν διαφόρων ειδών έθνικισμοί. Προσπάθειά μας είναι νά βρούμε προοδευτικές τάσεις ακόμα και στα έθνικιστικά ρεύματα και νά συνεργαστούμε μαζί τους, άναδεικνύοντας τά θετικά τους στοιχεία, αλλά χωρίς νά ύποστηρίξουμε τόν «έθνικισμό» σάν τέτοιο. Αυτό είναι ένα άλλο σημαντικό σημείο.

Οι δυτικές θεωρίες πού θέλουν τήν ΕΣΣΔ σχεδόν διαλυμένη από τούς διάφορους έθνικισμούς άπλούστατα δέν είναι σωστές. Υπάρχουν πολλά προβλήματα και πολλοί κίνδυνοι για τό σύστημα αλλά ό έθνικισμός δέν είναι ένας από αυτούς. Θά μπορούσε πιθανόν νά συμπέσει μέ άλλους νά τούς ενισχύσει...

Θεωρείτε ότι ή Ουκρανία κατέχει μία ιδιαίτερη θέση στό πεδίο των έθνικών προβλημάτων;

—Ίσως νά μπορώ νά πώ κάτι για αυτό, ειδικά από τήν όπτική γωνία ενός Ρώσου. Οι ρωσικές άπόψεις για τήν Ουκρανία είναι πολύ διχασμένες. Για παράδειγμα, οι Ουκρανοί είναι οι χειρότεροι άνθρωποι του συστήματος όταν ένσωματωθούν σ' αυτό. Υπάρχουν πολλοί Ουκρανοί (οι όποιοι έχουν σχεδόν όλοι ξεχάσει τήν γλώσσα τους και τήν έθνική καταγωγή τους) πού είναι παρ' όλα αυτά οι χειρότεροι μεγαλορώσοι σωβινιστές. Στη μυστική άστυνομία, στην ιεραρχία του κόμματος, στό στρατό πολλοί είναι αυτοί πού έχουν μία τέτοια έκρωσισμένη ουκρανική προέλευση. Είναι σημαντικό σημείο. Υπάρχουν περισσότεροι έκρωσισμένοι Ουκρανοί, σε όρισμένες πολύ σημαντικές βαθμίδες τής γραφειοκρατίας, παρά Ρώσοι. Τά πιά καταπιεστικά στοιχεία του συστήματος χρησιμοποιούν αυτούς τούς ανθρώπους—έναντίον και των Ρώσων αλλά και έναντίον του ίδιου του λαού.

Στό άνώτατο επίπεδο τής γραφειοκρατίας, όλόκληρη ομάδα γύρω από τόν Μπρέζνιεφ ήταν από τήν Ουκρανία. Για παράδειγμα ό Φέντορτσουκ, μία πολύ γνωστή μορφή τής μυστικής άστυνομίας, ήταν μεγάλος έχθρός του ουκρανικού έθνικισμού και κάθε άλλου έθνικισμού, εκτός φυσικά του ρωσικού.

Υπάρχει ένα φαινόμενο ανάμεσα στους Ρώσους πού όνομάζω χοχλοφοβία—άπό τό «χοχλ», λέξη τής άργκώ

για τον Ουκρανό. Υπάρχει μεγάλος ανταγωνισμός ανάμεσα στους Ρώσους και τους Ουκρανούς γραφειοκράτες (έννοώ τους έκρωσισμένους). Μιλώ για αυτούς στην Ρωσική Δημοκρατία. Πολλοί Ουκρανοί εγκαταστάθηκαν εκεί και γρήγορα άφομοιώθηκαν μιά και δέν υπάρχει μεγάλη διαφορά (έθνικά) ανάμεσα σ' αυτούς και σέ μās. Από τήν στιγμή πού ανταγωνίζονται τους Ρώσους μέσα στην Ρωσία, υπάρχει μεγάλο μίσος εναντίον τους στις τάξεις τής γραφειοκρατίας. Αυτό έννοώ λέγοντας χοχλοφοβία.

Άλλά υπάρχουν άκόμα άντιουκρανικά αίσθήματα και μεταξύ τών εργατών και τών διανοουμένων. Αυτό συμβαίνει γιατί οι έκρωσισμένοι Ουκρανοί κάνουν μεγάλη ζημιά στην εικόνα τής ουκρανικής έθνότητας. Νά γιατί άκόμα και άντιφρονούντες διανοούμενοι έχουν πολύ διχασμένοι συναισθήματα για τό θέμα τών ουκρανών. Φυσικά τό ουκρανικό κίνημα μέσα στην Ουκρανία θεωρείται σάν κάτι τό πολύ σημαντικό και θετικό. Άλλά οι Ουκρανοί θεωρούνται, έξω από τή δημοκρατία τους, από τους πίο ένθερμους ύποστηρικτές τών πίο καταπιεστικών πλευρών του συστήματος.

Η Ουκρανία βέβαια, είναι μιά από τις μεγαλύτερες δημοκρατίες και, από οικονομική άποψη, τίς πίο δυναμικές, άφου έχει και πολλούς δικούς της πόρους. Άλλά τί θά πεί «τό ουκρανικό ζήτημα»; Κατ' αρχήν άναφέρεται σέ ένα πολιτιστικό στοιχείο —τό θέμα τής έθνικής τους ταυτότητας, γιατί οι Ουκρανοί έχουν τή δική τους ιστορία. Τώρα τους λένε ότι ή ιστορία τους είναι σημαντική μόνο ως ιστορία τής ένωσης τους με τή Ρωσία. Με αύτήν τήν έννοια, πιέζονται νά ξεχάσουν τήν ίδια τους τήν ιστορία. Υπήρξε μιά ουκρανική πολιτιστική άναγέννηση τήν δεκαετία του '20, άλλά σχεδόν όλοι όσοι σχετίστηκαν με αύτήν άργότερα έξοντώθηκαν. Τώρα υπάρχει μπόλικη ψευτοουκρανική κουλτούρα με στοιχεία ως επί τό πλείστον φολκλόρ, άλλά ή πραγματική ουκρανική πολιτιστική παράδοση έμποδίζεται νά έξελιχθεί.

Μέχρις ενός σημείου μπορεί νά πεί κανείς τά ίδια πράγματα και για κάθε άλλη δημοκρατία, άκόμα και για τους ίδιους τους Ρώσους. Άλλά πρέπει νά είπωθεί ότι ή Ουκρανία είναι κομμάτι τής ΕΣΣΔ με μεγάλη ανάπτυξη. Οι Ουκρανοί παράγουν περισσότερο από όποιαδήποτε άλλη ένότητα τής ΣΕ. Υπάρχει μιά αίσθηση άνισης κατανομής μεταξύ τών δημοκρατιών, με τήν έννοια ότι ή Ουκρανία δίνει περισσότερο άπ' όσα παίρνει σέ σχέση με τίς άλλες δημοκρατίες. Αυτή είναι μιά αίσθηση πού ή Ουκρανία συμμερίζεται και με άλλες άναπτυγμένες δημοκρατίες —κυρίως με έκείνες τής Βαλτικής. Η μόνη περίπτωση άναπτυγμέ-



νης δημοκρατίας πού άπέφυγε αύτήν τήν μοίρα είναι ή Λευκορωσία.

Ο Μαχέρωφ, ένας πολύ δημοφιλής κομματικός ήγέτης, κατάφερε κατά κάποιο τρόπο νά χωρίσει τήν Λευκορωσική οικονομία από αύτήν τής Ένωσης έγκαθιδρύοντας ένα είδος τοπικής άυτονομίας. Για τήν Ουκρανία αυτό είναι άδύνατο, άφου ή δημοκρατία αύτή είναι τόσο μεγάλη και τόσο στενά συνδεδεμένη με τή λειτουργία τής οικονομίας τής Ένωσης.

Πώς θά μπορούσε τό θέμα τών εθνικοτήτων νά συσχετισθεί με τίς άλλες τάσεις του συστήματος πός κρίση;

—Δέν είμαι ειδικός στά προβλήματα τών εθνικοτήτων έκτός ίσως για τίς Βαλτικές δημοκρατίες, τίς όποίες προσπάθησα νά μελετήσω κάπως πίο λεπτομερώς.

Άλλά έχω τήν έντύπωση ότι ό καιρός για άυστηρά έθνικά κινήματα έχει ήδη περάσει στις περισσότερες δημοκρατίες. Τώρα άπασχολούν περισσότερο τόν κόσμο τά γενικά προβλήματα του συστήματος. Αυτό τό θεωρώ μιά θετική έξέλιξη. Πράγμα πού δέν σημαίνει ότι τά θέματα τών εθνικοτή-

των έχασαν τή σημασία τους. Άντιθέτως. Άλλά όλο και περισσότερο συσχετίζονται με τό γενικότερο πρόβλημα τής κρίσης του συστήματος.

Είναι ενδιαφέρον ότι μέσα στις κρατικές μεταρρυθμιστικές τάσεις, έκείνες πού δρούν νόμιμα, μπορεί κανείς νά βρει τήν οικολογική τάση ή εκείνη τήν τάση πού κινείται πός τά άριστερά —πός τή διαχείριση, άλλά άκόμα καμία από αυτές τίς τάσεις δέν έχει άσχοληθεί με τό πρόβλημα τών εθνικοτήτων. Αυτό χρησιμοποιείται κυρίως από τους άντιφρονούντες. Όπως άνέφερα, ένας από τους στόχους τών όμάδων μας είναι νά συνδυάσουμε διαφορετικές τάσεις και αίτήματα σέ κάτι πίο γενικευμένο, σέ ένα ριζοσπαστικό κίνημα γενικευμένης μεταρρύθμισης πού άργότερα θά μπορεί νά μετασχηματιστεί σέ κάτι παραπάνω από κίνημα μεταρρύθμισης. Πάντως πρέπει νά δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στό πρόβλημα τών εθνικοτήτων, σέ μιά προσπάθεια νά καταλάβουμε τί ζητάνε πραγματικά οι διάφορες εθνικότητες και πώς αυτά τά αίτήματα τους μπορούν νά συνδυαστούν με πίο γενικές μεταρρυθμίσεις.

Πιστεύω ότι περισσότερη ελευθερία είναι καλό για όλους και ότι περισσότερη ελευθερία, με την έννοια της αυτοδιαχείρισης, είναι αναγκαία και για την λύση των προβλημάτων των εθνικοτήτων. Δύο μεταρρυθμιστικές ιδέες, ή αποκέντρωση και ή φιλελευθεροποίηση, κινούνται ήδη προς μία θετική κατεύθυνση.

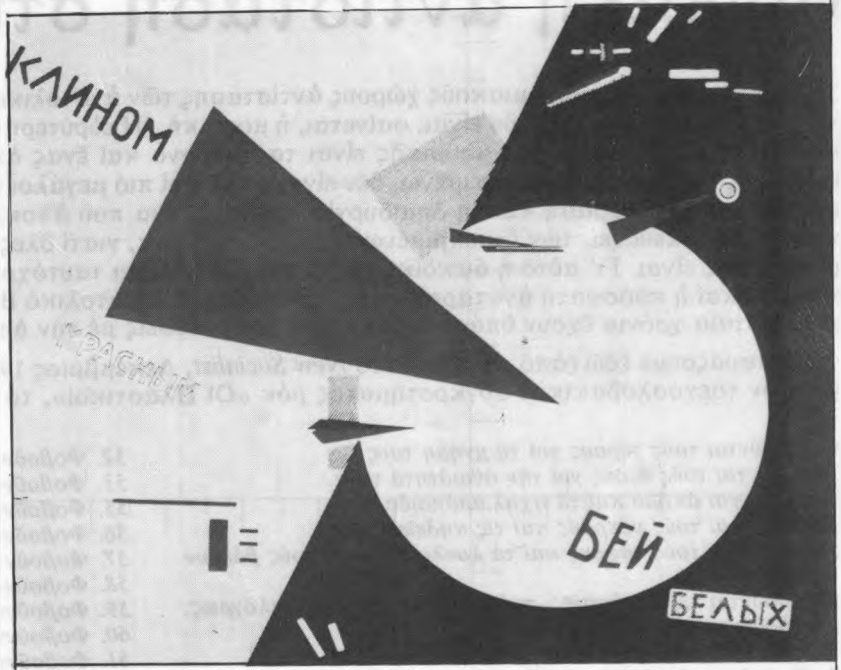
Αναφέρθηκαν συχνά στον μαρξισμό κατά την διάρκεια των συζητήσεών μας. Πώς όρίζεις τον εαυτό σου με αυτούς τους όρους ή, πιο γενικά, τί είδη «μαρξιστών» υπάρχουν στην ΕΣΣΔ;

—Τό ζήτημα του μαρξισμού είναι ενδιαφέρον. Δέν νομίζω ότι υπάρχει στη Δύση ένας «τύπος» μαρξισμού που νά μοιάζει με τόν δικό μας. Μπορεί νά πει κανείς ότι ένας «νεομαρξισμός» εξελίσσεται άργα στην ΕΣΣΔ, κάτω από την επίδραση και του δυτικού νεομαρξισμού. Είναι όμως ένα πολύ διαφορετικό δημιούργημα.

Όπως γνωρίζετε, έχουμε μία επίσημη και πασίγνωστη ιδεολογία, του μαρξισμού-λενινισμού, ή όποια, πιστεύω, δέν είναι ούτε μαρξιστική ούτε ιδιαίτερα λενινιστική. Δέν μπορώ νά πω ότι ή επίσημη ιδεολογία δέν έχει τίποτε κοινό με τόν μαρξισμό και τόν λενινισμό, αλλά ή σταλινική ιδέα —εκείνη της «ήθροκρατίας» ήταν σαφής. Χρησιμοποίησαν τόν μαρξισμό και τίς λενινιστικές ιδέες για δικούς τους σκοπούς, χρησιμοποίησαν τόν μαρξισμό σάν πρώτη ύλη από τήν όποια έφτιαξαν μία νέα, αντίθετη και σε κάποιο βαθμό αντιμαρξιστική ιδεολογία.

Είναι πολύ δύσκολο νά είσαι μαρξιστής σε μία κοινωνία όπου ή κρατική, καταπιεστική ιδεολογία ονομάζεται μαρξισμός— άκόμα και όταν δέν είναι στά αλήθεια, πάλι είναι πολύ δύσκολο. Μιά από τίς βασικές φροντίδες της επίσημης ιδεολογίας είναι νά κάνει τόν κόσμο νά πιστέψει ότι είναι μαρξιστική και σοσιαλιστική. «Άφου είμαστε σοσιαλιστές και μαρξιστές», λένε, «μπορούμε νά φροντίσουμε τά πάντα. Έσεϊς άπλώς δείξτε ύπομονή και περιμένετε τήν πραγματοποίηση της επαγγελίας του μαρξισμού από έμάς, τό κόμμα». Υπάρχει ένα πολύ έχθρικό αίσθημα άπέναντι στον μαρξισμό. Άκόμα και στίς γραμμές των ανθρώπων που είναι άθθεντικοί άριστοί, πολλοί προτιμούν προς τό παρόν νά μήν αυτοαποκαλούνται μαρξιστές για νά αποφύγουν άπλοούστατα κάποια παρεξήγηση, για νά αποφύγουν τήν όποια συσχέτιση τους με τό επίσημο στρατόπεδο.

Άπό τήν άλλη μεριά, υπήρχε ένα άλλο είδος ιδεολογικού δογματισμού, εκείνο των άντιφρονούντων. Δέν βλέπω και μεγάλη διαφορά μεταξύ του δογματισμού της επίσημης προπαγάνδας και εκείνου που «άναπαράχθηκε» από τούς άντιφρονούντες.



Πολλοί άντιφρονούντες και έμικρέδες— ιδιαίτερα οί δεύτεροι— κατόρθωσαν νά φτιάξουν ένα δικό τους τύπο δογματισμού που μοιάζει σάν διδυμος με τόν επίσημο μαρξισμό-λενινισμό, μόνο που είναι άντεστραμμένος, σάν ένας άντικατοπτρισμός της επίσημης ιδεολογίας. Όταν οί νεότεροι διανοούμενοι έφθασαν στο σημείο νά τό καταλάβουν, υπήρξε και πάλι μία κίνηση προς τόν μαρξισμό. Έτσι, κατά παράδοχο τρόπο, ήταν οί αντιμαρξιστές άντιφρονούντες που μάς βοήθησαν νά ξαναέρθουμε σε επαφή με τόν Κάρλ Μάρξ και νά αναπτύξουμε ένα ενδιαφέρον για τό αυθεντικό έργο του.

Μέ αυτήν τήν έννοια μερικές από τίς πηγές μας βρίσκονται στον παραδοσιακό μαρξισμό. Τόν ίδιο τόν Κάρλ Μάρξ. Ό κόσμος διαβάει και πάλι Μάρξ. Υπάρχει άκόμα ό μαρξισμός του Γκράμσι, που με τούς όρους της δυτικής Άριστερας θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί άρκετά «παραδοσιακός». Μερικοί κατόρθωσαν νά αποκτήσουν και νά διαβάσουν αυθεντικά κείμενα του Μαρκούζε και της σχολής της Φραγκφούρτης· άλλοι μελέτησαν τόν Σάρτρ της μαρξιστικής περιόδου, τήν Κριτική του διαλεκτικού λόγου, για παράδειγμα. Έκτός από τό ενδιαφέρον προς τόν δυτικό νεομαρξισμό, ό κόσμος διαβάει άκόμα τούς Γιουγκοσλάβους θεωρητικούς της αυτοδιαχείρισης και θεωρητικούς του σοσιαλισμού της άγοράς—τόν Βλαντιμίρ Μπρούς, τόν Ότα Σίκ και τούς Τσεχοσλοβάκους άναθεωρητές.

Υπάρχουν άκόμα κάποιες ιδιαίτερες ρωσικές πηγές πνευματικής έπιρροής: ό πρώτος είναι ό Χέρτσεν. Ό Χέρτσεν ήταν ένας Ρώσος φιλόσοφος που είχε τήν ίδια πνευματική καταγωγή

μή με τόν ίδιο τόν Μάρξ—δηλαδή άριστερός Έγγελιανός. Υπάρχουν πολλές όμοιότητες μεταξύ τους, άν και ό Μάρξ ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος. Ό Χέρτσεν ήταν ένας άριστερός Έγγελιανός σοσιαλιστής που ήξερε όμως πολύ καλά τή Ρωσία. Είχε ένα χαρακτηριστικό που δέν άρεσε καθόλου στον Μάρξ: τόν άπασχολούσε ή «άποστολή της Ρωσίας» άπέναντι στον κόσμο. Άλλά δέν υπήρξε ποτέ πανσλαβιστής με τήν παραδοσιακή έννοια— ούτε καν ένα είδος «άριστερου πανσλαβιστή». Έκανε μερικές πολύ ενδιαφέρουσες σκέψεις σχετικά με τή θέση της Ρωσίας στην Εύρώπη, τή Δύση ιδωμένη από ρωσικό πρίσμα και τή Ρωσία από δυτικό. Μέ αυτήν τήν έννοια ό Χέρτσεν είναι πολύ «έπίκαιρος» για μάς ως διανοητής. Φοβάμαι πως ό Μάρξ τόν άδίκησε λίγο στην κριτική του— όταν τόν άποκάλεσε «έπιθετικό Μοσκοβίτη» άν και ό Χέρτσεν έκανε όντως πολλά λάθη.

Ένα άλλο σημαντικό ρεύμα είναι αυτό που ονομάζουμε «νόμιμο μαρξισμό»: φιλελευθεροί, κυβερνητικοί ιδεολόγοι που προσπαθούν νά ενσωματώσουν όρισμένα στοιχεία πραγματικού μαρξισμού μέσα στον επίσημο ψευτομαρξισμό.

Προσπαθούν, ίσως, νά «ξαναφτιάξουν» τήν ιδεολογία—νά έπανεισάψουν τήν αυθεντική της έννοια. Δέν νομίζω ότι μπορούν νά τό κατορθώσουν· ή επίσημη ιδεολογία είναι άνίατη. Είναι όμως και αυτό ένα σημαντικό βήμα: νά προχωρήσει κανείς από τήν επίσημη ιδεολογία στον ίδιο τόν μαρξισμό.

μετάφραση: Γιώργος Κοπακάκης

Μουσική αντίσταση στην Α. Ευρώπη

Ένας από τους πιο προνομιακούς χώρους αντίστασης των ανατολικοευρωπαϊκών λαών απέναντι στα καθεστώτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» είναι, φαίνεται, η μουσική. Η ευρύτερη κοινότητα, κυρίως για τους νέους, την οποία δημιουργεί η κοινότητα της μουσικής είναι ταυτόχρονα και ένας αποκλεισμός των άλλων, μιά εχθρα για τους άλλους. Και οι άλλοι, εν προκειμένω, δεν είναι απλώς οι πιο μεγάλοι στην ηλικία, είναι ένα αποπνικτικό σύστημα που σβήνει την έκφραση και τη δημιουργία, ένα σύστημα που αποκλείει κάθε συλλογικότητα πλην εκείνων που τό ίδιο κατασκευάζει, των έγκεκριμένων υπό του κράτους, γιατί όλες τις άλλες τις εισπράτει ως αντιστάσεις, και αντιστάσεις είναι. Γι' αυτό η διεκδίκηση της μουσικής είναι ταυτόχρονα και μιά διεκδίκηση για έλευθερία, όπως τό 'δειξε και η πρόσφατη αναταραχή της νεολαίας στο 'Ανατολικό Βερολίνο. Και στην Τσεχοσλοβακία άλλωστε τά τελευταία χρόνια έχουν υπάρξει κάμποσες συγκρούσεις μέ την άστυνομία μέ άφορμή κάποιες συναυλίες ρόκ.

Μεταφράζουμε εδώ (άπό τό περιοδικό *New Socialist*, Δεκέμβριος 1986) ένα αϊχημηρό στιχουργικό δείγμα του υπό διωγμόν τσεχοσλοβακικού συγκροτήματος ρόκ «Οί Πλαστικοί», τό τραγούδι «Έκατό τά έκατό».

1. Φοβούνται τους γέρους για τή μνήμη τους.
2. Φοβούνται τους θεούς για τήν άθωότητά τους.
3. Φοβούνται ακόμα και τά σχολιαρόπαιδα.
4. Φοβούνται τους νεκρούς και τις κηδείες τους.
5. Φοβούνται τους τάφους και τά λουλούδια που τους βάζουν οί άνθρωποι.
6. Φοβούνται τις εκκλησίες, τους παπάδες και τις καλόγριες.
7. Φοβούνται τους έργάτες.
8. Φοβούνται τά μέλη του κόμματος.
9. Φοβούνται εκείνους που δεν είναι στό κόμμα.
10. Φοβούνται τήν έπιστήμη.
11. Φοβούνται τήν τέχνη.
12. Φοβούνται τά βιβλία και τά ποιήματα.
13. Φοβούνται τά θέατρα και τους κινηματογράφους.
14. Φοβούνται τους δίσκους και τις μαγνητοταινίες.
15. Φοβούνται τους συγγραφείς και τους ποιητές.
16. Φοβούνται τους δημοσιογράφους.
17. Φοβούνται τους ήθοποιούς.
18. Φοβούνται τους ζωγράφους και τους γλύπτες.
19. Φοβούνται τους μουσικούς και τους τραγουδιστές.
20. Φοβούνται τους ραδιοσταθμούς.
21. Φοβούνται τους τηλεοπτικούς δορυφόρους.
22. Φοβούνται τήν έλεύθερη ροή των πληροφοριών.
23. Φοβούνται τή ξένη λογοτεχνία και τόν ξένο τύπο.
24. Φοβούνται τήν τεχνολογική πρόοδο.
25. Φοβούνται τά τυπογραφεία, τους πολύγραφους και τις φωτοκόπιες.
26. Φοβούνται τις γραφομηχανές.
27. Φοβούνται τους φωτοτηλέγραφους και τά τέλεξ.
28. Φοβούνται τις αυτόματες τηλεπικοινωνίες μέ τό έξωτερικό.
29. Φοβούνται τις έπιστολές.
30. Φοβούνται τά τηλέφωνα.
31. Φοβούνται νά αφήσουν τους ανθρώπους νά βγούν.
32. Φοβούνται νά αφήσουν τους ανθρώπους νά μπουν.
33. Φοβούνται τήν 'Αριστέρα.
34. Φοβούνται τή Δεξιά.
35. Φοβούνται τήν άποχώρηση των σοβιετικών στρατευμάτων.
36. Φοβούνται τις άλλαγές στην ήγετική κλίκα στη Μόσχα.
37. Φοβούνται τήν ύφεση.
38. Φοβούνται τόν άφοπλισμό.
39. Φοβούνται τις συμφωνίες που έχουν υπογράψει.
40. Φοβούνται για τις συμφωνίες που έχουν υπογράψει.
41. Φοβούνται τήν ίδια τήν άστυνομία τους.
42. Φοβούνται τους πράκτορες.
43. Φοβούνται για τους πράκτορες τους.
44. Φοβούνται τους σκακιστές.
45. Φοβούνται τους τεννίστες.
46. Φοβούνται τους παίκτες του χόκεϊ.
47. Φοβούνται τά κορίτσια της γυμναστικής.
48. Φοβούνται τόν Άγιο Βένσεσλας.
49. Φοβούνται τόν Γιάν Χούς (1369-1415).
50. Φοβούνται όλους τους άγίους.
51. Φοβούνται τά δώρα στα παιδιά τά Χριστούγεννα.
52. Φοβούνται τόν Άη Βασίλη.
53. Φοβούνται τά σακίδια στα άγάλματα του Λένιν.
55. Φοβούνται τά άρχεια.
56. Φοβούνται τους οικονομολόγους.
57. Φοβούνται τους κοινωνιολόγους.
58. Φοβούνται τους φιλοσόφους.
59. Φοβούνται τους φυσικούς.
60. Φοβούνται τους φυσιοθεραπευτές.
61. Φοβούνται τους πολιτικούς κρατούμενους.
62. Φοβούνται τις οικογένειες των κρατούμένων.
63. Φοβούνται τό σημερινό άπόγευμα.
64. Φοβούνται τό αύριανό πρωί.
65. Φοβούνται τήν κάθε μέρα.
66. Φοβούνται τό μέλλον.
67. Φοβούνται τά γεράματα.
68. Φοβούνται τις καρδιακές προσβολές και τή σκίρρωση.
69. Φοβούνται ακόμα και εκείνο τό ελάχιστο ίχνος συνείδησης που μπορεί νά τους έχει άπομείνει.
70. Φοβούνται έξω στους δρόμους.
71. Φοβούνται μέσα στό γκέτο του κάστρου τους.
72. Φοβούνται τις οικογένειες τους.
73. Φοβούνται τους συγγενείς τους.
74. Φοβούνται τους πρώην φίλους και συντρόφους τους.
75. Φοβούνται τους νύν φίλους και συντρόφους τους.
76. Φοβούνται ό ένας τόν άλλον.
77. Φοβούνται τά δσα έχουν πεί.
78. Φοβούνται τά δσα έχουν γράψει.
79. Φοβούνται για τή θέση τους.
80. Φοβούνται τό νερό και τή φωτιά.
81. Φοβούνται τό ύγρό και τό στεγνό.
82. Φοβούνται τό χιόνι.
83. Φοβούνται τόν άνεμο.
84. Φοβούνται τόν πάγο και τήν κάψα.
85. Φοβούνται τή φασαρία και τήν ήσυχία.
86. Φοβούνται τό φώς και τό σκοτάδι.
87. Φοβούνται τή χαρά και τή λύπη.
88. Φοβούνται τά άστεία.
89. Φοβούνται τους άκέραιους.
90. Φοβούνται τους έντιμους.
91. Φοβούνται τους μορφωμένους.
92. Φοβούνται τους προικισμένους.
93. Φοβούνται τόν Μάρξ.
94. Φοβούνται τόν Λένιν.
95. Φοβούνται όλους τους νεκρούς προέδρους μας.
96. Φοβούνται τήν αλήθεια.
97. Φοβούνται τήν έλευθερία.
98. Φοβούνται τή δημοκρατία.
99. Φοβούνται τή Χάρτα των Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων.
100. Φοβούνται τόν σοσιαλισμό.

*Ε, τότε εμείς, γιατί διάλογο τους φοβόμαστε;

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ Ν. ΠΟΥΛΑΤΖΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΥΣ

της Έλενης Πούπη



Η προσπάθεια να αποδώσει κανείς τους προβληματισμούς του Νίκου Πουλαντζά σχετικά με τους διανοούμενους κινείται από δύο κυρίως αιτίες.

Κατά πρώτο λόγο ή σημασία του θέματος αναφέρεται στο σοβαρότατο στρατηγικό πρόβλημα των συμμάχων των δύο βασικών και αντιμαχόμενων τάξεων του καπιταλιστικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, πράγμα άρκετά σημαντικό για να αξιολογήσει κανείς τη σπουδαιότητά του στο θεωρητικό έργο ενός ερευνητή που —όπως ο Νίκος Πουλαντζάς— δημιούργησε και προχώρησε στις θεωρητικές του μελέτες με αδιάπτωτες επανεκτιμήσεις και κριτικές μεταλλαγές των θεωρητικών του απόψεων. Η δεύτερη αιτία, που δεν είναι ωστόσο και δευτερεύουσα ως κίνητρο, οφείλεται στο γεγονός ότι ο Νίκος Πουλαντζάς, παρόλο που έντονα παρουσιάζει τον παράγοντα της ιδεολογίας και των ιδεολογικών αγώνων ως αναπόσπαστο και ουσιαστικό στοιχείο των αναλύσεών του για το κράτος και την ταξική πάλη, δεν έχει επεξεργαστεί έξονυχιστικά και ολοκληρωμένα ούτε το θέμα της ιδεολογίας, ούτε των διανοούμενων, ως συντελεστών του ιδεολογικού μετώπου ειδικότερα. Έτσι η αναζήτηση σε άλλα έργα του των απόψεων για το θέμα των διανοούμενων —άλληλένδετο πάντα με τα προβλήματα της

ιδεολογίας και των μηχανισμών που την κινούν— παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

ΟΙ ΟΦΕΙΛΕΣ ΣΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ

Καταρχήν, πρέπει να πούμε ότι στις μελέτες του για τις κοινωνικές τάξεις και το σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος απορρίπτει τις οικονομιστικές αντιλήψεις και προσδιορίζει το κράτος ως συνεκτικό παράγοντα όλων των επιπέδων ενός κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, δηλαδή τόσο του οικονομικού, όσο και του πολιτικοϊδεολογικού. Σε ό,τι αφορά το πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, καθώς και τις αμοιβαίες σχέσεις τους, ο Νίκος Πουλαντζάς ενστερνίζεται τις απόψεις του Ά. Γκράμσι για τις διευρυμένες λειτουργίες του κράτους. Και εδώ, όμως, πρέπει να προσθέσουμε ότι ο Νίκος Πουλαντζάς αμφισβητώντας κάθε ανάλυση βασισμένη σε «γραμμική αιτιότητα» υποβάλλει σε κριτική και εκείνα τα σημεία του έργου του Γκράμσι που έχουν δεχτεί την ιστορικοιστική επίδραση του Κρότσε και Λαμπριόλα.

Αντίθετα προς κάθε μονιστική αρχή ο Νίκος Πουλαντζάς υπογραμμίζει ότι, κατά μία αντίληψη που θυμίζει την «κότα και τό αυγό», το κράτος

αποτελεί δομή θεμελιωμένη μέσα στις σχέσεις παραγωγής, χωρίς αυτό να υποδηλώνει πώς οι σχέσεις αυτές και οι ταξικοί αγώνες που τις χαρακτηρίζουν προηγούνται και χρονικά ως προς τη γένεσή τους.

Εξάλλου, και το κράτος, χωρίς να δεικνύει χρονολογική προτεραιότητα απέναντί τους, όχι μόνο είναι παρόν μέσα στη γένεση των σχέσεων παραγωγής και της πάλης των τάξεων, αλλά και διαδραματίζει σοβαρό ρόλο κατά την ανάπτυξή τους. Παράλληλα, το ίδιο βιώνει όλες τις συνέπειες αυτών των αγώνων και τις σχέσεις εξουσίας που, από άποψη δυναμισμού, δεν παύουν να τό «ξεπερνούν».

Κατά τον Γκράμσι το κράτος δεν είναι μόνο η πολιτική κοινωνία (κυβέρνηση, διοίκηση, στρατός κ.λπ.), που με τον καταναγκασμό περιφρουρεί την κυριαρχία της άρχουσας τάξης, αλλά περιλαμβάνει και θεσμούς της λεγόμενης κοινωνίας των πολιτών (σχολεία, εκκλησία, συνδικάτα, τύπο, πολιτιστικές οργανώσεις κ.λπ.).

Η άρχουσα τάξη για να θεμελιώσει την εξουσία που κατέχει χρησιμοποιεί και την ιδεολογία της, ή οποία στο βαθμό που θά κερδίζει όλες τις άλλες, ακόμα και τις κυριαρχούμενες κοινωνικές ομάδες θά της εξασφαλίζει την ήγemonία της, δηλαδή την ενεργητική κοινωνική συναίνεση των κυριαρχούμενων.



Αυτές οι απόψεις του Γκράμσι τīs υιοθετεί και ὁ Λουί Ἄλτουσέρ, ὁ ὁποῖος με τὸ ἄρθρο του «Ἰδεολογία καὶ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ τοῦ Κράτους»¹ υπογραμμίζει ιδιαίτερα τὴ σημασία τῶν ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους. Ἄλλα ὁ Πουλαντζάς ἀσκει κριτική καὶ στὸν Ἄλτουσέρ γιὰ τὸ γεγονός ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μελετᾶ τὸ κράτος ὡς «βαθμίδα ἢ ἐπίπεδο καθ' ἑαυτό, τελείως ξεχωριστό ἀπὸ τῆς σχέσεις παραγωγῆς καὶ ἀναπαραγωγῆς, πού βρίσκονται μέσα του καὶ ἀναπαράγονται στὴν οὐσία τους».² Τὸ Κράτος —τονίζει ὁ Πουλαντζάς— εἶναι ἤδη παρόν³ μέσα στὴν ἴδια τὴ συγκρότηση τῶν σχέσεων παραγωγῆς καὶ ὄχι μόνο στὴν ἀναπαραγωγή τους. Ἡ δράση τοῦ κράτους, καὶ ιδιαίτερα τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους —λέει— δέν ἐξαντλεῖται στὴν ἀρνητικότητά του, στὴν ἀσκηση τῆς καταπίεσης (ἢ ἀπαγόρευση) καὶ στὴν ἐγχάραξη τῆς ἰδεολογικῆς νομιμοποίησης (ἢ ἀπόκρυψη), γιὰτὶ καθὼς τὸ ἴδιο εἶναι δημιουργημάτων τῆς πραγματικότητας, ἔχει μια διακεκριμένη θετικότητα.

Στὴν ἀσταθὴ ἰσορροπία πού δημιουργεῖται στοὺς κόλπους τοῦ δοσμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ τὸ κράτος μετὴ λειτουργία του παίζει ρόλο ρυθμιστῆ, ρόλο πού ἀποβλέπει στὴ διατήρηση τῆς ἐνότητας τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ. Ρόλου πού ἀφορᾶ ὅλες τῆς σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας.

«Ἡ τεχνικοοικονομικὴ λειτουργία καὶ ἡ ἰδεολογικὴ λειτουργία τοῦ κράτους ὑπερπροσδιορίζονται ἀπὸ τὴν καθεαυτὸ πολιτικὴ του λειτουργία — αὐτὴν πού ἀφορᾶ τὴν πολιτικὴ πάλη τῶν τάξεων, κατὰ τὸ ὅτι αὐτὲς συγκροτοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὀλικοῦ ρόλου τοῦ Κράτους... πού εἶναι ἕνας ρόλος πολιτικός».⁴

Αὐτὸ σημαίνει πὼς καὶ ἡ οικονομικὴ λειτουργία τοῦ Κράτους ἀσκεῖται μετὰ κύρια ὄψη εἴτε τὴν καταπίεση εἴτε τὴν ἰδεολογία.

ΤΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΥΜΜΑΧΙΕΣ – ΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ

Ἡ κριτικὴ αὐτὴ θεώρηση τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἄλτουσέρ ὀριοθετεῖ μιὰ πλατειὰ ἀντίληψη γιὰ τῆς λειτουργίες τοῦ Κράτους, πού κατὰ τὴ γνώμη του δέν εἶναι οὔτε ἀντικείμενο (ἐργαλεῖο στὰ χέρια μιᾶς τάξης γιὰ τὴν ἀσκηση καταναγκασμοῦ καὶ καταπίεσης γιὰ τὰ συμφέροντά της),⁵ οὔτε ὑποκείμενο (ἀπόλυτη αὐτονομία, ἀπὸ τὴν οικονομικὴ βάση, πού ἀνάγεται στὴ δικὴ του βούληση ὑπὸ μορφή μιᾶς ἀρχῆς πού ὀργανώνει ὀρθολογικά τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν). Τὸ κράτος εἶναι σχέση-συμπύκνωση τῶν ταξικῶν, δυνάμεων, συνισταμένη τοῦ ἀγῶνα ἀνάμεσα σὲ

κυρίαρχες καὶ κυριαρχούμενες τάξεις καὶ τοῦ ἀγῶνα ἀνάμεσα σὲ μερίδες ἀκόμα καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἀρχουσας τάξης.

Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀφετηρία τοῦ Πουλαντζά γιὰ νὰ ἀναζητήσει καὶ στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ νὰ ἐπισημάνει, ἂν ὄχι ποιοὶ συγκεκριμένα θὰ πρέπει νὰ εἶναι κάθε φορά οἱ σύμμαχοι τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ σοσιαλισμοῦ, τουλάχιστον μετὰ ποιά κριτήρια θὰ μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίζει τὴν καλύτερη ἐπιλογή στὴν κάθε περίπτωση. Τὰ κριτήρια αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἀφοροῦν τῆς σχέσεις ἀνάμεσα στῆς διάφορες μερίδες τῆς ἀρχουσας τάξης, μπορεῖ ἀκόμη νὰ σχετίζονται μετὰ τῆς αὐξανόμενες ἐπεμβάσεις τοῦ σύγχρονου καπιταλιστικοῦ κράτους τόσο στὴν οἰκονομία, ὅσο καὶ στοὺς τομεῖς τῆς γνώσης καὶ τῆς ἐπιστήμης, μπορεῖ τέλος νὰ ἀφοροῦν τοὺς συντελεστῆς πού καθορίζουν τὴν ἡγεμονία μιᾶς τάξης ἢ μιᾶς μερίδας τῆς κ.λπ. Σὲ ὅλες αὐτὲς τῆς περιπτώσεις ἀξιόλογη καὶ ἰδιόμορφη εἶναι ἡ θέση καὶ ἡ ἀποστολὴ τῶν διανοουμένων, πού τοὺς ἀποκαλεῖ «ἀξιοματούχους τῆς ἰδεολογίας». Ὁ ρόλος τους μάλιστα εἶναι ιδιαίτερα σημαντικὸς σὲ ὅ,τι σχετίζεται ἀμεσα μετὰ τὴν ἰδεολογία τῆς κάθε τάξης καὶ τῶν διανοουμένων τῆς καὶ προπαντὸς μετὰ τὴν προσπάθειά της γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἡγεμονίας. Πολὺ περισσότερο πού, κατὰ τὴν υιοθετούμενη ἀποψη τοῦ Μάρξ, ἡ ἀρχουσα τάξη ἢ μερίδα μπορεῖ νὰ διαφέρει ἀπὸ τὴν ἡγεμονικὴ μερίδα ἢ τάξη, τῆς ὁποίας τὸ κράτος ἐξυπηρετεῖ κατεξοχὴν τὰ συμφέροντα.⁶

Ἡ ταξικὴ φύση τῶν διανοουμένων καθορίζεται καταρχὴν ἀπὸ τὴ γενικότερη ἀνάλυση τῶν θέσεων τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ταξικὴ σύνθεση τῆς κοινω-

1. Louis Althusser, *Idéologie et appareils idéologiques d'État*, "La Pensée" No. 151, Juin 1970, p. 3-39. (Βλ. καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση *Θέσεις*, ἐκδ. Θεμέλιο).

2. Νίκος Πουλαντζάς, *Γιὰ τὸν Γκράμσι – Μεταξὺ Σάρτρ καὶ Ἄλτουσέρ – Παρεμβάσεις*. Μετάφραση καὶ ἐπιμέλεια Τ. Καφετζῆ, Ἀθήνα, Πολύτοπο, 1982, σελ. 142.

3. Οἱ ὑπογραμμίσεις, ὅταν δέν ἀναφέρεται ἀπὸ ποιὸν ἔχουν γίνει, εἶναι τοῦ συγγραφέα Νίκου Πουλαντζά.

4. Νίκος Πουλαντζάς, *Πολιτικὴ ἐξουσία καὶ κοινωνικὲς τάξεις*, μετάφρ. στὰ ἑλληνικά (ὁ Α' τόμος) Κ. Φιλίνη, Θεμέλιο 1975, σελ. 64-65.

5. Αὐτὴ τὴ βολонταριστικὴ γιὰ τὸ κράτος ἀντίληψη εἶχε διατυπώσει ὁ Βισίνσκυ. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὑποστήριξε πὼς ἡ βούληση τῆς ἀρχουσας τάξης εἶναι καθοριστικὴ ἀρχὴ διαμεσολάβησης καὶ γέννησης τῶν ἰδεολογιῶν μετὰ ἀφετηρία τὴ βάση.

6. Νίκος Πουλαντζάς, *Οἱ κοινωνικὲς τάξεις στὸν σύγχρονο καπιταλισμό*, μετάφρ. Κ. Μηλιόπουλου, Θεμέλιο 1981, σελ. 184.

νίας. Ωστόσο, ἄν στό πρῶτο του θεωρητικό ἔργο «Πολιτική ἐξουσία καί κοινωνικές τάξεις» ἡ στρουκτουραλιστική προσέγγιση τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἔρευνας του ὑποχρεώνει τόν Πουλαντζᾶ νά ὀρίζει καί τίς τάξεις ὑπό τήν ἔννοια τῶν ἀντικειμενικῶν τούς θέσεων στήν οἰκονομία, τό κρατικό σύστημα καί τήν ιδεολογική σφαίρα, ἐξετάζοντάς τες σάν χωριστές δομές, ἀργότερα, καί συγκεκριμένα στό ἔργο του «Οἱ κοινωνικές τάξεις στό σύγχρονο καπιταλισμό», περιορίζεται στά οἰκονομικά, πολιτικά καί ιδεολογικά στοιχεία τῶν σχέσεων παραγωγῆς καί μόνον ὅταν ἀσχολεῖται μέ τήν ταξική ἐνταξη τῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν, ὅπως γραφειοκρατῶν καί διανοουμένων, ἀναφέρεται ἄμεσα στό ρόλο τῶν πολιτικοἰδεολογικῶν δομῶν κατά τόν ταξικό προσδιορισμό. Πάντως γενικά θεωρεῖ ιδεαλιστική, «βολονταριστική» τήν ἀντίληψη πού ἀνάγει τόν ἀντικειμενικό προσδιορισμό τῶν τάξεων στήν τοποθέτηση τῶν φορέων τους. Κατά τά ἄλλα, ἀσκώντας τεκμηριωμένη κριτική στίς διάφορες θεωρίες τῆς «κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης» καί τῶν «τριτογενῶν» καί μεσαίων κοινωνικῶν ομάδων τονίζει ὅτι, ἐκτός ἀπό τίς δύο βασικές τάξεις (τήν ἀστική καί τό προλεταριάτο) πού ἀντιστοιχοῦν στόν κοινωνικό καταμερισμό ἐργασίας τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὑπάρχει καί λειτουργεῖ ὡς κατάλοιπο τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ἡ μικροαστική τάξη, πού ἐκπροσωπεῖ τή μικρή παραγωγή καί τή μικρή ἰδιοκτησία καί πού τό χαρακτηριστικό της γνώρισμα εἶναι ὅτι ἄμεσα δέν ἐκμεταλλεύεται μισθωτή ἐργασία. Δίπλα στήν «παραδοσιακή» αὐτή μικροαστική τάξη, πού φθίνει μαζί μέ τήν ἐξαφάνιση καί ἄλλων κατάλοιπων προγενέστερου τρόπου παραγωγῆς, ὑπάρχει καί ἀναπτύσσεται καί ἕνα νέο τμήμα της — ἡ νέα μικροαστική τάξη. Πρόκειται γιά τούς μὴ παραγωγικούς ἐργαζόμενους πού, ἐπειδή δέν παράγουν ὑπεραξία στόν τόπο παραγωγῆς, δέν ὑφίστανται ἄμεσα τήν ἐκμετάλλευση τοῦ κεφαλαίου (ἐμποροὑπάλληλοι, ὑπάλληλοι τραπεζῶν, ἀσφαλιστικῶν ὀργανισμῶν κ.λπ.).

Κοινό χαρακτηριστικό καί τῶν δύο αὐτῶν τμημάτων τῆς μικροαστικῆς τάξης εἶναι ὅτι δέν ἀνήκουν οὔτε στήν ἀστική τάξη, οὔτε στό προλεταριάτο. Κι αὐτό τό ἀρνητικό κριτήριο ἀποκτᾶ σημασία μόνο στό χῶρο τοῦ πολιτικοῦ, γιατί ἡ οἰκονομική τους θέση συνοδεύεται κατά κανόνα ἀπό παραπλήσια ἀποτελέσματα στό ἰδεολογικοπολιτικό ἐπίπεδο. «Τᾶ συνάδοντα κριτήρια πού θά ἐπιτρέψουν νά πιστοποιήσουμε μιά ταυτότητα ἐκφάνσεων —στό ἰδεολογικό καί πολιτικό ἐπίπεδο— εἶναι στήν πρώτη περίπτωση: τῆ μικρῆ παραγωγῆ καί κυρίως ἡ μικρή

ἰδιοκτησία μέ τήν ὁποία συνδέονται, στή δεύτερη περίπτωση τό βίωμα τῆς ἐκμετάλλευσης ὄχι ἄμεσα στό χῶρο τῆς παραγωγῆς, ἀλλά μέ τή "νομική" μορφή τοῦ "μισθοῦ".⁷

Σέ αὐτή κυρίως τῆ διαπίστωση στήριζει ὁ Πουλαντζᾶς τόσο τήν ἐρμηνεία τῆς ἐντελῶς ἰδιόρρυθμης καί ἐντονης παρουσίας καί δράσης τῶν διανοουμένων κατά τίς ἐξελιξεις τοῦ σύγχρονου καπιταλιστικοῦ κράτους, ὅσο καί τήν αἰτία τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πλειοψηφία τους προέρχεται ἀπό τό τμήμα τῆς νέας μικροαστικῆς τάξης.

ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΥΠΟΣΥΝΟΛΑ ΤΗΣ

Κατά τά ἄλλα, τούς διανοουμένους τούς συναντᾶμε στό ἐσωτερικό ὅλων τῶν τάξεων ὡς μιά ἰδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, γέννημα τοῦ ἐντελῶς ξεχωριστοῦ ρόλου τῶν πολιτικοἰδεολογικῶν σχέσεων πού τῆ διαπερνῶν μέ ὄλες τους τίς ἀντιθέσεις. Ἔτσι ἡ θέση τους ὀριοθετεῖται γενικά ἀπό τό ρόλο πού παίζουν στήν ἐπεξεργασία καί ἐνεργοποίηση τῆς ιδεολογίας. «*Νομιμοποιούμαστε* —τονίζει ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς— νά μιλάμε γιά μιά καί τήν αὐτή μικροαστική τάξη, μολονότι ὑπάρχουν δύο μικροαστικά σύνολο φορέων, ἐπειδή ἡ διαφορετική τους θέση στίς σχέσεις παραγωγῆς ἔχει τίς ἴδιες ἐκφάνσεις στό πολιτικό καί ἰδεολογικό ἐπίπεδο».⁸

Ὁ ρόλος τῶν διανοουμένων παρουσιάζεται στή συγκεκριμένη πραγματικότητα μέ τρόπο σύνθετο. Ἡ κοινωνική τους δύναμη καί προβολή βρίσκει σέ ἄμεση σχέση μέ τά χαρακτηριστικά καί τή θέση τόσο τῆς ιδεολογίας, πού στή δοσμένη κάθε φορά χρονική περίοδο κυριαρχεῖ, ὅσο καί τήν ιδεολογία τῶν τάξεων ἡ ταξικῶν μερίδων πού πρὸς αὐτήν συντάσσονται ἡ ἀντιπαρτίθενται. Συχνά γίνονται φορεῖς ιδεολογιῶν πού προέρχονται ἀπό ἄλλες μορφές πολιτικῶν καί κοινωνικοοικονομικῶν σχηματισμῶν. Στά χρόνια ἐκφασισμοῦ τῆς Ἰταλίας —γιά παράδειγμα— παρατηρεῖ ὅτι ὁ συγκεκριμένος τῆς ιδεολογίας τῶν ἐπαναστατημένων μικροαστῶν τῆς ὑπαίθρου μέ τά ὑπολείμματα τῆς φεουδαρχικῆς ιδεολογίας γεννᾷ μιά ἰδιόμορφη ιδεολογία πού ἐμφανίζεται οὐσιαστικά περισσότερο ὡς ἔκφραση τῆς ἀντίδρασης τοῦ συνόλου τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα ἐναντίον τῆς καπιταλιστικοποίησης τῆς γεωργίας, παρά ὡς ἄμεση ἀντίδραση τῆς φτωχῆς ἀγροτιάς, δηλαδή τῆς μικροαστικῆς τάξης τῆς ὑπαίθρου κατά τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας. Ἀνάλογα δέ μέ τίς συνθήκες μποροῦν νά παίζουν καί ρόλο αὐτόνομων κοινωνικῶν δυνάμεων.

ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ – ΧΕΙΡΩΝΑΚΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ὁ συσχετισμός τοῦ ὄρου «διανοούμενος» μέ τόν ἱστορικά καθορισμένο⁹ διαχωρισμό διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας δέν σημαίνει ὅτι ἡ διάκριση μεταξύ τῶν διανοουμένων ἀπό τούς μὴ διανοουμένους πρέπει νά γίνεται μέ βάση τήν κατεύθυνση πρὸς τήν ὁποία κλίνει τό κέντρο βάρους τῆς ἀντιστοιχῆς ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητάς τους. Τό κριτήριο τῆς διάκρισης πρέπει νά ἀναζητεῖται στό συνολικό σύστημα τῶν σχέσεων, ὅπου αὐτές οἱ δραστηριότητες (καί οἱ ὁμάδες πού τίς ἐκπροσωποῦν) ἐρχονται νά ἐνσωματωθῶν μέσα στό γενικό πλέγμα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας δέν ἐπιτρέπεται νά ἀνάγεται σέ ἐμπειρικά κριτήρια τοῦ τύπου: «αὐτοῖ πού ἐργάζονται μέ τά χέρια» καί «αὐτοῖ πού ἐργάζονται μέ τό κεφάλι». Ὁ διαχωρισμός αὐτός εἶναι κυρίως συνάρτηση τῶν ιδεολογικῶ-πολιτικῶν σχέσεων. «*Ὅλες οἱ ἐργασίες —λέει ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς— περιέχουν διανοητικές δραστηριότητες, ἀλλά ὄλες οἱ ἐργασίες δέν τοποθετοῦνται κατά τόν πολιτικοἰδεολογικό διαχωρισμό διανοητικῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας στή μεριά τῆς διανοητικῆς ἐργασίας.*¹⁰

Ἐπίσης ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας δέν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ σέ μιά ταύτιση φορέων τῆς διανοητικῆς ἐργασίας καί «κατόχων τῆς ἐπιστήμης». Γιατί πολλά εἶδη ἐργασίας, πού δέν ἔχουν τίποτα τό ἐπιστημονικό, μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὅτι ἀνήκουν στή διανοητική ἐργασία, ὅπως καί ἀντίστροφα κανεῖς δέν μπορεῖ νά πει, ὅτι ἡ χειρωνακτική ἐργασία δέν περιέχει ἐπιστημονικά στοιχεία.

Στήν πραγματικότητα συντελεῖται μιά ἰδεολογική εἰσβολή σέ μιά σειρά ἐθιμοτυπιῆς τῆς γνώσης, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ ἐργατική τάξη ἔχει ἀποκλεισθεῖ καί μ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἔννοια λειτουργεῖ στήν καπιταλιστική κοινωνία σήμερα ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας.

7. Νίκος Πουλαντζᾶς, *Φασισμός καί Δικτατορία*. Ἡ ΚΔ ἀντιμέτωπη στό Φασισμό, μετάφραση Χριστίνας Ἀγριαντώνη, θεώρηση Ἄγ. Ἐλεφάντη, ἐπιμέλεια Μαίρης Λιβανίου, Ολκός 1975, σελ. 326-327.

8. Νίκος Πουλαντζᾶς, *Φασισμός καί Δικτατορία*, κ.λπ., ὁ.π., σελ. 324.

9. Ὁ ἱστορικός καθορισμός ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας βασίζεται στήν ἰδιομορφία τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς (διαχωρισμός τῶν ἄμεσων παραγωγῶν ἀπό τά μέσα παραγωγῆς).

10. Νίκος Πουλαντζᾶς, *Οἱ κοινωνικές τάξεις στό σύγχρονο καπιταλισμό*, ὁ.π., σελ. 314.

Ἡ κοινωνική διαίρεση τῆς ἐργασίας δέν ἀναφέρεται μόνο στή σύνθετη διάρθρωση τῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων (στό τρίπτυχο: παραγωγή, διανομή, ἀνταλλαγή). Προχωρεῖ πολύ πιο μακριά καί διαπερνά τήν κρατική καί ἰδεολογική σφαίρα. Ὁ τρόπος καί ἡ ἔκταση πού παίρνει ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς μέ τόν αὐξανόμενο ρόλο τῆς τεχνικῆς, τῆς ἐπιστήμης γενικά καί τῶν μυστικῶν λειτουργίας τῆς γραφειοκρατίας, συνθέτουν ὄλο καί πιο πολύ τό πλαίσιο πού νομιμοποιεῖ τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπό τοὺς κατόχους καί φορεῖς τῆς γνώσης, πράγμα πού σημαίνει ὄχι μόνο προνομιακή ταξική τοποθέτηση τῶν εἰδικευμένων ἐπιστημονικοτεχνικῶν στελεχῶν, ἀλλά καί τήν ὑλική ἐνσωμάτωση τοῦ διαχωρισμοῦ διανοητικῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας στό ἴδιο τό καπιταλιστικό κράτος. Τό κράτος —λέει ὁ Πουλαντζάς— εἶναι ὁ τόπος ὅπου ἐξαιρετικά διακρίνεται ἡ διανοητική ἀπό τή χειρωνακτική ἐργασία. Οἱ διάφοροι μηχανισμοί του εἶναι ἡ τέλεια ἔκφραση τῆς ὀργανικῆς σχέσης πού συνδέει τή διανοητική ἐργασία μέ τήν πολιτική κυριαρχία, τή γνώση μέ τή δύναμη.¹¹ Ὁ τρόπος ἔκφρασης καί λειτουργίας τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν μέ τίς ἐπίσημες ἀποφάσεις τους ἐδραίωνει στέρεα τή θέση τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων. Παράλληλα, τό κράτος μέ τή λειτουργία τῶν κρατικῶν καί ἰδεολογικῶν του μηχανισμῶν ἐξασφαλίζει τή διαρκή ἀναπαραγωγή τοῦ διαχωρισμοῦ διανοητικῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας σέ ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ζωῆς. Τό ἴδιο ισχύει, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, καί γιά τόν τομέα τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ διαχωρισμός τῆς διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας ξεχωρίζει τοὺς διανοοῦμενους ἀπό τήν ἐργατική τάξη, πράγμα πού ἀναπόφευκτα προκαθορίζει καί τό εἰδικό βῆρος τῆς λειτουργίας τῶν διανοοῦμένων στή διαμόρφωση καί ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς καί τῆς ἰδεολογίας τοῦ κατεστημένου. Ἐξάλλου, αὐτός ὁ ἴδιος ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας ἀσκεῖ μεγάλη ἐπίδραση στή διαμόρφωση τῆς ταξικῆς ἰδεολογίας τόσο τοῦ προλεταριάτου, ὅσο καί τῆς νέας μικροαστικῆς τάξης.

ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΙΑ

Ἐπιπροσθέτως ἀφορᾶ τήν ἀποστολή τῶν διανοοῦμένων στήν ἐξασφάλιση τῆς ἡγεμονίας τῆς τάξης τους, ὁ Πουλαντζάς ἀναπτύσσει τίς ἀπόψεις του ξεκινώντας ἀπό τίς σχετικές ἀναλύσεις τοῦ Γκράμσι, τίς ὁποῖες κατά κανόνα υἱο-



θετεῖ αὐτούσιες. Λέμε «κατά κανόνα», γιὰτί ὁ Πουλαντζάς παρά τήν ἀδιαφιλονίκητη ἀναγνώριση τῆς πολυτίμης συνεισφοράς τοῦ Γκράμσι στή θεωρητική μελέτη τοῦ θέματος τῶν διανοοῦμένων, δέν παύει νά διατυπώνει κριτικές παρατηρήσεις. Ἔχουμε ἤδη σημειώσει τήν κριτική πού ἄσκησε στόν ἱστορικισμό τοῦ Γκράμσι. Ἐξίσου κατηγορηματικός ἐμφανίζεται ὅταν ἀντιτίθεται καί στήν ὑπερπολιτικοποίηση βολονταριστικοῦ χαρακτήρα πού παρουσιάζει ὁ Γκράμσι κατά τήν ἀξιολόγηση τῆς κοινωνικῆς δράσης. Στήν περίπτωση δέ τῆς ἡγεμονίας τό γεγονός ὅτι ὁ Γκράμσι μέσα σίς δομές ἐκμετάλλευσης τῆς σύγχρονης κοινωνίας διακρίνει ἀνάμεσα σέ ἄμεση ἐξουσία κυριαρχίας (δύναμη καί καταναγκασμό— πού ἀσκεῖται ἀπό τό κράτος μέ τή «νομική» ἔννοια τοῦ δρου καί ἔμμεση ἐξουσία διανοητικῆς καί ἠθικῆς διεύθυνσης καί ὀργάνωσης — ἡγεμονίας πού ἀσκεῖται ἀπό τήν ἡγεμονική τάξη τῆς κοινωνίας διαμέσου τοῦ συνόλου τῶν ὀργανώσεων πού θεωροῦνται συνήθως «ἰδιωτικές», τό θεωρεῖ λάθος. Κατά τόν Πουλαντζά, ἐδῶ ὁ Γκράμσι στήν πραγματικότητα χωρίζει τήν «πολιτική» ἐξουσία σέ θεσμοποιημένη —δύναμη καί μή θεσμοποιημένη— ἡγεμονία, διαλύοντας ἔτσι τήν εἰδικότητα τοῦ «πολιτικοῦ» πού ἀνάγεται στήν ἀντιφατική ἐνότητα τῶν συντεταγμένων τῆς ἐξουσίας-κυριαρχίας τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ.¹²

Κατά τόν Γκράμσι,¹³ κάθε κοινωνική ὁμάδα πού γεννιέται στόν κόσμο τῆς οικονομικῆς παραγωγῆς δημιουργεῖ μαζί τῆς ὀργανικά ἓνα ἢ περισσότερα στρώματα διανοοῦμένων (τοὺς ὀργανικούς διανοοῦμενους) πού τῆς προσδίδουν ὁμοιογένεια καί συνείδηση τῆς ἀποστολῆς τῆς καί στόν οικονομικό καί στόν πολιτικό καί στόν κοινωνικό τομέα. Κάθε «οὐσιαστική» κοινωνική ὁμάδα, προβάλλοντας στήν ἱστορία ἀπό τήν προηγουμένη οικονομική δομή βρῆκε κατηγορίες διανοοῦμένων

πού προϋπήρχαν καί μάλιστα ἐμφανίζονται ὡς ἀντιπροσωπευτικές μιάς ἀδιάσπαστης ἱστορικῆς συνέχειας (ἐκκλησιαστικοί ἢ παραδοσιακοί) καί νομίζουν ὅτι εἶναι αὐτόνομοι καί ἀνεξάρτητοι ἀπό τήν κυρίαρχη κοινωνική τάξη.

Κάθε ὁμάδα πού βαδίζει πρὸς τήν κυριαρχία ἀγωνίζεται γιά τήν ἀφομοίωση καί τήν «ἰδεολογική» κατάκτηση τῶν «παραδοσιακῶν» διανοοῦμένων. Οἱ διανοοῦμενοι εἶναι οἱ «ὑπάλληλοι» τῆς κυρίαρχης ὁμάδας ἢ τάξης γιά τήν ἄσκηση τῶν ἐξαρτημένων λειτουργιῶν τῆς κοινωνικῆς ἡγεμονίας καί τῆς πολιτικῆς διοίκησης.

Στήν κοινωνική κατηγορία τῶν διανοοῦμένων ὅμως δέν ἀνήκουν μόνο ἐκεῖνοι πού ὑπηρετοῦν ὀμεσα τήν κυρίαρχη ἢ τήν ἡγεμονεύουσα τάξη. Δίπλα σ' αὐτοὺς βρίσκονται καί οἱ διανοοῦμενοι πού προέρχονται ἀπό τά ἄλλα ταξικά σύνολα, λ.χ. τό προλεταριάτο, τή μικροαστική τάξη ἢ καί τίς μὴ ἡγεμονικές μερίδες τῆς ἀστικῆς τάξης. Οἱ διανοοῦμενοι αὐτῶν τῶν ταξικῶν συνόλων εἶναι καί φορεῖς τῶν ἰδεολογιῶν τῆς τάξης τους ἢ μερίδας τῆς, ἀλλά καί τοῦ ἐσωτερικοῦ συνόλου τῆς κοινωνικῆς κατηγορίας τῶν διανοοῦμένων. Αὐτό ὀριοθετεῖ καί μίαν ἄλλη πολύ σοβαρή συμβολή τῶν διανοοῦμένων ὡς ἔκφραστῶν τῆς συνισταμένης τῶν ταξικῶν ἀγῶνων τοῦ δοσμένου κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Πρόκειται γιά τή διαμόρφωση τοῦ δείκτη τῶν πολιτικοῖδεολογικῶν δυνατοτήτων τοῦ κάθε ταξικοῦ συνόλου, πράγμα πού καθορίζει καί τίς δυνατότητες μιάς καρποφόρας ἐπέκτασης τῶν συμμαχιῶν τῶν δύο ἀνταγωνιστικῶν

11. Νίκος Πουλαντζάς, *State, Power, Socialism*, London 1978, p. 54-56.

12. Νίκος Πουλαντζάς, *Γιά τόν Γκράμσι —μεταξύ Σάρτρ καί Ἀλτουσέρ...*, ὁ.π., σελ. 68-69.

13. Ἀ. Γκράμσι, *Οἱ διανοοῦμενοι*, μετάφραση Θ.Χ. Παπαδόπουλου, Στοχαστής 1972.

τάξεων καί πρῶτα ἀπ' ὅλα τοῦ προλεταριάτου.

Ἡ σύνδεση τῆς ἀποστολῆς τῶν διανοουμένων μέ τῆ συγκεκριμένη κοινωνική λειτουργία τῶν συμμαχιῶν ὀδηγεῖ τόν Νίκο Πουλαντζᾶ στή στάθμιση τῶν πολιτικῶν καθεστώτων καί κοινωνικοοικονομικῶν ἐξελίξεων πού σημαδεύονται ἰδιαίτερα ἀπό τή στρατηγική τῶν συμμαχιῶν. Αὐτό λ.χ. προβάλλει ἀνάγλυφα στό βιβλίο του «Φασισμός καί δικτατορία — Ἡ Γ' Διεθνῆς ἀντιμέτωπη στό Φασισμό». Κατά τήν ἀποψή του, ἀν ἀπό τή μιά μεριά οἱ ἀξιοματούχοι τῆς ὀργανικῆς ιδεολογίας τῶν κυρίαρχων τάξεων — οἱ ὀργανικοὶ διανοούμενοι — ἐπεξεργάζονται τήν κυρίαρχη ιδεολογία μέσα στοὺς ιδεολογικοὺς μηχανισμούς καί χάρη στόν ἄμεσο ἐκπροσωπευτικό δεσμό πού τοὺς ἐνώνει μέ αὐτές, ἀν παράλληλα ὡς λειτουργοὶ τῆς ιδεολογίας διαδραματίζουν ἀποφασιστικό ρόλο γιὰ τή σθεναρή παρουσία καί τήν ἐπιβολή τῶν ιδεολογιῶν στό δοσμένο κοινωνικό σχηματισμό, ἀπό τήν ἄλλη δὲν εἶναι λιγότερο ἀποφασιστική ἡ ἐπίδραση τοῦ περιεχομένου τῶν ιδεολογιῶν στόν ἴδιο τὸ χαρακτήρα καί τήν ἀποστολή τῶν διανοουμένων.

Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς διαπίστωσης ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία ἡ κριτική πού ἀσκεῖ ὁ Πουλαντζᾶς, τόσο στήν οικονομιστική ἀντίληψη μέ τήν ὁποία ἡ ΚΔ ἀντιμετώπιση τόν κίνδυνο τοῦ φασισμού, ὅσο καί γενικότερα στήν προσήλωσή της στήν ἀποψη πῶς γιὰ τόν σοσιαλιστικό μετασχηματισμό ἀρκεῖ νά κινητοποιηθεῖ τὸ προλεταριάτο ὡς ἱστορικά προκαθορισμένο ὑποκείμενο πού ἐπιδιώκοντας τὰ δικά του συμφέροντα θά ὀδηγήσει ἀναγκαῖα καί αὐτόματα ὅλον τόν κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό στό σοσιαλισμό.

ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΦΑΣΙΣΜΟΣ

Ἀπό τήν ὥρα πού θά υἱοθετήσουμε αὐτή τήν κριτική τοῦ Πουλαντζᾶ, υἱοθετοῦμε ταυτόχρονα καί μιά νέα ἀντίληψη γιὰ τόν χαρακτήρα τῶν διανοουμένων: τήν ἀντίληψη πῶς ὁ χαρακτήρας τῶν διανοουμένων καί τῶν διαφορῶν μερίδων τους ἐπηρεάζεται καθοριστικά ἀπό τόν χαρακτήρα κάθε φάσης τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους καί πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀπό τοὺς στόχους τῶν κυρίαρχων καί βασικῶν κοινωνικῶν τάξεων.

Μελετώντας τή συγκυρία πού εὐνόησε τήν ἀνοδο τοῦ φασισμού στή Γερμανία καί τήν Ἰταλία, ὑπογραμμίζει τόν ἀποφασιστικό ρόλο πού διαδραμάτισε ἡ ιδεολογία καί οἱ «ἀξιοματούχοι» τῆς. Οἱ κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ στοὺς ὁποίους θριάμβευσε ὁ φασισμός εἶχαν σημαδευτεῖ ἀπό μιά

βαθιά ιδεολογική κρίση. Κρίση ὀφειλόμενη στό γεγονός ὅτι ἡ προσφυγή στό φασιστικό κράτος ὑπαγορευόταν ὄχι τόσο ἀπό τήν ἀνάγκη δημιουργίας περιθωρίων γιὰ τήν ἄσκηση φυσικῆς καταπίεσης, ὅσο ἀπό τήν ἀνάγκη καθιέρωσης ἐκτάκτου θεσμικοῦ πλαισίου, ἡ ἰδιομορφία τοῦ ὁποίου συνίσταται στή δημιουργία δυνατότητας ιδεολογικῆς παρέμβασης πού νά νομιμοποιεῖ τήν καταπίεση. Πρόκειται γιὰ κρίση τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας πού ἀπλώνεται ἀκόμα καί στοὺς κόλπους τῆς συμμαχίας πού βρίσκεται στήν ἐξουσία. Ἐνα ἀπό τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς συγκυρίας πού ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς ἀναλύει εἶναι «ἡ χαρακτηριστική καί θεαματική — ὅπως λέει — στροφή τῶν «κέρβερων» τοῦ ἄρχοντος συγκροτήματος τῆς κᾶστας τῶν ἐντεταλμένων «ἀξιοματούχων τῆς ιδεολογίας» πρὸς τή φασιστική ιδεολογία καί ἡ συστηματική ἐπίθεσή τους ἐναντίον τῆς παραδοσιακῆς ἀστικῆς ιδεολογίας».¹⁴ Στὴ ρήξη, πού σέ συνδυασμό μέ αὐτὸ ἐκδηλώνεται «ἀνάμεσα στοὺς πολιτικούς ἐκπροσώπους τῆς ἀστικῆς τάξης (πολιτικά κόμματα καί πολιτικό προσωπικό) καί τοὺς ιδεολογικοὺς τῆς ἐκπροσώπουσ — τοὺς ἀξιοματούχους — κέρβερους τῆς ιδεολογίας τῆς» ὑπερισχύουν τελικά οἱ δεῦτεροι πού ὀδηγοῦν τήν ἀστική τάξη ἄνετα καί ὀριστικά στό φασισμό. «Ὁ δεσμός τῆς ἀστικῆς τάξης μέ τοὺς «ἀξιοματούχους τῆς ιδεολογίας» τῆς ἀποδείχθηκε ὁ ἰσχυρότερος» — σημειώνει συμπερασματικά ὁ Πουλαντζᾶς.¹⁵

Ἡ κρίση ἐκδηλώνεται καί στήν ιδεολογία τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἡ ἀστική ιδεολογία προκειμένου νά εἰσδύσει στήν ιδεολογία τῆς ἐργατικῆς τάξης δὲν ἀρκεῖται σέ ιδεολογικοὺς μηχανισμούς πού χρησιμοποιοῦνταν ὅταν ἄσκει τήν κυριαρχία τῆς μέ φυσιολογικές μορφές καπιταλιστικοῦ Κράτους (λόγου χάρι τὸ σοσιαλδημοκρατικό «ἐργατικό κόμμα») ἀλλὰ δημιουργεῖ καί ἄλλους ἐδικούς γιὰ τήν περίπτωση κρατικῶν ιδεολογικῶν μηχανισμῶν. Στὴ Γερμανία, γιὰ παράδειγμα, στήν πρώτη περίοδο ἐκφασισμοῦ συγκροτεῖται πλῆθος νέων ιδεολογικῶν μηχανισμῶν μέ ἀξημένο πολιτικό ρόλο (διάφορες «ἐθνικιστικῆς» ὁμάδες μέ τεράστια ἐπιρροή στήν τοπική πολιτική ζωὴ — πανεπιστήμια, ἐκκλησία, ἀξέση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ μηχανισμοῦ πληροφόρησης, λέσχες «διανοουμένων» κ.ἄ.). Παράλληλα συνειδητοποιώντας τήν ἐξασθένιση πού ἔχει προκαλέσει καί στή δική της ιδεολογία ἡ γενικότερη ιδεολογική κρίση εὐνοεῖ τήν ἐπέκταση τῆς μικροαστικῆς ιδεολογίας στίς γραμμές τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἐδῶ ἡ διάβρωση τῆς ἐργατικῆς ιδεολογίας ἀπό τήν ιδεολογία τῆς μικροαστικῆς τάξης παίρνει συχνά ἀντικαπιταλιστική χροιά καί ἐκδηλώνεται μέ ιδεολογικά ρεύματα πού καλλιεργοῦν τόν οικονομισμό, τὴ

συντεχνιακή κρατική ὀργάνωση, τὸν αὐθορμητισμό, τὸν μπλανκισμό καθῶς καί τὸν ἀναρχοσυνδικαλισμό καί τήν πραξικοπηματική ἀνταρσία ὅπως μᾶς παρουσιάζεται στα ἔργα τοῦ Λαμπριόλα, τοῦ Σορέλ κ.ἄλ., ἡ τὴν ἀντίθεση πρὸς τήν ιδεολογία τοῦ φιλελεύθερου Κράτους, ὅπως στοὺς κύκλους τῆς γερμανικῆς Juniklub γύρω ἀπὸ τὸν συγγραφέα Σπρένγκλερ ἢ τῆς τάξης τῶν Linke Leute (Linke von Rechts (ἀριστερῶν τῆς Δεξιᾶς).

Σέ αὐτὴ τὴ στρατηγική καί πρακτικὴ δράση τῆς ἀστικῆς τάξης καί τῆς μικροαστικῆς τάξης ἀποδίδει ὁ Πουλαντζᾶς τὴν ἐπέκταση τῆς ιδεολογικῆς κρίσης καί στή μαρξιστικὴ ιδεολογία τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἄν ἡ ΚΔ — ὅπως τονίζει — ἔπεσε σέ σοβάρᾳ λάθη κατὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν διαφορῶν φάσεων διαδικασίας τοῦ ἐκφασισμοῦ στή Γερμανία καί τήν Ἰταλία, αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στή δογματικὴ τῆς προσήλωσή σέ ἕναν οἰκονομισμό πού ὑποτίμησε σοβάρᾳ τὴ δραστηριότητα τῶν ιδεολογικοπολιτικῶν παραγόντων. Γενικότερα δέ σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ θέμα τῶν συμμαχιῶν οἱ ἀναλύσεις τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ γιὰ τὴς κοινωνικῆς τάξεις καί ἐιδικότερα γιὰ τὴ νέα μικροαστικὴ τάξη τεκμηριώνουν τὴς παρακάτω διαπιστώσεις του:

1. Ὅτι οἱ σημερινές μεταβολές πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς «χειροτέρευσης» τῶν βιωτικῶν συνθηκῶν τῆς μικροαστικῆς τάξης συγκεντρώνονται ἀκριβῶς — καί ὄχι τυχαῖα — σέ ὀρισμένες μερίδες τῆς καί ὄχι στό σύνολο τῆς μικροαστικῆς τάξης. Ἡ συνάρθρωση τῆς ἀστικῆς καί προλεταριακῆς ιδεολογίας μέ τὰ μικροαστικά ιδεολογικά στοιχεῖα δὲν ἐκδηλώνεται μέ τὸν ἴδιο τρόπο στό σύνολο τῆς μικροαστικῆς τάξης: οἱ σημερινές μεταβολές ἐνισχύουν τὰ προλεταριακά στοιχεῖα πού εἶναι πιὸ ἰσχυρὰ στίς μερίδες αὐτές λόγω ἀκριβῶς τοῦ δομικοῦ προσδιορισμοῦ τους. Αὐτὸ τὸ τονίζει ἰδιαίτερα γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει τόν κίνδυνο πού διατρέχει ἡ ἐργατικὴ τάξη νά μὴν ἀξιοποιήσει τὴς πραγματικῆς δυνατότητες συμμαχίας μέ ὀρισμένες μερίδες τῆς νέας μικροαστικῆς τάξης μόνο καί μόνο ἐπειδὴ ἐπιδιώκει τὴν πιὸ πλατιά συμμαχία μέ τὸ σύνολο τῆς μικροαστικῆς τάξης. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς κατὰ τὴν τελευταία συνέντευξή του στό *Marxism Today* (Ἰούλιος 1979) τονίζει: «Τὸ κύριο πρόβλημα δὲν εἶναι τόσο ἐκεῖνο τῶν πολιτικῶν συμμαχιῶν μεταξύ τῶν πολιτικῶν ὀργανώσεων. Τὸ κύριο πρόβλημα εἶναι ἡ πολιτικὴ συμμαχία μεταξύ τῶν τάξεων καί τῶν

14. Νίκος Πουλαντζᾶς, *Φασισμός καί Δικτατορία*, ὅ.π., σελ. 102.

15. Νίκος Πουλαντζᾶς, *Φασισμός καί Δικτατορία*, ὅ.π., σελ. 103.

τημάτων των τάξεων που αντιπροσωπεύονται από αυτά τα κόμματα», και κατά δεύτερο λόγο τονίζει ότι το μονοπωλιακό κεφάλαιο εισχωρεί άμεσα όλο και περισσότερο όχι μόνο στην οικονομία αλλά και σε όλους τους τομείς που βρίσκονται «έξω» από τις οικονομικές σχέσεις εργασίας. Αυτό προκαλεί στους κόλπους της νέας μικροαστικής τάξης όλο και πίο πολλά ρήγματα που εκδηλώνονται σε τομείς άλλους από εκείνους των εργασιακών σχέσεων (πολεοδομία, κατοικία, ψυχαγωγία κ.ά.). Σε αυτές τις περιπτώσεις οι άγωνες διεξάγονται συχνά με συμμαχία μεριδών της νέας μικροαστικής τάξης και της εργατικής τάξης. Στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες αυτοί οι άγωνες σήμερα έχουν να αντιμετωπίσουν ένα κράτος που ενισχύει τον άμεσο ιδεολογικό ρόλο του και αυτό όχι μόνο με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του (εκπαίδευση, μέσα μαζικής ενημέρωσης κ.ά.), αλλά και με τους ίδιους τους κατασταλτικούς του μηχανισμούς (στρατό κ.λπ.) στους οποίους μεταθέτει ένα μεγάλο μέρος της ιδεολογικής του λειτουργίας. Αυτό θά πεί ότι σε συνθήκες που αντικειμενικά υπαγορεύουν σημαντική αύξηση του κύρους των διανοομένων επέρχεται σοβαρή ρήξη των δεσμών μεταξύ της άστικής τάξης και «των οργανικών διανοομένων της» —ρήξη που συνοδεύεται φυσικά και από τις αντίστοιχες επιδράσεις της σε όλο το πλέγμα των συντελεστών που διαμορφώνουν την εξέλιξη της επαναστατικής στρατηγικής πολιτικής.

ΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής τοποθέτησης της κοινωνικής κατηγορίας των διανοομένων και των αμοιβαίων τους σχέσεων προς τις τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας προβληματίζεται ο Πουλαντζάς και για τις ιδιαίτερες συνθήκες διαμόρφωσης και ιστορικής αποστολής των Έλλήνων διανοομένων.

Καταρχήν, χωρίς να απομακρύνεται από την έννοιολογική κατηγορία της «σχετικής αυτονομίας» στις σχέσεις βάσης και εποικοδομήματος, υπογραμμίζει με σαφήνεια τον καθοριστικό ρόλο που στην ιδεολογικοπολιτική έκφρασή τους άσκει η κοινωνικοοικονομική βάση της ελληνικής κοινωνίας και προπαντός η ταξική πάλη που διεξάγεται στους κόλπους της. Στην εκτίμηση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων που χαρακτηρίζουν τούς Νεοέλληνες διανοομένους, σάν γόνους της ιστορικής εξέλιξης που οδήγησε στη διαμόρφωση του νεοελληνικού Κράτους, ο Πουλαντζάς παρουσιάζεται ευθυγραμμισμένος με τις απόψεις του Θ.Χ. Παπαδόπουλου.¹⁶

Συγκεκριμένα τονίζει πώς «οι οργανικοί διανοοόμενοι (...) που ή ελληνική άστική τάξη φέρνει μαζί της σάν συνέπεια της ανάπτυξής της και σάν όργανο για την άσκηση της ήγεμονίας της, άντανακλούν τό βασικό χαρακτηριστικό που έχει αυτή ή τάξη: την εξάρτηση από τις όμοιες τάξεις πίο προχωρημένων στό δρόμο του καπιταλισμού κοινωνιών. Η ίδια ήταν από καταβολή της εμπορικού και μεταπρατικού χαρακτήρα ύποταγμένη στό ξένο κεφάλαιο.

Στό δρόμο της μορφοποίησης και έδραιώσης της εξουσίας του νεοελληνικού κράτους ή ελληνική άστική τάξη ούτε αυτόνομα λειτουργεί, ούτε μιά καθαρή μορφή άστικής διάρθρωσης παρουσιάζει. Αυτό για μεγάλο χρονικό διάστημα καθορίζει την ύποτονική λειτουργία των οργανικών διανοομένων της. Ουσιαστικά δέν είναι σε θέση να εκφράσουν, να επεξεργαστούν και να αναπτύξουν μιά καθαρά ελληνική ιδεολογία της άστικής τάξης. Τά πάντα εισάγονται απέξω. Η ίδια ούτε την άφομοίωσή τους, όταν και όπως πρέπει, δέν είναι σε θέση να πραγματοποιήσει. Φυσικά όλα αυτά έχουν σάν συνέπεια και την άδυναμία αυτών των οργανικών διανοομένων να ένσωματώσουν στους κόλπους των τους παραδοσιακούς διανοομένους για να τους υποτάξουν στις επιδιώξεις και ή λειτουργία της νέας κυρίαρχης τάξης. Γι' αυτό δέν κατάφεραν να σφυρηλατήσουν μιά πολιτιστική κοινότητα ή ένότητα μέσα από την οποία ο κυρίαρχος πολιτισμός να συναντά πλατιά άπήχηση και να προκαλεί ή συναίνεση των λαϊκών μαζών. Αντίθετα στην πρόσφατη ελληνική ιστορία ή σχέση κυρίαρχου και λαϊκού πολιτισμού είχε πάρει τόσο όζεία και άντιφατική μορφή που να δίνει την εικόνα κυριολεκτικής σύγκρουσης δύο κόσμων (γλώσσα κ.λπ.)».¹⁷

Οι οργανικοί διανοοόμενοι της άρχουσας τάξης δέν παύουν να άναζητούν επιδεικτικά την ελληνικότητα, που συχνά δέν την άντιλαμβάνονται παρά σάν μίμηση και άναπροσαρμογή της κλασικής και φολκλορικής εικόνας που είχαν για την ελληνικότητα οι ξένοι δάσκαλοί τους. Έτσι, άντι να βασίζεται στή συναίνεση των λαϊκών μαζών και στην προσπάθεια να επηρεάσει την έκφρασή τους, καταδικάζει τό λαό στή σιωπή και τόν άποξενώνει από κάθε έκφραση. Αυτά είχαν τις επιπτώσεις τους και στή σχέση αυτών των διανοομένων προς την πολιτική-δουλόπρεπη καθυπόταξη σε κάθε μορφή επίσημης εξουσίας. Τό γεγονός δέ ότι σε άντίθεση από άλλες χώρες στην Έλλάδα παράλληλα με τούς άρτηριοσκληρωμένους θεσμούς δέν λειτουργούν (γιατί οι διώξεις και ο καταναγκασμός δέν επέτρεψαν ή λειτουργία τους) άλλα κυκλώματα με τά όποια οι διανοοόμενοι να μπορούν να έγχαράξουν την ιδεολογία τους στά

λαϊκά στρώματα, μεγάλωσε άκόμα περισσότερο τό χάσμα άνάμεσα στους οργανικούς διανοομένους και τό λαό.

Άναφερόμενος στό μορφωτικό επίπεδο του ελληνικού λαού και ιδιαίτερα του λαού της Άθήνας ο Πουλαντζάς εκφράζει ή γνώμη πώς βρίσκεται σε άνώτερο μορφωτικό επίπεδο απ' ό,τι σε άλλες εύρωπαϊκές πρωτεύουσες, γι' αυτό και οι σχέσεις του με τά «γράμματα» δέν παρουσιάζουν ήν καχυποψία που συναντά κανείς άλλου. Γι' αυτό είναι ιδιαίτερα στενή ή σχέση των λαϊκών τάξεων της Έλλάδας με την προοδευτική διάνοηση. Αυτό όφείλεται και στό γεγονός ότι στην Έλλάδα τό αυθεντικό λαϊκό κίνημα άναπτύχθηκε βασικά ταυτόχρονα με την ίδρυση και διαμόρφωση του ΚΚΕ — έτσι ή μεγάλη μάζα των προοδευτικών και άριστερών διανοομένων βρέθηκε και λειτουργησε κάτω από την άμεση ή έμμεση επίδραση του ΚΚΕ. Γι' αυτό ο άντικομμουνισμός που έπίσημα εγκαινιάστηκε με τό ιδιώνυμο και οι διώξεις των κομμουνιστών κατά ή μεταξική δικτατορία, την κατοχή και τόν εμφύλιο που επακολούθησε, δημιούργησαν και άνάμεσα στις δύο όμάδες των διανοομένων άφεύρωτο χάσμα. Οι οργανικοί διανοοόμενοι του κατεστημένου, ύπηρετώντας ή «γνώση της άλθειας» ένσωματωμένης κατά κανόνα στό «αιώνιο ανθρώπινο πνεύμα» του κλασικού ιδεαλισμού, βρέθηκαν τόσο μακριά από τό λαό, ώστε ή πλειοψηφία τους με έπικεφαλής κατά κανόνα πανεπιστημιακούς καθηγητές να ύπηρετήσουν άκόμα και τούς συνταγματάρχες της χούντας. Όλα αυτά είχαν σάν συνέπεια:

1) Μόνιμη και σημαντική διαρροή διανοομένων (μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων αυτών και μικροαστών) προς την πλευρά της εργατικής τάξης και της προοδευτικής σκέψης και τέχνης.

2) Τό χάσμα μεταξύ του διανοομένου κατεστημένου και της προοδευτικής διάνοησης βάθυνε άκόμα πίο πολύ.

Όμως, ή κατάλυση της δικτατορίας των συνταγματάρχων και ή μεταπολίτευση συνοδεύεται από μιά έντυπιακή διαφοροποίηση σε όλα τά στρώματα των διανοομένων. Η «άπό καθέδρας» συντηρητική διάνοηση έγκαταλείπει βαθμιαία την προσπάθειά της να τοποθετείται «υπεράνω κομμάτων και πολιτικής». Ο Πουλαντζάς συγκρίνοντας άντίστοιχα στρώματα διανοομένων των χωρών

16. Θ.Χ. Παπαδόπουλος, *Εισαγωγή στό έργο του Γκράμσι «Οι διανοοόμενοι»*, δ.π.

17. Βλ. συνέντευξη του Νίκου Πουλαντζά στό *Νέα*, 3-5.4.1976.

τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης σημειώνει μέ τὴν πολιτικὴ κριτικὴ, τὴν ἀποδοχὴ τῆς πραγματικότητος ὅτι ἀπὸ κανένα σύστημα «ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας» δὲν λείπει τὸ ἰδεολογικὸ στοιχεῖο. Οἱ πανεπιστημιακοὶ καλοῦνται νὰ ἐπεξεργάζονται θέματα τοῦ κλάδου τους καὶ κατὰ περίπτωσιν νὰ συνδέουν αὐτὴ τὴν ἐπιστημονικὴ τους ἔρευνα μέ ἀντίστοιχη κριτικὴ τοποθέτησιν στὴ δημόσια ζωὴ. Ἐτσι ἡ ἐπιρροή τους στὴν πολιτικοἰδεολογικὴ σφαῖρα θὰ ἐξαρτᾶται κατὰ κύριον λόγον ἀπὸ τὶς δικῆς τους γνώσεις καὶ λιγότερον ἀπὸ τὴν ἀκτινοβολία πού τοὺς προσδίδουν τὰ ἐπιστημονικὰ τους συγγράμματα καὶ οἱ ἀκαδημαϊκοὶ τους τίτλοι. Ὅσο γιὰ τοὺς διανοοῦμενους πού βρέθηκαν στρατευμένοι στό ἑλληνικὸ ἀντιδικτατορικὸ καὶ ἀριστερὸ κίνημα ὁ Πουλαντζᾶς σημειώνει τὸ γεγονός ὅτι ἡ μεταπολίτευσις δημιουργεῖ ἔστω καὶ μέ ἀργούς ρυθμούς πρόσφορον ἔδαφος γιὰ δραστηριοποίησίν τους. Ὑπογραμμίζει πὼς ἡ πάλη δὲν θὰ εἶναι εὐκόλη, γιατί οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ «κατεστημένου» δὲν θὰ ἐγκαταλείψουν ἀμαχητί

τὶς θέσεις τους στό ἰδεολογικοπολιτικὸ πεδίου. Ἐδῶ δὲ ὁ Πουλαντζᾶς εἰδοποιεῖ γιὰ τοὺς κινδύνους, πού μόνοι τους δημιουργοῦν πολλοὶ προοδευτικοὶ διανοοῦμενοι μέ τὴν παρατηρούμενη συχνὰ στροφὴ τους πρὸς τὸν ἀποστεωμένο δογματισμό. Οἱ καιροὶ —κατὰ τὴν ἀποψὴ του— τοὺς καλοῦν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ κάθε ἀβασάνιστη προσήλωσις σὲ ὅποιονδήποτε —ἔστω καὶ τὸν πιὸ φωτισμένο— ὑπατο ἐπιδιαιτητὴ τῆς ἀλήθειας καὶ νὰ ἀναζητήσουν τὰ κριτήριά της σὲ γενικὲς κοινωνικοπολιτικὲς πρακτικὲς, ὅπως αὐτὲς ἐμφανίζονται στὴν ἐξέλιξή τους.

Ἡ εὐθυγράμμιση τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτιστικῆς δημιουργίας καὶ δράσης προοδευτικῶν καὶ ἀριστερῶν διανοοῦμενων μέ τὰ πρότυπα πού εἶχε ἐπιβάλλει ὁ σταλινισμὸς καὶ ὁ ζντανοφισμὸς κρίνεται ἀπὸ τὸν Πουλαντζᾶ καταστροφικὴ. Στὴ λύτρωσις ἀπὸ αὐτὸ τὸ «προπατορικὸ ἁμάρτημα» καὶ στὴ στενὴ ὀργανικὴ σύνδεσίν τους μέ τὶς λαϊκὲς μάζες βλέπει μιὰ ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἀσκήσουν οἱ Ἕλληνες διανοοῦμενοι τόσο τὸν ἱστορικὸ

τοὺς ρόλο γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς ἐνιαίου ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ, ὅσο καὶ τὴν εἰδικὴ πολιτικὴ ἀποστολή τους: νὰ εἶναι οἱ θεματοφύλακες τῶν ἐλευθεριῶν καὶ οἱ ἀνελέητοι ἐπικριτὲς τῆς καταπάτησίν τους.¹⁸

Συμπερασματικὰ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς πού δὲν μᾶς κληροδότησε μιὰ ολοκληρωμένη θεωρητικὴ μελέτη γιὰ τὸ θέμα τῆς ἰδεολογίας καὶ τῶν ἀξιοματούχων της, ἔχει ἀσχοληθεῖ σοβαρὰ μέ τὸ πρόβλημα τῶν ἀποτελεσμάτων πού ἀσκεῖ ἢ μπορεῖ νὰ ἀσκήσει ἡ ἰδεολογικὴ παρέμβασις στὴν πολιτικὴ πάλη ἐνὸς κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ. Ὡστόσο καὶ ἡ τοποθέτησις τοῦ προβλήματος, ὅσο καὶ ἡ προσέγγισις καὶ ἀνάλυσή του πραγματοποιεῖται σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν Νίκο Πουλαντζᾶ-ἐπαναστάτη ἀγωνιστὴ καὶ λιγότερον ἀπὸ τὸν Νίκο Πουλαντζᾶ θεωρητικὸ ἔρευνητή.

18. Βλ. συνέντευξιν τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ στὰ *Νέα*, 16 καὶ 17.8.1978.



Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ «ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ»

(Σχολή τής Φραγκφούρτης)

του Βασίλη Φιοραβάντε

Μερικά χαρακτηριστικά που συνιστούν την ιδιαιτερότητα και από πολλές απόψεις, τη μοναδικότητα τής Σχολής τής Φραγκφούρτης¹ είναι τά ακόλουθα:

α) Τό συνθετικό πνεύμα των αναλύσεων της, αποτέλεσμα τής θεωρητικοποίησης των έρευνών και των συμπερασμάτων πολλών επιστημονικών κλάδων συγχρόνως (κοινωνιολογία, φιλοσοφία, ψυχανάλυση, τέχνη, αισθητική κ.λπ.). Αυτή ή προσπάθεια τοποθετείται μέσα στο γενικότερο πνεύμα του χεγκελο μαρξισμού μέ πρωταρχική τήν κριτική διάσταση.

β) 'Η τέχνη και ή αισθητική αποκτούν για πρώτη φορά στην ιστορία τής νεότερης σκέψης βασική υπόσταση που καθορίζει από άκρη σ' άκρη όλη τήν προβληματική τής Σχολής τής Φραγκφούρτης, ενώ μέχρι τότε δέν είχαν ξεπεράσει τά όρια μιās ξεχωριστής ανάλυσης, ή τμήματος ενός γενικότερου συστήματος, όπως ήταν ή μεγάλη *Αισθητική* του Χέγκελ, που όσο σημαντική και αν ήταν δέν μπόρεσε να ξεπεράσει τό μερικό και τόν ιστορικό χαρακτήρα της. Στο έργο του 'Αντόρνο, κατά κύριο λόγο, από ένα σημείο και μετά ή αισθητική αποκτά διαστάσεις γενικού σχεδίου (projekt), κλάδου, που τείνει να συμπεριλάβει πολλούς άλλους τομείς τής σκέψης (κοινωνιολογία, φιλοσοφία κ.λπ.), μέ μόνη εξαίρεση τήν πολιτική οικονομία. 'Η ανατροπή αυτή του χεγκελιανού συστήματος και σέ ένα μικρότερο βαθμό τής ίδιας τής Κριτικής Θεωρίας από τόν 'Αντόρνο, δέν είναι χωρίς σημασία, όπως θά δούμε και στή συνέχεια. 'Αντίθετα, μετά τήν *Αισθητική Θεωρία*² είναι αδιανόητη ή οποιαδήποτε αναφορά στην τέχνη, αλλά και στίς λεγόμενες κοινωνικές ανθρωπιστικές επιστήμες, χωρίς να λάβει κανείς υπόψη του, άρνητικά ή θετικά, τό έργο του 'Αντόρνο, όπως και τά μεθοδολογικά και γενικότερα θεωρητικά συμπεράσματά του.

γ) 'Η θεωρητική δραστηριότητα τής Σχολής τής Φραγκφούρτης είναι μία δραστηριότητα ολοκληρωτικά ριζοσπαστική αν και βασικά θεωρητική.

δ) 'Η πολιτική και ιδεολογική (μέ τήν έννοια κυρίως τής ιδεολογικής κριτικής)³ διάσταση είναι κυρίαρχη και ταυτόχρονα βασική ως συμπυκνωμένη έκφραση στο θεωρητικό επίπεδο τής υπάρχουσας κοινωνικής συνθήκης, ειδικά από μία κριτική (άρνητική) όπτική, και ταυτόχρονα σύλληψη σέ ένα προχωρημένο (άφηρημένο) επίπεδο των προϋποθέσεων τής απελευθέρωσης του ανθρώπου απ' αυτήν.

Για να γίνει καλύτερα άντιληπτό τό έργο τής Σχολής τής Φραγκφούρτης, καθώς και ή σημασία του, δέν πρέπει να ξεχνιούνται οι συγκεκριμένες κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες οι όποιες τό επηρέασαν αποφασιστικά. Πρόκειται για τήν αίματηρή καταστολή τής γερμανικής επανάστασης, τήν οικονομική κρίση του 1929-33, τήν άνοδο του φασισμού, τή σταθεροποίηση τής σταλινικής γραφειοκρατίας μέ τήν παράλληλη μετατροπή του σταλινισμού σέ ολοκληρωτισμό, τόν 2ο παγκόσμιο πόλεμο, τή γενικότερη υποχώρηση του κινήματος διεθνώς. 'Ομως, και παρά τήν παράλληλη, σ' αυτές τίσ συνθήκες, κυρίαρχηση του έμπειρισμού, του θετικισμού και του τεχνοκρατισμού κ.λπ., ή Σχολή τής Φραγκφούρτης άνήγαγε τήν πρακτική της σέ θεωρητική. Μέ αυτόν τόν τρόπο άντιστάθηκε σθεναρά στο «μοντέρνο» ρεύμα τής άπλοποίησης και έκχυδαΐσμου τής σκέψης που άναπτυσσόταν σύμφωνα μέ τίσ ανάγκες του εργαλειακού και τεχνικού λόγου. Μέ αυτήν τήν έννοια επιβάλλεται μία μικρή ιστορική αναδρομή ώστε να παρακολουθήσουμε τήν εξέλιξη του έργου τής Σχολής τής Φραγκφούρτης έστω και σέ γενικές γραμμές από τήν εμφάνισή της μέχρι τό 1959, χρόνο του θανάτου του 'Αντόρνο.

Στή αρχή τής δεκαετίας του '20 δημιουργείται στή Γερμανία (Φραγκφούρτη) τό «'Ινστιτούτο Κοινωνικών Έρευνών» υπό τή διεύθυνση του Μάξ Χορκχάιμερ, και εκδίδει τό «*Περιοδικό για τήν Κοινωνική Έρευνα*», που θά γίνει στή συνέχεια γνωστό από τή δημοσίευση πολύ προχωρημένων θεωρη-

1. Στή Σχολή τής Φραγκφούρτης εντάσσονται οι διανοούμενοι: Μ. Χορκχάιμερ, Θ. 'Αντόρνο, Χ. Μαρκούζε, Γ. Χάμπερμας, 'Ο. Χορκχάιμερ, Φρ. Πόλλουκ, Φ. Νόουμαν κ.ά. 'Υπάρχουν και μερικοί άλλοι τό ίδιο σημαντικοί διανοούμενοι που τοποθετούνται, λιγότερο ή περισσότερο, σ' αυτό τό ρεύμα, παρά τή μη ολοκληρωτική ένταξή τους στή Σχολή, όπως ό Β. Μπένζαμιν, 'Ε. Μπλόχ, ό Λ. Γκολντμάν, ό 'Ε. Φρόμ κ.ά., και οι όποιοι επηρέαστηκαν σέ διαφορετικούς βαθμούς ό καθένας από τό έργο τής Σχολής τής Φραγκφούρτης.

2. 'Εκδ. Klincksieck.

3. Β. Φιοραβάντε, *Ιδεολογική κριτική και αισθητική*, έκδ. Πράξις.

τικῶν ἐρευνῶν τῶν μελῶν καί τῶν συνεργατῶν τοῦ Ἰνστιτούτου, ἀλλά καί μερικῶν ἐρευνητῶν πού δέν συμμετεῖχαν σέ αὐτό. Μετά ἀπό μερικά χρόνια (1938) ὁ Ἀντόρνο στή ἐξορία (Ἀμερική) παίρνει τήν διεύθυνση τοῦ Ἰνστιτούτου καί τοῦ περιοδικοῦ. Ἄν καί συνεχίζει τίς ἐμπειρικές (συγκεκριμένες) ἐρευνες στό χῶρο τῆς κοινωνιολογίας, σύμφωνα μέ τή μέχρι τότε κύρια δραστηριότητα τῶν μελῶν τοῦ Ἰνστιτούτου, ἀρχίζει νά ἀποδίδει προοδευτικά ὄλο καί μεγαλύτερη σημασία στή φιλοσοφία. Μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἡ προσπάθεια νά μετατρέψει, κατά κάποιον τρόπο, τήν κοινωνική θεωρία σέ κοινωνική φιλοσοφία, πού ἔχει μείνει περισσότερο γνωστή ὡς Κριτική Θεωρία τῆς κοινωνίας (Κριτική Σχολή). Μ' ἄλλα λόγια, ὁ Ἀντόρνο προσπάθησε νά μετατρέψει τήν κριτική ἢ φιλοσοφική κοινωνιολογία σέ μιά φιλοσοφία κοινωνίας καί κριτική. Πρόκειται γιά μιά ριζοσπαστική ἀνατροπή, ἀπό μιά θεωρητική καί ταυτόχρονα μεθολογική ἄποψη. Εἶναι ἡ ἔκφραση σέ φιλοσοφικο-θεωρητικό ἐπίπεδο γενικότερων μετασχηματισμῶν τῆς κοινωνίας πρὸς τήν ὑποβάθμιση, τοὺς ὁποίους ἡ παραδοσιακή κοινωνιολογία ἀδυνατοῦσε νά συλλάβει παραμένοντας δέσμια τῶν μύθων τῆς: δέν μπόρεσε νά αὐτονομηθεῖ μέ κριτικό τρόπο ἀπό αὐτό πού ὀνομάζεται ψευδῆς συνείδηση, σύμφωνα μέ τίς ἀναλύσεις τοῦ Λούκατς,⁴ νά αὐτονομηθεῖ δηλαδή ἀπό τή φωτογραφική καί ρεαλιζόουσα θεωρητικοποίηση, ἡ ὁποία σέ τελική ἀνάλυση δέν εἶναι παρά ἡ ἔκφραση τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας καί μέ αὐτή τήν ἔννοια προϊόν τῆς κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί ταυτόχρονη θεωρητικοποίησή τῆς.

Ὁ Ἀντόρνο στρέφεται λοιπόν πρὸς τή φιλοσοφία ἢ μᾶλλον πρὸς τήν κριτική τῆς θεωρῶντας τήν ιδεολογική μέ τήν ἀρνητική ἔννοια τῆς λέξης, διότι ἡ μέχρι τότε φιλοσοφία συμμετεῖχε ἐνεργά στήν ἐργαλειοποίηση τοῦ Λόγου, δηλαδή στήν ἀπονέκρωσή του. Αὐτή ἡ στροφή ἦταν ἡ μόνη πού θά μπορούσε ἴσως νά προσφέρει στοὺς θεωρητικούς τῆς σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης κάποια ὕστατα φιλοσοφικά καί ἱστορικά στηρίγματα στήν ἐναγώνια προσπάθεια τους γιά τή δημιουργία ἐνός ἄλλου Λόγου. Αὐτόν τόν νέο Λόγο, ἡ σχολή τῆς Φραγκφούρτης προσπαθεῖ νά τόν συλλάβει σέ ριζοσπαστική ἀντίθεση μέ τήν ἐδραιωμένη καί ἐλάχιστα ἢ καθόλου πλέον ἀμφισβητούμενη καθεστηκυῖα τάξη, τή γενικευμένη πραγματοποιήση, τήν ἤδη μαζοποιημένη κουλτούρα. Αὐτή ἡ προσπάθεια μιᾶς θεωρητικῆς κριτικῆς ἀντιμάχεται, ἤδη ἀπό τήν ἐμφάνισή τῆς, τόν ἀνερχόμενο ὀλοκληρωτισμό στήν Ἀνατολή ὅπως καί στήν Δύση (σταλινισμός καί ναζισμός), ἐνῶ ἡ κοινωνιολογία, ὅπως καί ἡ πολιτική οἰκονομία, ἀκόμη δέ καί ἡ κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὅπως εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀπό τόν παραδοσιακό μαρξισμό, ἀδυνατοῦσαν πλέον νά στρατευτοῦν πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση (περιοριζόμενες σέ ἀνούσιες περιγραφές), ἂν δέν ἀποτελοῦσαν ἤδη τμήμα τοῦ ἐργαλειοῦ Λόγου, ὅπως πολύ εὔστοχα σημειώνει ὁ Βέλμερ.⁵

Στά πλαίσια αὐτῶν τῶν ἀναλύσεων, ἡ σχολή τῆς Φραγκφούρτης ἐπεξεργάζεται τήν περιφημη θεωρία τοῦ αὐταρχικοῦ κράτους καί τῆς ἐξίσου αὐταρχικῆς οἰκογένειας: ἡ κοινωνία κατευθύνεται ὄλο καί περισσότερο πρὸς μορφές ὀλοκληρωτικῆς ὀργάνωσης, ἀποτέλεσμα τοῦ ἐξορθολογισμοῦ τῆς οἰκονομίας στό ἱμπεριαλιστικό τῆς στάδιο. Ὁ ἀποφασιστικός μοχλός καί παράγοντας αὐτοῦ τοῦ ἐξορθολογισμοῦ εἶναι ἡ ὑπέρμετρη ἀνάπτυξη τοῦ κράτους. Τό κράτος παύει νά εἶναι τό φι-

λελεύθερο κράτος ὅπως ὑπῆρχε μέχρι τό τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα ἔχει πλέον μετατραπῆ σέ μιά πανίσχυρη ὀργάνωση πού ἀναπτύσσεται σέ βάρος ὀλοκληρῆς τῆς κοινωνίας τήν ὁποία ἐλέγχει καί κυριαρχεῖ ἀπόλυτα σέ ὅλες τῆς τίς ἐκδηλώσεις. Αὐτή ἡ κυριαρχία (ἢ ἡγεμονία) του θεμελιώνεται στήν ἐπιτάχυνση τῆς γραφειοκρατίας, στήν ἐπέκταση τῆς διοίκησης καί στήν ὀλοκλήρωση τοῦ καπιταλιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Τό κράτος ὑπερκαθορίζει τήν κοινωνία, πού ὀδηγεῖται ἀναπόφευκτα στό ναζισμό. Ὡθώντας στή λογική τῆς συνέπεια αὐτή τήν ἀνάλυση, ἡ σχολή τῆς Φραγκφούρτης (ἐξόριστη πλέον στή Ἀμερική) συμπεραίνει: Ἡ πτώση τοῦ ναζισμοῦ δέν θά ὀφείλεται στή μαζική καί ὀργανωμένη ἀντίσταση⁶ μέσα στή Γερμανία, διότι τό ἄτομο παθητικοποιεῖται, κυριαρχεῖται καί ἀλλοτριώνεται μέσα στή οἰκογένεια καί, συνεπῶς, εἶναι ἀνίκανο νά ἀντισταθεῖ.⁷ ἡ οἰκογένεια εἶναι ἡ μονάδα βάσης γιά τή γέννηση καί ἀνάπτυξη τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Ἡ ἐπίδραση τῆς ψυχανάλυσης καί εἰδικότερα τοῦ ἔργου τοῦ Β. Ράιχ⁸ εἶναι καθοριστική στή σύλληψη τῆς τριάδας ἄτομο - οἰκογένεια - κράτος καί βρῖσκειται στή βάση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ λεγόμενου Φροῦδομαρξισμοῦ, (ὀργανικῆς τάσης τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης), ὁ ὁποῖος στή συνέχεια θά δώσει μερικά πολύ σημαντικά ἔργα ὅπως τό *Ἔρως καί Πολιτισμός*⁹ τοῦ Χ. Μαρκουῆ κ. ἄ. Ἔτσι ἡ προβληματική τοῦ συλλογικοῦ καί ἱστορικοῦ ὑποκειμένου καί συγκεκριμένα τοῦ συνειδητοῦ προλεταριάτου, ὅπως εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀπό τόν νέο Λούκατς (*Ἱστορία καί ταξική συνείδηση*) μετατρέπεται στή διαλεκτική σχέση ἄτομο - οἰκογένεια - κράτος, ἡ ὁποία μέ τή σειρά τῆς καταλήγει στήν περιφημη διαλεκτική ἄτομο - πραγματοποίηση - κοινωνία. Οἱ ἐξαρτώμενες τάξεις, καί εἰδικά τό προλεταριάτο ἔχουν, σύμφωνα πάντα μέ τή Σχολή τῆς Φραγκφούρτης, ἤδη ἐνσωματωθεῖ στήν κυριαρχία τῆς ἀρχουσας τάξης.

Ἐνα ἄλλο συμπέρασμα τῶν θεωρητικῶν ἐρευνῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι τό κράτος θά συνεχίσει τήν πορεία του πρὸς τόν ὀλοκληρωτισμό ὑπό διαφορετικῆς μορφῆς καί μετά τήν πτώση τοῦ ναζισμοῦ· αὐτή ἡ ὀλοκληρωτική διαδικασία στηρίζεται πολύ σταθερά σέ κάποιες γενικότερες δια-

4. Βλ. Γκ. Λούκατς, *Ἱστορία καί ταξική συνείδηση*, ἐκδ. Ὀδυσσεάς.

5. Βλ. A. Wellmer, *Kritische Gesellschaftstheorie und Positivismus*, Φραγκφούρτη 1969, σελ. 138.

6. Αὐτό τό συμπέρασμα οὐσιαστικά δέν διαφεύσθηκε ἀπό τήν νεότερη ἐμπειρία τῆς ἀνόδου καί πτώσης τῶν δικτατοριῶν στήν Ἑλλάδα, Ἰσπανία, Πορτογαλία καί Λατινική Ἀμερική, ἂν καί διέφερε ἀρκετά σημαντικά ἡ φύση τους ἀπ' αὐτή τοῦ κλασικοῦ φασισμοῦ, μέ μόνες δυνατές ἐξαιρέσεις τόν φρανκισμό καί τόν σαλαζαρισμό στήν περίοδο τῆς κατάληψης τῆς ἐξουσίας. Γι' αὐτό τό θέμα βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Φασισμός καί δικτατορία*, ἐκδ. Ὀλκός, *Ἡ κρίση τῶν δικτατοριῶν* ἐκδ. Παπαζήση, M. Horkheimer, L' état autoritaire, in *Théorie critique*, ed. Payot, p.p. 329-352, Λ. Τρότσκι, *Γερμανία: ὁ φασισμός καί τό ἐργατικό κίνημα*, ἐκδ. Πρωτοποριακή βιβλιοθήκη.

7. *Théorie traditionnelle et théorie critique*, ed. Gallimard, coll. Essais.

8. Βλ. Β. Ράιχ, *Ἡ σεξουαλική ἐπανάσταση*, ἐκδ. Ράππα, *Ἡ μαζική ψυχολογία τοῦ φασισμοῦ*, ἐκδ. Μπουκουμάνη, κ. ἄ.

9. Ἐκδ. Κάλβος.

δικασίες τῶν ὁποίων τό ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ ναζισμός: ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν μέ τήν αὐγή τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ἄρχισε νά παραχωρεῖ τή θέση τῆς στή διοικητικοποίηση (administratisation), στή γραφειοκρατικοποίηση, στή διάλυση (ἀποσύνθεση) τοῦ Λόγου, στή ὑποταγή τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς φύσης καί τέλος στήν πραγματοποίηση. Ὁ ὅρος πραγματοποίηση,¹⁰ σύμφωνα μέ τή Σχολή τῆς Φραγκφούρτης μπορεῖ ἄριστα νά ἐκφράσει καί νά συμπεριλάβει ὅλες αὐτές τίς κοινωνικές διαδικασίες.

Αὐτή ἡ ἀνάλυση, καθὼς και ὅλες γενικότερα οἱ ἐπεξεργασίες τῆς Κριτικῆς Σχολῆς συνδέονται μέ μιά μεθοδολογική προσέγγιση στίς κοινωνικές ἐρευνες¹¹ καθὼς και μέ τή διαδικασία ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας,¹² σέ ριζική ἀντίθεση μέ τόν θετικισμό.¹³ Ὅπως σημειώνει ὁ Λ. Γκολντμάν, ἡ μεθοδολογική προσέγγιση τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης τοποθετεῖται στή συνέχεια τῆς χεικελιανῆς διαλεκτικῆς καί συνδιάζεται μέ τή σχέση (ἐπίσης διαλεκτική) ὑποκείμενο-ἀντικείμενο. Αὐτή ἡ προβληματική ἀναπτύσσεται μέσα στό πλαίσιο τῆς ἀναζήτησης τῆς ὁλότητος πού ἦταν πάντοτε διαλεκτική καί ιστορική. Ἀρκετά χρόνια ἀργότερα στή περίφημη συζήτηση Ἐντόρνο-Πόππερ,¹⁴ ὁ Ἄντόρνο ὑποστηρίζει τή θέση ὅτι ὁ θετικισμός ἔχει ἀρχίσει νά μετατρέπεται σέ ἕνα ἀπό τά ἰσχυρότερα ὄπλα τῆς νέας ἀνερχόμενης, μετά τό 1945 τεχνοκρατικῆς ἰδεολογίας, ἄν δέν ἀποτελεῖ, ἤδη, βασικό τῆς στοιχειῶ. Δέν πρόκειται πλέον γιά ἕνα μεθοδολογικό ἢ γενικότερο φιλοσοφικό πρόβλημα, ἀλλά ἀντίθετα γιά τήν ἐνσωμάτωση τοῦ θετικισμοῦ καί τῶν διαφόρων παραλλαγῶν του στήν κατεστημένη τάξη. Ὁ θετικισμός ἐκφράζει καί συγχρόνως στηρίζει τόν σύγχρονο ἀντιουμανισμό, τήν μὴ αὐθεντικότητα (γιά τήν ἀκρίβεια τήν ἰσοπέδωση τῆς ὁποιασδήποτε ἔννοιας αὐθεντικότητας) καί τόν ὑποβιβασμό τοῦ εἶναι σέ τεχνολογικό μηδέν.

Κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς τους στήν Ἀμερική, ὁ Χορκχάιμερ μέ τόν Ἄντόρνο ἐπιχειροῦν τήν κριτική τῆς βιομηχανίας τῆς κουλτούρας.¹⁵ Ὁ Χορκχάιμερ ἐπεξεργάζεται μιά κριτική προσέγγιση τοῦ Λόγου.¹⁶ Καί οἱ δύο μαζί, μέ τήν ἐπιστροφή τους στή Γερμανία τό 1947, ἐπεξεργάζονται τό ἱστορικό τους ἔργο *Ἡ διαλεκτική τοῦ Λόγου*.¹⁷ Σύμφωνα μέ αὐτή τήν ἀνάλυση, ἄν και ὁ σύγχρονος λόγος εἶναι προϊόν τῆς Ἀναγέννησης, τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τῆς μεγάλης ἀστικῆς Ἐπανάστασης, ἀπό τή στιγμή πού συνδέεται μέ τή διαδικασία τῆς πραγματοποίησης καί τοῦ καπιταλιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ, καταλήγει σέ ἕναν λόγο χωρίς περιεχόμενο, ἐργαλειακό. Αὐτή ἡ ἀνάλυση στηρίζεται, σέ σημαντικό βαθμό, στήν κριτική τῆς κουλτούρας.

Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα εἶχε ἀναπτυχθεῖ στή Γερμανία ἡ κριτική τῆς κουλτούρας ἀπό τοὺς κοινωνιολόγους Τόνις, Σίμελ, καί κυρίως ἀπό τόν Μάξ Βέμπερ, ἡ ὁποία διαρθρώνεται γύρω ἀπό τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν κουλτούρα καί τόν πολιτισμό. Σύμφωνα μέ αὐτήν τή θεωρία, ὁ ἀναπτυσσόμενος (καί ἤδη σημαντικά ἀναπτυγμένος) πολιτισμός ἐπιβάλλεται ὄλο καί περισσότερο στήν κουλτούρα, στηριζόμενος στά ἀποτελέσματα τῆς περίφημης «προόδου». Ὁ πολιτισμός εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἀνάπτυξης ὄλων τῶν τεχνιτῶν στοιχείων, τῆς ἀπομάκρυνσης ἀπό τή φύση καί τῆς ὑποταγῆς, ἄν ὄχι καί τῆς ἐξαφάνισης τῶν ὀργανικῶν στοιχείων πού ὑπῆρχαν πρῶν στήν κοινωνική καί πνευματική ζωή. Αὐτή τή θεωρία, πού τή βασική της ἰδέα δώσαμε πολύ συνοπτικά καί σχηματικά, ἡ Σχο-

λή τῆς Φραγκφούρτης τήν ἀναπτύσσει πρὸς μιά κριτική καί ριζοσπαστική¹⁸ κατεύθυνση: ἡ βιομηχανία τῆς κουλτούρας, ἡ ὁποία ἀρχικά ἐμφανίζεται στήν Ἀμερική καί ἀργότερα ἐπεκτείνεται σέ ὅλες τίς χώρες τοῦ προχωρημένου καπιταλισμοῦ, ὄχι μόνο ἐμποδίζει κάθε αὐθεντική δραστηριότητα στό ἐπίπεδο τῆς τέχνης καί γενικότερα τῆς κουλτούρας, ἀλλά καί ἐνσωματώνει κάθε γνήσια στή γέννηση τῆς καλλιτεχνικῆς ἀπόπειρα καί ταυτόχρονα τήν ἐξουδετερώνει. Ὁ λεγόμενος ἐκδημοκρατισμός τῆς κουλτούρας, στό ὄνομα τοῦ ὁποίου νομιμοποιεῖται αὐτή ἡ ἐνσωμάτωση, δέν εἶναι παρά ὁ ἐκχυδαϊσμός τῆς καί μάλιστα σέ ἀκραία μορφή. Ἡ τέχνη καί ἡ κουλτούρα ἀποκοῦν μέ αὐτόν τόν τρόπο ἕνα χαρακτήρα καταφατικό καί μαζικό καί γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο ἀλλοτριωτικό.

Ἐπιπλέον, ἡ κριτική τοῦ Λόγου ἀναπτύσσεται ἀπό τή Σχολή τῆς Φραγκφούρτης στό χώρο τῆς κριτικῆς ἀνάλυσης τῆς Ἱστορίας καί ἐπεκτείνεται ἀπό τήν ἀρχαιότητα (Μύθος, Λόγος¹⁹ τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας), μέχρι τίς μέρες μας περνώντας ἀπό τό Διαφωτισμό κ.λπ. Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι μέ βάση αὐτή τήν ἀνάλυση, ἡ κίνηση τῆς σκέψης, εἰδωμένη μέσα ἀπό τή συγκεκριμένη ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας, καταλήγει στόν μαρασμό τῆς. Ὅπως καθίσταται προφανές δέν πρόκειται πλέον γιά τό ἀποτέλεσμα μιᾶς διαλεκτικῆς δραστηριότητας ἀλλά ἀντίθετα γιά τή συντριβή τοῦ Λόγου ἀπό τόν σύγχρονο ὀλοκληρωτισμό, ὁ ὁποῖος τόν ἐνσωματώνει καί τόν μετατρέπει ἔτσι σέ «λογιστικό» σύμφωνα μέ τον Χορκχάιμερ. Ἐξ αἰτίας τῆς παραπάνω κεφαλαιώδους σημασίας διαπίστωσης, οἱ Χορκχάιμερ-Ἄντόρνο ἀποπειρῶνται τήν κριτική τοῦ Λόγου στό καθαρά φιλοσοφικό ἐπίπεδο, δηλαδή στό ἐπίπεδο τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας, στή συνέχεια τῶν φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων τῶν Κάντ,

10. Ἱστορικά ἡ πρώτη συστηματική θεωρία τῆς πραγματοποίησης ἀποπειράθηκε ἀπό τόν νέο Λούκατς στό βιβλίο του *Ἱστορία καί ταξική συνείδηση*. Βλ. γι' αὐτό τό θέμα: *Ἱδεολογική κριτική καί αἰσθητική*, ἐκδ. Πράξις.

11. Βλ. M. Horkheimer, «Théorie traditionnelle et théorie critique», ed. Gallimard, in *Théorie critique*, ed. Payot, p.p. 43-80, H. Marcuse, «La philosophie et la théorie critique», in *Culture et société*, ed. de Minuit, p.p. 149-72.

12. Bl. M. Horkheimer, «Sur le problème de la vérité», in *Théorie critique*, ed. Payot, p.p. 171-212.

13. Bl. L. Goldmann, «Quelques remarques sur la philosophie de Th. Adorno», in *Allemagne d'aujourd'hui*, No. 6, Dec. 1975, p.p. 24-26, καί Le mort d' Adorno, in *La quinzaine littéraire*, No. 78, 1-15, Sept. 1969, p.p. 5-7.

14. Βλ. Th. Adorno - J. Habermas, *La querelle Allemande*, ed. La Difference.

15. Βλ. M. Χορκχάιμερ - Θ. Ἄντόρνο, *Ἡ βιομηχανία τῆς κουλτούρας*, στό συλλογικό βιβλίο: *Τέχνη καί μαζική κουλτούρα*, ἐκδ. Ὑψίλον/βιβλία, σελ. 69-122.

16. Βλ. M. Horkheimer, *Philosophie de l'histoire*, ed. Payot, Τό τέλος τοῦ Λόγου, ἐκδ. Ἔρασμος.

17. Ἐκδ. Gallimard, Coll. TEL.

18. H. Marcuse, «Réflexion sur la caractère "affirmatif" de la culture, Remarques à propos d' une redéfinition de la culture», in *Culture et Société*, ed. de Minuit, p.p. 103-149, 311-354.

19. Βλ. M. Horkheimer - Th. Adorno, *La dialectique de la raison*, ed. Gallimard, coll. TEL.

Χέγκελ, Μάρξ, μέ τήν προοπτική συγκρότησης μιᾶς νέας ὀρθολογικότητας, βασικά ἀρνητικῆς καί κριτικῆς, δεδομένου τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Λόγος στή μέχρι τώρα γνωστή του μορφή εἶχε καταλήξει στή ριζική ἀρνηση τῶν εἰσαγωγικῶν του ἀπαιτήσεων.

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι αὐτή ἡ κριτική καί ἀρνητική προσέγγιση τοῦ Λόγου πραγματοποιεῖται μέσα σέ ἕνα πλαίσιο ὀλικῆς καί ριζικῆς ἀποκοπῆς²⁰ ἀπό τήν πράξη. Δηλαδή πρόκειται γιά μιᾶ κριτική προσέγγιση πού ἐπειδή δέν μποροῦσε νά συνδεθεῖ μέ ἕνα κάποιο κοινωνικό καί συλλογικό ἱστορικό ὑποκείμενο, φορέα ἐξ ὀρισμοῦ τῆς διαλεκτικῆς ὀλότητας, δέν ἦταν δυνατόν παρά νά τοποθετηθεῖ σέ ἕνα δια-κοινωνικό ἐπίπεδο ἢ καί ἀκόμα μῆ-κοινωνικό, μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν μποροῦσε πλέον νά συνδεθεῖ, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μέ καμία ἀπό τίς ὑπάρχουσες κοινωνικές τάξεις τῆς σύγχρονης κοινωνίας οὔτε μέ τήν ὁποιαδήποτε δομημένη κοινωνική ομάδα, ὅπως τό σημειώνει πολύ σωστά ὁ Γκόλντμαν σέ μιᾶ ἀυστηρή κριτική του ἀναφορικά στή θεωρία τοῦ Ἀντόρνο. Ἔτσι πραγματοποιεῖται τό ξεπέραςμα τῆς κοινωνιολογίας πρὸς μιᾶ φιλοσοφική, ἄν καί κριτική, ἀνάλυση, ξεπέραςμα πού σχετικά γρήγορα θά ἀποδειχθεῖ πρόσκαιρο, διότι πρὸς τό τέλος τῆς Διαλεκτικῆς τοῦ Λόγου γίνεται μιᾶ ἐπιστροφή θριαμβευτική στόν κοινωνιολόγο Μάρξ (ἡ ἐπίδραση σ' αὐτό τό σημείο τοῦ Κ. Κόρς²¹ ἴσως ἦταν καθοριστική), καί εἰδικότερα στήν ἀνάλυσή του τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας καί τῆς ἰδεολογίας. Ἡ συζήτηση ὁμως αὐτοῦ τοῦ θέματος πηγαινέι μακριά, διότι ὁ Ἀντόρνο ξαναγυρνᾷ σέ αὐτή τήν θεωρία στήν Αἰσθητική θεωρία λίγα χρόνια ἀργότερα, γεγονός πού ἀποδεικνύει ἀπό μόνο του ὅτι οὐσιαστικά ποτέ δέν ἔπαψε νά σκέφτεται σέ τελική ἀνάλυση κοινωνικά (ολογικά). Τό γεγονός αὐτό σημαίνει ὅτι τό ὑποκείμενο, ὡς καθαρή φιλοσοφική κατασκευή, δέν τόν ἐνδιέφερε πολύ, μὴν ξεχνώντας ἀκριβῶς τήν ἀνατροπή τοῦ χεγκελιανοῦ ἰδεαλιστικοῦ συστήματος ἀπό τόν Μάρξ. Ξαναγυρνώντας λοιπόν στήν προηγούμενη προβληματική μας, θά πρέπει νά τονίσουμε ὅτι ὁ Ἀντόρνο εἶχε καταλήξει ἀπ' αὐτή τήν περίοδο (1947) ἕνας καθαρὸς ἀρνητιστής, ἐνῶ ὁ Μαρκοῦζε ἦταν πολύ εὐαίσθητος στή φοιτητική ἐξέγερση τῆς δεκαετίας τοῦ '60, στό τριτοκοσμικό κίνημα, στοὺς παρισινούς μπόεμ κ.λπ. Μέ αὐτὴν τήν ἔννοια ἡ κριτική θεωρία, σύμφωνα μέ τόν Ἀντόρνο, δέν μποροῦσε παρά νά ἐγκαταλείψει τήν κλασική πλέον χεγκελο-λουκατσική προβληματική τοῦ ὑποκειμένου γενικά, καί τοῦ κοινωνικοῦ ὑποκειμένου εἰδικότερα. Ἀλλά μιᾶ κριτική χωρίς ὑποκείμενο (δηλαδή χωρίς νά εἶναι συνδεδεμένη ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μέ τό ὑποκείμενο, μ' ἕνα κάποιο ὑποκείμενο) ὅπως ἦταν Ἡ Διαλεκτική τοῦ Λόγου, πού θά μποροῦσε νά χαρακτησθεῖ μεταφυσική διαλεκτική, δέν μπορεῖ νά διαρκέσει πάρα πολύ χωρίς νά ξεπέσει τελικά στόν παραδοσιακό ἰδεαλισμό ἢ σέ μιᾶ θεολογίζουσα μεταφυσική. Ἡ τέλος δέν θά μποροῦσε ἴσως νά ἀποφύγει μιᾶ ἄκρως ματεριαλιστική θεώρηση καί κατὰ συνέπεια μηχανιστική, θεώρηση ὁμως πού ὁ ἴδιος ὁ Ἀντόρνο εἶχε ἤδη κατακρίνει πολύ αὐστηρά μερικά χρόνια πρὶν ὅταν ὁ φίλος Β. Μπένζαμιν, ὑπὸ τήν ἐπίδραση τοῦ Μπρέχτ, εἶχε καταλήξει νά γίνε πῶ ὕλιστῆς ἀπὸ τούς ὕλιστές, γιά νά παραφράσουμε τόν ἴδιο τόν Μπένζαμιν.²²

Ἔτσι μέσα σέ μιᾶ γενικότερη κατάσταση ὅπου ἡ κοινωνία ξεφεύγει ὄλο καί περισσότερο πρὸς τήν μῆ αὐθεντικότητα καί

τόν τεχνοκρατισμό, ἡ πραγματοποίηση συνεχίζει τήν ἐπέκταση τῆς ἐξουδετερώνοντας κάθε ριζοσπαστική ἢ ἀρνητική στάση, ὁ ἐξορθολογισμὸς περικλείει ὄλο καί περισσότερα τμήματα τῆς κοινωνίας πού ξέφευγαν μέχρι πρὶν ἀπὸ τήν ὑποταγή τῆς, ἡ παθητικοποίηση καταλήγει νά γίνε μιᾶ νόρμα ἢ κοινοτυπία κ.λπ., διαδικασίες πολύ πῶ ἔντονες μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ὅταν ἡ κοινωνία τῆς ὀργάνωσης γίνεται πλέον πραγματικότητα καί ἀρχίζει νά περιορίζει τίς σαινσιμονικές παραδόσεις, νά ἀποκλείει τήν κοινωνική σύγκρουση καί κυρίως στήν ριζοσπαστική τῆς μορφή, καί τέλος νά ἐνσωματώνει τό παραδοσιακό κίνημα στό παιχνίδι τῆς καπιταλιστικῆς ρύθμισης.

Ἡ κριτική θεωρία ἀνακαλύπτει ἕνα ἄλλο ὑποκείμενο: τίς καλλιτεχνικές πρωτοπορίες τῆς ριζοσπαστικῆς Μοντέρνας Τέχνης. Μέχρι τότε ὁ Ἀντόρνο εἶχε μελετήσει μέ μονογραφίες τό ἔργο διαφόρων καλλιτεχνῶν (Σέμπεργκ, Βάγκνερ, Κάφκα, Χέντερλιν κ.λπ.) καί διάφορα καλλιτεχνικά ρεύματα καί φαινόμενα (τζάζ, θέατρο καί εἰκαστικές τέχνες τῆς πρωτοπορίας²³ κ.λπ.), χωρὶς νά ξεχνᾷ κανεὶς τήν ἱστορική του μελέτη γιά τήν κοινωνιολογία τῆς μουσικῆς. Τό σχέδιο ὁμως μιᾶς αἰσθητικῆς θεωρίας λιγότερο ἢ περισσότερο συστηματικῆς, δέν εἶχε πάρει ἀκόμα μιᾶ συγκεκριμένη μορφή. Ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ὁ Ἀντόρνο ἀρχίζει νά ἐργάζεται συστηματικά πλέον μέ σαφῆ προοπτική νά καταλήξει σέ μιᾶ τέτοια αἰσθητική σύνθεση.²⁴ Αὐτή πράγματι εἶναι μεγαλειώδης, παρά τό γεγονός ὅτι παρέμεινε ἀτελείωτη μετά ἀπὸ ἑπτὰ συνεχῆ χρόνια ἐντατικῆς ἐργασίας λόγω τοῦ θανάτου του τό 1969.

Κατὰ τήν ἴδια περίοδο συνεχίζει τή δημοσίευση διαφόρων δοκιμῶν, βασική μορφή, τῆς θεωρητικῆς ἐργασίας ὄλων ἐξἄλλου τῶν φραγκφουρτιανῶν διανοουμένων, συνεχίζοντας ἔτσι τή λουκατσική παράδοση. (Ἡ ψυχή καί οἱ μορφές).²⁵ Ἔνα ἀπ' αὐτά εἶναι τό περίφημο δοκίμιο μέ τίτλο: Γιά νά κατανοηθεῖ τό Τέλος τοῦ παιχνιδιοῦ,²⁶ ὅπου ὁ Ἀντόρνο διαπιστώνει μετά ἀπὸ μιᾶ ἐσωτερική, κυρίως, ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Μπέκετ, τό τέλος κάθε προοπτικισμοῦ (perspectivisme) καί κάθε αὐταπάτης γιά μεταρρύθμιση, ἀλλά καί ἐπανάσταση μέσα σέ μιᾶ κοινωνία (ὑστερος καπιταλισμός) στή ὁποία ἡ κυριαρχούσα κατάσταση τοῦ ἀτόμου εἶναι

20. Βλ. τήν κλασική πλέον ἀνάλυση τοῦ P. Anderson, *Le marxisme occidental*, ed. Maspero.

21. Βλ. Κάρλ Κόρς, *Κάρλ Μάρξ*, ἐκδ. Ὀδυσσεύς, *Marxisme et centre revolution*, ed. du Seuil.

22. Βλ. W. Benjamin, *Essais*, 2 vol. ed. *Mediations, L'homme, le langage, la culture*, ed. *Mediations*, καί *Correspondance*, 2 vol. ed. Aubier.

23. Th. Adorno, *La philosophie de la nouvelle musique*, ed. Gallimard, coll. TEL., *Essai sur Wagner*, ed. Gallimard, coll. *Essais, Notes sur la littérature*, ed. Flammarion, Τζάζ, ἡ αἰώνια μὸδα, στό συλλογικό: *Τέχνη καί μαζική κουλτούρα*, ἐκδ. Ὑψίλον, σ.σ. 123-138, *Quasi une phantasia*, ed. Gallimard.

24. Th. Adorno, *Théorie esthétique*, *Autour de la théorie esthétique*, ed. Klincksieck.

25. Ἐκδ. Θεμέλιο.

26. In Th. Adorno, *Notes sur la littérature*, ed. Flammarion, p.p. 200-238.



ιλαροτραγική. Ίδια είναι εξάλλου και η κατάσταση της κοινωνίας στο σύνολο της. Έδω πρόκειται για την περίφημη αντορνική διαλεκτική άτομο κοινωνία: οι τάξεις έχουν εξαφανισθεί ως υποκείμενα, ενώ ούτε το άτομο, στίς σχέσεις του με τη κοινωνία, είναι πλέον υποκείμενο, πραγματοποιημένο ολοκληρωτικά. Το άτομο όντας μέρος μιᾶς υπεραλλοτριωμένης κοινωνίας που λόγω ακριβώς αὐτῆς τῆς υπεραλλοτρίωσης (πραγμοποίηση) κανείς (δηλαδή ούτε το άτομο αλλά ούτε και η κοινωνία) δέν ἔχει συνείδηση τῆς κατάστασῆς του και οὔτε μπορεῖ νά ἀποκτήσει. Μόνο τό υποκείμενο - πρωτοποριακός καλλιτέχνης που βρίσκεται μέσα στή «μή παραδοσιακή παράδοση τῆς Μοντέρνας Τέχνης» ἢ στό αἰσθητικό ρεῦμα «ἡ τέχνη γιά τήν τέχνη»²⁷ σύμφωνα μέ τά μπεκετικά πρότυπα, μπορεῖ νά ἀποκτήσει συνείδηση και νά καταγγεῖλει τήν παραπάνω κατάσταση. Πρόκειται δηλαδή γιά μιά θεωρητικοποίηση τοῦ πρωτοποριακοῦ καλλιτέχνη ὄχι ἀπλά και μόνο ὡς υποκείμενου, ἀλλά οὐσιαστικά ὡς ὑπερ-υποκείμενου, ἐπειδή σύμφωνα μέ τόν Ἀντόρνο, ὄλη του ἡ προσπάθεια δέν τοποθετεῖται μόνο στό ἐπίπεδο τῆς τέχνης και τῆς αἰσθητικῆς, ἀλλά και στό ἐξωαισθητικό, δηλαδή κοινωνικο-πολιτικο-ιδεολογικό ἐπίπεδο. Ὁ πρωτοποριακός καλλιτέχνης φέρνει πλέον ἕνα διπλό βᾶρος, ἔχει μιά διπλή ἀποστολή, αἰσθητική και κοινωνική, ἀπό τήν ἴδια τή φύση του ὡς υποκείμενου ἀπό τό ἕνα μέρος, και ἀπό τήν φύση τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητάς του (πράξης), ἡ ὁποία τοποθετεῖται ἐξ ὀρισμοῦ στό ἐπίπεδο μιᾶς αὐθεντικῆς σχέσης μέ τήν ὀλικά πραγματοποιημένη κοινωνία. Διαφορετικά δέν ἔχει κανένα νόημα ἡ καλλιτεχνική δημιουργία, ἡ συνειδητοποίηση τῆς πραγματοποιήσεως και ἡ ἔκφρασή της μέ τήν ταυτόχρονη ὀλική τῆς ἄρνηση, που εἶναι ἡ πεμπουσία τῆς τέχνης τῶν ἱστορικῶν και τῶν νεότερων πρωτοποριῶν στή διάρκεια τοῦ 20ου αἰώνα.

Ὁ Ἀντόρνο τέλος δημοσιεύει στήν ἴδια περίοδο τό ἐπίσης ἱστορικό βιβλίο, *Ἀρνητική διαλεκτική*,²⁸ στό ὁποῖο, ἄν και ξαναβεβαιώνει τή συμφωνία του στή χεγκελιανή διαλεκτική, τονίζει ὅτι καμιά ἀπολύτως θετικότητα δέν εἶναι δυνατή, στή σημερινή κοινωνία. Μ' ἄλλα λόγια ὑποστηρίζει τήν ἄκρως ἀντίθετη θέση ἀπ' αὐτήν τοῦ ἐπίσης χεγκελιανοῦ Γκολντμάν, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε ὅτι ὁ ἐπαναστατικός ρεφορμισμός εἶναι πο-

λιτική ἐφικτή, ἄρα θετική, και ἡ ὁποία δέν ξεκόβει ἀπό τίς ἐπαναστατικές παραδόσεις τοῦ κινήματος. Δηλαδή, ἡ ἀποσύνθεση τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς: ἄρνηση-θέση (ἀρνητικότητα-θετικότητα) - σύνθεση, εἶναι πλήρης, ἄν και ἡ ἐπιμονή τοῦ Ἀντόρνο και τοῦ Γκολντμάν στόν Χέγκελ και τόν Μάρξ εἶναι σαφέστατη: ὁ πρῶτος τείνοντας πρὸς τή θεωρητικοποίηση τῆς ἄρνησης (ἀρνητικότητας) ὁ δεύτερος τῆς θετικότητας. Μέσα ἀπό αὐτήν τήν ἀποσύνθεση δέν διαφαίνεται ὅμως στόν ὀρίζοντα ἀπολύτως κανένα ξεπεράσμα πρὸς μιά νέα σύνθεση. Ἀντίθετα ἡ ἐπιμονή τους στίς δύο διαφορετικές πλευρές τῆς διαλεκτικῆς, θεωρημένες και θεωρητικοποιημένες στόν ἀπόλυτο σχεδόν διαχωρισμό τους, εἶναι ὀλοκληρωτική, καθῶς θεωρεῖ ὁ καθένας μόνο τή μιά σωστή.

Ταυτόχρονα ὁ Ἀντόρνο ἐξαπολύει μιά πολύ σκληρή πολεμική ἐναντίον τοῦ Χάιντεγκερ (ἀκριβέστερα συνεχίζει τήν ἴδια πολεμική που εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπό μερικά χρόνια, ἀλλά αὐτή γίνεται πλέον ὀλική, μετωπική, ριζοσπαστική) και ἐναντίον τῶν χαϊντεγκεριανῶν (πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ χαϊντεγκεριανισμός εἶχε ἀρχίσει νά γίνεται τῆς μόδας, παρά τή συμπόρευση, ἄν μή τί ἄλλο, τοῦ δασκάλου μέ τόν ναζισμό, και παρά τήν ἀντιανθρωπιστική οὐσία τῆς φιλοσοφίας του).

Αὐτή ἡ πολεμική τοῦ Ἀντόρνο ἐξαιρεῖ μόνο τόν Σάρτρ, ἐπειδή ὁ ὑπαρξισμός του δέν εἶναι ἴδιος μέ τοῦ Χάιντεγκερ οὔτε ἐξάλλου ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπ' αὐτόν.³⁰ Σύμφωνα μέ τόν Ἀντόρνο ὁ χαϊντεγκεριανός ὑπαρξισμός εἶναι ἕνας ὑπαρξισμός τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ εἶναι και τῆς παθητικῆς ὑποταγῆς τοῦ ἀνθρώπου στή σημερινή (ὑπάρχουσα) κοινωνική συνθήκη, και γι' αὐτόν τό λόγο ὀλοκληρωτικά καταδικαστέος, διότι αὐτό που προέχει εἶναι ἡ πραγματική χειραφέτηση, ἡ ὀλική ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά δεσμά του, ἀνεξάρτητα ἄν ἐβλεπε ὅτι γινόταν ὄλο και περισσότερο ἀδύνατη, ἀνεξάρτητα ἐπίσης ἀπό τό ἄν ἰσχυριζόταν ὅτι κάθε τέτοια προσπάθεια ἀναγκαστικά, ἢ σχεδόν, θά καταλήξει σέ νεότερες και ἀπείρως χειρότερες μορφές βαρβαρότητας: ὁ ναζισμός και ὁ σταλινισμός ἦταν γιά τόν Ἀντόρνο ἕνα διαρκές βασιανιστήριο που δέν τοῦ ἐπέτρεπε ἀπολύτως καμιά αἰσιοδοξία.

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τό ἴδιο σκληρῆ εἶναι ἡ πολεμική τοῦ Ἀντόρνο ἐναντίον τοῦ ὀριμου Λούκατς που ἔχει περάσει σέ θέσεις ἀποσταλινοποίησης, ἀλλά και παράλληλης ὄντολογικοποίησης κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς χαϊντεγκεριανῆς ὄντολογίας.³¹ Σκληρῆ εἶναι ἐπίσης ἡ κριτική του στόν νεοκαντιανισμό που εἶχε κάνει τήν ἐμφάνισή του ἔντονη στή διανοη-

27. Βλ. τήν ἀνάλυση τῆς θεωρίας τοῦ Ἀντόρνο ἀναφορικά μέ τήν τέχνη γιά τήν τέχνη στό κεφάλαιο Engagement (Στράτευση) ib. p.p. 285-306.

28. Ed. Payot.

29. Βλ. ἀπό τά προαναφερθέντα ἄρθρα τοῦ Γκολντμάν, τό βιβλίο του μέ τίτλο, *Lukács et Heidegger*, ed. Mediations, ὅπου βρίσκεται σέ ἐκτεταμένο διάλογο μέ τόν Ἀντόρνο.

30. Βλ. Th. Adorno, *Sur la littérature*, «Engagement». Ἐπίσης Marcuse, «L' existentialisme», in *Culture et société*, ed. Minuit, p.p. 215-248, ὅπου και αὐτός ἀναπτύσσει ἴδιες περίπου θέσεις μέ τόν Ἀντόρνο, ἀναφορικά μέ τόν Σάρτρ.

31. Βλ. Γκ. Λούκατς, *L' ontologie de l' être social*, τμήμα τοῦ ὁποῖου ἔχει μεταφραστεῖ στά γαλλικά, ed. Sociales.

τική σκηνή γιά μιὰ ἀκόμη φορά μετά τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20'ου αἰῶνα (Κοέν, Λάσκ, Κασσίρερ, Φορλάγκερ, αὐστομαρξιστές κ.λπ.). Σύμφωνα πάντα μέ τόν Ἀντόρνο, ἄν καί ἡ καντιανή φιλοσοφία (δηλαδή ἡ φιλοσοφία τοῦ ἴδιου τοῦ Κάντ) ἀντιπροσώπευε μιὰ ἱστορική ἐπανάσταση μέσα στή φιλοσοφική ἐξέλιξη καί κυρίως ἡ λεγόμενη κριτική περίοδος³² τοῦ Κάντ (*Ἡ κριτική τοῦ πρακτικοῦ λόγου, Ἡ κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου*)³³ καί δεδομένης τῆς διαλεκτικῆς σύνθεσης αὐτῶν τῶν δύο στιγμῶν ἀπό τόν Χέγκελ (ἡ τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς ὑπέρβασης τοῦ καντιανοῦ δυαδισμοῦ), δέν ἔχει νόημα μιὰ νέα ἐπιστροφή σ' αὐτόν τόν δυαδισμό, ἴσως κάπως καλύτερη αὐτή τή φορά ἀπό τίς προηγούμενες, ὅταν μάλιστα συνοδεύεται ἀπό τήν ἄκρατη θεωρητικοποίησή του ὅπως ἔκαναν ὄλοι οἱ νεοκαντιανοί μέχρι σήμερα. Δέν πρέπει νά ξεχνιέται, καί μάλιστα κατά πρῶτο λόγο, σύμφωνα πάντα μέ τόν Ἀντόρνο, ἡ ἀνατροπή τοῦ χεγκελιανοῦ ἰδεαλιστικοῦ συστήματος ἀπό τόν Μάρξ, τοῦ ὁποῖου αὐτή ἡ ἀνατροπή, σέ ἀντίθεση μέ τά νεοκαντιανὰ ἱστορικά πηδῆματα πρὸς τά πίσω, εἶναι ἀδύνατο, καί σέ τελική ἀνάλυση αὐθαίρετο, νά μή ληφθεῖ ὑπόψη. Γιά τόν Ἀντόρνο τῆς *Ἀρνητικῆς Διαλεκτικῆς*, ὁ νεοκαντιανισμός στή νέα του μορφή ἀντιπροσωπεύει μιὰ τεράστια φιλοσοφική ὀπισθοδρόμηση καί δέν συνεισφέρει ἀπολύτως κα- νένα καινούριο στοιχεῖο στήν ὅλη συζήτηση.

Ἀντίθετα, νά ξεπεραστεῖ ὁ Κάντ, νά ξεπεραστεῖ ὁ Χέγκελ, νά ξεπεραστεῖ ὁ Μάρξ πραγματοποιώντας τους (ἐννοεῖται πραγματοποιώντας τή φιλοσοφία τους), σύμφωνα πάντα μέ τόν Ἀντόρνο, αὐτό εἶναι τό σημαντικό πρόβλημα καί θά ἰσοδυναμοῦσε ὄχι μέ μιὰ ἀπλή πρόοδο τῆς φιλοσοφίας ἀλλά μέ μιὰ νέα κοππερνίγια, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ἐπανάσταση στό χωρὸ τῆς σκέψης. Ἐξ αἰτίας ὅμως τῆς κυριαρχίας τῆς σύγχρονης βαρβαρότητας αὐτή ἡ ἐπανάσταση φαίνεται μᾶλλον ἀδύνατη στό ἄμεσο μέλλον, ἀπομακρυνόμενη ὄλο καί περισσότερο ἀπό τόν ὀρίζοντα. Καί εἶναι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀπομάκρυνση πού πριμοδοτεῖ τόν νεοκαντιανισμό καί τίς διάφορες παραλλαγές του. (Αὐτό τό θέμα ἔχει ἀναλύσει ἀκόμη καλύτερα ἀπό τόν Ἀντόρνο, ὁ Γκολντμάν).³⁴

Μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες ὁ Ἀντόρνο, ὁ ὁποῖος ζοῦσε ἔντονα (ἴσως πολύ πρὶ ἔντονα ἀπὸ κάθε ἄλλον σημαντικό διανοούμενο τῆς ἐποχῆς του) τήν κρίση τῆς νεωτερικότητας, θεωροῦσε ὅτι ἡ μόνη ἔγκυρη στάση ἦταν ὄχι ἡ ἄρνηση τῆς νεωτερικότητας (καί τῆς κρίσης τῆς), ἀλλά ἡ ἀρνητικότητα, ἡ ὀλική ἀρνητικότητα τῆς κατεστημένης τάξης καί τῆς σύγχρονης ὑποβιβαστικῆς γιά τόν ἄνθρωπο κοινωνικῆς συνθήκης. Αὐτός ὁ πεσσιμισμός, ἄν καί μαχητικός, ἐξηγεῖ τήν ἄρνησή τοῦ Ἀντόρνο νά ὑποστηρίξει τό κίνημα τοῦ Μάη του '68, σέ ἀντίθεση μέ τή σαρτρική καί μαρκουζική στράτευση, ἡ ὁποία ἦταν ἓνα ἀπὸ τά καθοριστικά στοιχεῖα τοῦ ἀγωνιστικοῦ καί ριζοσπαστικοῦ νιχιλισμοῦ τους. Ὁ Σάρτρ καί ὁ Μαρκουζέ ὅμως, ἀπορροφημένοι ἀπὸ τά γεγονότα καί ἐπειδὴ θεωροῦσαν ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τήν ἀλλοτρίωση καί τήν κυριαρχία ἦταν δυνατές, μέ πραγματικούς ὅρους σύμφωνα μέ τίς μαρξικές ἀναλύσεις καί κατά συνεπεία στή ἡμερήσια διάταξη, δέν μπορούσαν νά συλλάβουν τό γεγονός ὅτι νέες μορφές βαρβαρότητας μπορούσαν νά ἐμφανιστοῦν μέσα ἀπ' αὐτό τό κίνημα παρά τόν ριζοσπαστισμό του.

Αὐτή τή συζήτηση ἀναφορικά μέ τή νεωτερικότητα³⁵ συνεχίζει ὁ Χάμπερμας σήμερα μέ τούς μαθητές του (Wellmer,



Offe) διευρύνοντας ταυτόχρονα τήν προβληματική τῶν προηγούμενων θεωρητικῶν τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης καί εἰδικότερα τοῦ Ἀντόρνο. Παράλληλα ὁ Χάμπερμας ἀποπειρεῖται μιὰ νέα προσέγγιση τῶν πολιτικῶν προβλημάτων,³⁶ κρίνοντας ἐπιπλέον τόν νεοφιλελευθερισμό, τόν νεοσυντηρητισμό, τή θεωρία τῶν ἰδεολογιῶν.³⁷ Ἡ προσπάθεια τοῦ Χάμπερμας τοποθετεῖται ἐπίσης μέσα σέ ἓνα γενικότερο πλαίσιο πού ἐπιδιώκει ἡ νέα σύνθεση (Théorie de l' action communicationnelle).

* * *

Ἡ παραπάνω πολύ σχηματική εἰσαγωγή στό τεράστιο καί πολύπλευρο ἔργο τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης συνεχίζει προηγούμενη ἐργασία μας,³⁸ θέλοντας νά δείξει μέ τόν πιό ἀπλό καί σαφή τρόπο, τή διαρκή ἐπικαιρότητά του. Διότι πρόκειται γιά μιὰ Σχολή πού παραμένει καθόλα μοντέρνα καί ἐπικαιρή, καί ἴσως σήμερα περισσότερο παρά ποτέ, δεδομένης τῆς ὄλο καί περισσότερο αὐξανόμενης εἰσβολῆς τῆς τεχνικῆς, τῶν νέων τεχνολογιῶν, τῆς συνεχούς ἐπέκτασης τῶν ΜΜΕ, τῆς γενικότερης σύγχρονης ἰδεολογικῆς καί πολιτισμικῆς κρίσης, τῆς ἔντασης τῆς ἀποϊδεολογικοποίησης καί τεχνοκρατισμοῦ στήν κοινωνία καί τήν πολιτική.

32. Βλ. L. Goldmann, *Introduction à la philosophie de Kant*, ed. Gallimard.

33. Ed. P.U.F.

34. Βλ. L. Goldmann, *Sciences humaines et philosophie*, ed. Mediations.

35. Βλ. J. Habermas, «La modernité: un projet inachevé», in *Critique*, No. 413, p.p. 950-968, *Morale et communication*, ed. CGRF.

36. Βλ. J. Habermas, *Raison et légitimité*, ed. Payot.

37. Le conservateurs américains et allemands contre la culture, in *Les Temps Modernes*, No. 449, p.p. 1108-1137.

38. Β. Φιοραβάντες, *Ἰδεολογική κριτική καί αἰσθητική*, ἐκδ. Πράξις.

39. Ἐκδ. Fuyard.



‘Ο Όσκαρ Ουάιλντ συνόπισε τή σχέση τής σκέψης μέ τό μύθο γράφοντας: «Σκέφτομαι πάντα μέ ιστορίες». ‘Ο Καρυωτάκης άσχολεΐται συχνά στήν ποίησή του μέ “έρωτικές ιστορίες” και άναφέρεται άρκετά στους θηλυκούς κοινωνικούς ρόλους. ‘Ορισμένοι κριτικοί χαρακτήρισαν τόν ποιητή “μισογύνη”, “μισάνθρωπο”, “παρακμιακό”, “γυναιμανή-άπελπισμένο ήδονοθήρα”.¹

Σκοπός τών σκέψεων πού άκολουθοΐν είναι νά περιγράψουν και νά αναλύσουν τίς άντιλήψεις τών ποιημάτων του Καρυωτάκη για τή θηλυκή ύπαρξη, παρουσιάζοντας τή σύνδεση ανάμεσα στήν πολύπλοκη πορεία τής σχέσης ενός έργου και του κοινωνικού περιβάλλοντος άπό τό όποΐο προήλθε, μέ τά έννοιολογικά μοντέλα νοοτροπίας πού δόμησαν αυτήν τή σχέση. ‘Η παρουσία του συστήματος ταξινόμησης τής κοινωνικής ταυτότητας του θηλυκού γίνεται σέ δύο θεματικές ένότητες. ‘Η πρώτη άσχολεΐται μέ τό γάμο και τήν οικογένεια, ένω ή δεύτερη μέ τίς διατυπώσεις τών ποιημάτων για έρωτικά θέματα.

Ἡ «Ἀποστροφή» τοῦ Καρυωτάκη

Γυναικεῖοι ρόλοι καί κοινωνική ἀμφισβήτηση

τῆς Μαρίας Σπανάκη

Κατά τή συγγραφή τῶν κειμένων, ἡ ἄσκηση τῆς δύναμης τῆς νοοτροπίας ἐκτελεῖται μέσα ἀπό μιά σειρά στόχους καί κίνητρα, μόνο πού, ὅπως σημειώνει ὁ Φουκώ, οἱ ἐπιλογές τῶν ἀνθρώπων δέν εἶναι πάντοτε συνειδητές.² Ἡ συγγραφή τῆς ποίησης συνυφαίνεται μέ τίς συνειδησιακές πρακτικές τῆς καθημερινότητας.³ Οἱ συνειδησιακές πρακτικές διοχετεύονται στήν ποίηση, κάποτε μέσα ἀπό ἀντιφάσεις, μέ συγκρούσεις ἢ μέ ἀποδοχές τοῦ συγκεκριμένου μέρους τοῦ πολιτισμοῦ μέ τό ὅποιο συνδέονται. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ πολιτισμός ἀντιστοιχεῖ στό σύνολο τῶν μηχανισμῶν ἐλέγχου τῆς συμπεριφορᾶς πού περιλαμβάνει σχέδια, συνταγές, κανόνες, ὁδηγίες, ἀπαντήσεις σέ ἐρωτήματα ὅπως: τί ἀπολαμβάνεται, τί ἐξαιρεῖται, τί θλίβει, τί ἔλκει κ.λπ.⁴ Μέ τήν ἔννοια αὐτή, ἡ ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς ταυτότητας τοῦ θηλυκοῦ συνιστᾷ σημαντική κατηγορία τῆς κοινωνικοῖστορικῆς μελέτης γιά τήν κατανόηση τῆς πολύπλοκης δυναμικῆς τῶν συγκινησιακῶν ἐπενδύσεων τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης.

Ὁ γάμος καί ἡ οἰκογένεια

Στά ποιήματα τοῦ Καρυωτάκη, ὁ ἐπιθυμούμενος ἔρωτας ἀπό τή γυναίκα ἢ ὁ ἔρωτας πρὸς τή γυναίκα, δέν ἀντιστοιχεῖ μέ τίς καταστάσεις σχέσεων πού προσφέρει ἡ νομιμότητα ἑνός γάμου. Ἀντίθετα, οἱ οἰκογενειακές σχέσεις γίνονται συχνά ἀντικείμενο ἔμμεσης κριτικῆς. Οἱ πλευρές αὐτές τῆς κοινωνικῆς ταυτότητας τοῦ θηλυκοῦ παρουσιάζονται σέ διάφορα ἐπίπεδα.

Ἡ σχέση τῆς μάνας μέ τό γιό στό ποίημα «Ξεπροβόδιμα» μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ τά δημοτικά τραγούδια τῆς ξενιτιάς πού ἀσχολοῦνται μέ τό παράλογο τῆς ξενιτιάς ἐκ μέρους τοῦ ἐκπατριζομένου, στήν προτροπή τῆς μάνας γιά ἀναχώρηση.⁵ Διατηρεῖται μάλιστα στό ποίημα ἡ διαλογική μορφή τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Παρουσιάζεται ἡ σχέση τῆς μάνας μέ τό

γιό. Τό ποίημα δείχνει μιά ἀντιστροφή στή συμβατική σχέση μάνας καί παιδιοῦ. Ἄν ἡ μητρότητα ἀντιστοιχεῖ στή φύση, ἡ φύση στό ποίημα ἀντιστρέφεται καί ὁ γιός χρειάζεται νά ἀντισταθεῖ. Ἡ ἄγρια φύση ἀντιπαρατίθεται σάν ἐπιχείρημα τοῦ γιου στίς προτροπές τῆς μάνας γιά ἀναχώρηση καί τονίζει τήν ἀδικία πού, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Σωνιέ, παίζει θεμελιακό ρό-

1. Οἱ χαρακτηρισμοί τῶν κριτικῶν βρίσκονται στά ἐξῆς κείμενα
α) «μισογύνης»: Τέλλος Ἄγρας «Ὁ Καρυωτάκης καί οἱ Σάτιρες», στό Κ.Γ. Καρυωτάκης, Ἄπαντα, 1938, σελ. LXVXXIX-(XXIX)I. Βλ. καί Γ.Π. Σαββίδης, Κ.Γ. Καρυωτάκης, Ποιήματα καί Πεζά, Ἐρμῆς, 1980, σελ. 206-207.
β) «μισάνθρωπος»: ὅπου π. Σαββίδης, 1980, σελ. 206. Βλ. ἐπίσης σελ. 221, τήν ἐνθετη γνώμη τοῦ Βαρίκα στό κείμενο τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ πού προέρχεται ἀπό τό Ἐλεύθερο Βῆμα, 21.2.38.
γ) «παρακαμακός»: ὅπου π. Σαββίδης, 1980, σελ. 254-255 ἀπό τό κείμενο τοῦ Μανόλη Λαμπριδῆ, «Il gran rifiuto», Ἐπιθεώρηση Τέχνης, Β', τχ. 7, Ἰούλιος 1955, σελ. 35. κ.έ.
δ) «ἡδυμανής»: Βλ. Τίμος Μαλάνος, Βάρναλης, Ἀγέρας, Καρυωτάκης, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα, 18 1983. Γυναιμανής ἀπελπισμένος ἡδονοθήρας: Βλ. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Τά πρόσωπα καί τά κείμενα», Ε' «Ὁ Λυρικός Λόγος», Ἄετός Ἀθήνα 1949, σελ. 150.
2. M. Foucault, *The History of sexuality*, I London 1979, 81, 102 καί 94-95. Γιά μιά θεώρηση τῆς σχέσης ἐξουσίας-ὑποκειμένου, βλ. *The subject in power* τῶν Dreyfus, Hubert L. and Rabinow, Paul (eds). Michel Foucault. *Beyond structuralism and Hermeneutics*, Brighton. Harvester Press, σελ. 208-26.
3. Γιά τό θέμα τῆς διοχέτευσης τῶν συνειδησιακῶν πρακτικῶν τῆς καθημερινότητας καί τῆ θεώρησης τῆς κοινῆς λογικῆς, βλ. Catherine Belsey, *Critical practice*, London Methuen, σελ. 4-7. Ἐπιπλέον γιά τό θέμα τῆς σχέσης τοῦ ὑποκειμένου μέ τή γλώσσα, βλ. Julia Kristeva, *The ethics of linguistics, Desire in Language*,

λο στην αντίδραση που προκαλεί ή άπαισιοδοξία.⁶ Στο ποίημα του Καρυωτάκη λοιπόν η μητέρα προτρέπει το γιό της να ξενιτευτεί. Γράφει ο ποιητής:

«'Αγάπη μου είσouvα παιδί, παιδί μου είσαι άντρας τώρα
Σύρε ακριβέ μου στο καλό πριν σέ προλάβει ή μόρα».

Η συνανάγνωση στίχων από τό «Ξεπροβάδισμα» μέ δημοτικούς στίχους δείχνει τή σχέση μάνας και παιδιού. Στους στίχους του Καρυωτάκη σημειώνεται:

«Μέ δένει μάνα μιά ντροπή κι ένας καημός μέ πάει»

ένω τό δημοτικό τραγούδι λέει:

«Διῶξε με μάνα διῶξε με μέ ξύλα μέ λιθάρια
για νά μέ σφίξει τό κακό κι ή έντροπή του κόσμου».

Παρακάτω τό ποίημα του Καρυωτάκη παρουσιάζει τό φόβο τής μάνας:

«Παιδί μου ὅλοι θά φύγουνε κι άν μείνεις τελευταῖος».⁷

Ένα άλλο δημοτικό τραγούδι λέει:

«Πολλά παιδιά στην ξενιτιά, ἄς είναι και ὁ γιός μου».⁸

Όπως και στά δημοτικά τραγούδια, ή προτροπή στους στίχους του Καρυωτάκη είναι ήθικη και ὄχι οικονομική. Γράφει ὁ Καρυωτάκης: «νά 'σαι πάντα ὀρθός και νά 'σαι πάντα ὠραῖος». Η μάνα είναι λοιπόν μέ αυτά τά δεδομένα ὁ φορέας τής κοινωνικής πίεσης, αυτή απαιτεῖ νά συμμορφωθεῖ ὁ γιός της. Όπως παρατηρεῖ ὁ Σωινιέ, ὁ ρόλος αυτός τής ἀνήκει λόγω τής φροντίδας της για τήν κοινωνική ἐμφάνιση τής οικογένειας. Όπως και στό δημοτικό τραγούδι διατηρεῖται ὁ πιεστικός ρόλος τής μάνας και λειτουργεῖ μέσα από τήν κοινωνική ἐξάρτηση.

Η βελτίωση τῶν οικογενειακῶν σχέσεων είναι ἕνα από τά θέματα που παρουσιάζονται στην ἐπιθεώρηση «Πέλ-Μελ». Ὁ χαρακτήρας τής ἐπιθεώρησης απαιτεῖ συνήθως τόν σκαπτικό σχολιασμό τής ἐπικαιρότητας και προϋποθέτει πληροφορίες γνωστές ἤδη στό κοινό. Γι' αυτόν τό λόγο ἄλλωστε στην ἐπιθεώρηση οἱ κοινοτοπίες και τά στερεότυπα χρησιμοποιούνται ἐκτενῶς.⁹ Στά κείμενα του «Πέλ-Μέλ» τό κοινό σημεῖο ἀναφορᾶς είναι ή θέση τῶν γυναικῶν ἀπέναντι στή μορφή που παίρνει κάθε φορά. Στο πρώτο μέρος, οἱ ἐράστριες δέν παύουν νά δεσμεύονται κοινωνικά από τίς οικογένειές τους, ὑποχωροῦν στίς πιέσεις που ἔχουν ἤδη ὑπόψη τους και ἀναζητοῦν κάλυψη. Ὁ σχολιαστής σιωπᾶ μπροστά στό κοινό μυστικό τής ἐποχῆς. Στο δεύτερο κείμενο, παρουσιάζονται οἱ σουφραζέτες στό ρόλο τῶν συζύγων, διεκδικώντας τή βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς τους. Ἐπιδιώκουν τήν καθιέρωση τής ἰσοτιμίας, τό δικαίωμα τής ψήφου και τής ἐργασίας, ἀπόψεις που ἀντιστοιχοῦν στά αἰτήματα τῶν φεμινιστριῶν τής ἐποχῆς. Παράλληλα, τά σχόλια του γκαρσονιού ἀνταποκρίνονται στην κοροϊδία και τήν ἀμφισβήτηση τής κοινῆς γνώμης. Τά σχόλια προβάλλουν τήν ἀδυναμία τῶν γυναικῶν νά ἀνταποκριθοῦν στά αἰτήματά τους. Στους στίχους του Καρυωτάκη, οἱ γυναῖκες θέτουν τό ζήτημα τής φυσικῆς ἔλξης στό πλαίσιο τῶν λειτουργιῶν τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν και ἀνάγουν τό ζήτημα τής κοινωνικῆς διαφοροποίησης στή δυναμική του κρατικού παρεμβατισμοῦ. Τό ποίημα γράφεται τήν ἐποχή που ἰδρύεται τό περιοδικό «Ἑλληνίς», τό 1921. Τό περιοδικό αυτό πρόβαλε τά θεσμικά αἰτήματα τῶν φεμινιστριῶν. Τό

ποίημα φέρνει στό κέντρο τῆς προσοχῆς ἕνα ἀστικό περιθωριακό φαινόμενο. Διατηρεῖ συγχρόνως τήν ἀντιπροσωπευτικότητα του μέσα ἀπό τά στερεότυπα χαρακτηριστικά που ἀποδίδονται στή φυσική ἀδυναμία τῶν γυναικῶν. Η σύνδεση τῶν κειμενικῶν συμβάσεων τῆς ἐπιθεώρησης μέ ὀρισμένα πολιτικοκοινωνικά γυναικεία ἐνδιαφέροντα δείχνει πῶς ἂν ὁ ποιητής ταυτιστεῖ μέ τόν σχολιαστή του ποιήματος είναι μισογύνης, ἂν ὄμως τά κείμενα συσχετιστοῦν μέ ὀρισμένες διαθέσεις ἔναντι του ἀνοίκειου φεμινισμοῦ, τότε δέν είναι παρά ἕνας τύπος ἔκθεσῆς τους. Ὡστόσο, και στίς δύο περιπτώσεις τό κείμενο καταφέρνει νά δείξει πῶς οἱ μηχανισμοί τῆς διάκρισης τῆς κοινωνικῆς ταυτότητας του θηλυκοῦ ἐξαναγκάζουν τίς γυναῖκες εἴτε νά κρύβονται ἀπό τήν οἰκογένεια, εἴτε νά διαμαρτύρονται δημόσια για τόν παραγκωνισμό τους.

Στό ἕκτο ποίημά του ἀπό τίς «στροφές», ή γυναῖκα του γύφτου θεωρεῖται «κτῆμα του και βασιλείο», ἰδιοκτησία ἀλλά και πηγὴ χαρᾶς για τόν ἄνδρα. Στο ποίημα κυριαρχεῖ ή ὀπτική γωνία του ἀρσενικοῦ. Μπορεῖ βέβαια ὁ γύφτος νά 'χει συνδεθεῖ μέ τό μῦθο του καλλιτέχνη και τήν μουσικὴ ζωή. Ὡστόσο, δέν παύει νά ἐκπροσωπεῖ ἕνα περιθωριακό στοιχεῖο και θεωρεῖται πῶς βρίσκειται πιό κοντά στή φύση ἀπ' ὅ,τι ὁ κάτοικος μιᾶς πόλης. Στο ποίημα, μένει στά ὄρια τῆς φύσης μέσα ἀπό τήν κυριαρχία του πάνω στή γυναῖκα. Ἐνῶ ὄμως τό ποίημα παρουσιάζει ἕνα γυναικεῖο στερεότυπο, ὁ συσχετισμός τῆς τέχνης μέ τόν ἔρωτα ὑποδεικνύει πῶς μιά μορφή τέχνης, τήν ὁποία μπορεῖ νά ἀπολαύσει ἕνα τέτοιο κοινωνικό περιθωριακό στρώμα, είναι ή ἔκταση τῆς σεξουαλικῆς πράξης.¹⁰

Τό παιδικό ποίημα «Ἡ Νοικοκυρούλα» ἀσχολεῖται μέ τίς οικογενειακές σχέσεις στην ἀνατροφή ἑνός κοριτσιοῦ. Δέν γίνεται καμιά ἀναφορά στην ὑπόλοιπη κοινότητα. Η σχέση μέ τή μητέρα ἀποβαίνει συμπληρωματικὴ για τό νοικοκυριό. Κοινός τόπος συνάντησης τῆς κόρης και τῆς μητέρας είναι ή ἐ-

A semiotic approach to Literature, Oxford Blackwell σελ. 23-35. Για τό θέμα τῆς διαμόρφωσης και τῆς σχέσης του ὑποκειμένου μέ τήν πατριαρχία βλ. Catia Galatariotou, "Holy Women and Witches. Aspects of Byzantine conceptions, of Gender", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 9, 1984/85, Centre for Byzantine Studies and Modern Greek. University of Birmingham, p. 55-94.

4. G. Gerthz, *The interpretation of culture*, London 1973, σελ. 3-4.

5. Κ.Γ. Καρυωτάκη, "Απαντα τά εὑρισκόμενα, Φιλολογική ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Τόμος Β', Ἀθήνα 1965, σελ. 85.

6. G. Saunier *Τό δημοτικό τραγούδι τῆς ξενιτιάς*, π. 48 Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1983, σελ. 127.

7. Αὐτ., σελ. 134. Ὁ μελετητής σημειώνει πῶς οἱ στίχοι προέρχονται ἀπό τό βιβλίο του Π. Ἀραβαντινοῦ *Συλλογή δημοτικῶν ἀσμάτων τῆς Ἠπείρου*, Ἀθήνα 1880, δές 279, 464. Σημειώνεται ἐπίσης πῶς ἀνάλογη ἔκφραση ὑπάρχει στην παραλλαγή ΚΕΕΛ 2219, 27, Νεάπολη Κοζάνης 1954, Στ. Μάνεσης Πρβλ. Passow 343 (πηγή Fauriel).

8. Αὐτ., σελ. 133. Σημειώνεται ή ἐξῆς προέλευση: Ἀδριανούπολη, 1891, ΚΕΕΛ 1095.

9. Ὁπ. π., "Απαντα, τόμος Β'", σελ. 127-44.

10. Βλ. Ἔφης Ἀβδελαῖ και Ἀγγέλικας Ψαρρά, *Ὁ φεμινισμός στην Ἑλλάδα του μεσοπολέμου*, Γνώση, Ἀθήνα 1985, σελ. 61, 62.

νασχόληση με τό νοικοκυριό. ‘Αντίθετα, ή σχέση με τόν πατέρα αναλύεται περισσότερο και παρουσιάζει τήν εκδήλωση τής τρυφερότητας. Τό κοριτσάκι ελέγχεται αν εκπληρώνει τίς αναμενόμενες προσδοκίες με τά παιχνίδια και τό νοικοκυριό. Τό ποίημα παρουσιάζει τίς συνθήκες αποδοχής, και ένασχόλησης, τής καθημερινότητας σε μία οικογένεια και εκθέτει όρισμένες πλευρές τής κοινωνικής διαμόρφωσης τής παιδικής επιθυμίας για δράση.¹¹

Τό πεζογράφημα «'Ένας πρακτικός θάνατος» έχει θέμα τή μητρότητα και τίς κοινωνικές υποχρεώσεις που συνεπάγεται όταν ή μητέρα βρίσκεται αποκλειστικά υπεύθυνη για τή συντήρηση τών παιδιών της. Διαδοχικά αναδρομικά επίπεδα χρόνου στή διάρκεια τής αφήγησης παρουσιάζουν τήν ‘Αρμένισσα. Δέν μιλά ελληνικά. Ζητά κατάλυμα και μετά από μέρες τήν ξεφορτώνονται ρίχνοντας τήν «όρχήστρα» της σε μία αποθήκη. ‘Η εικόνα αυτή τής επαιτείας στά δημόσια κτίρια υπαινίσσεται τά αποτελέσματα τής μαζικής άφιξης τών προσφύγων. ‘Η έγκατάσταση στήν αποθήκη σφραγίζεται με τό θάνατο του μωρού. ‘Ο άφηγητής περιγράφει σχεδόν φευγαλέα τή θλιβερότητα και τήν άνεχεια σαν να μην τίς άντέχει. Οί υπόλοιπες γυναίκες στήν αποθήκη ένώνονται και υποστηρίζουν τό μέλλον τής γυναίκας, δίπλα στο νεκρό. Μπορεί πιά να άρχισει να εργάζεται χωρίς τό μωρό. ‘Η προοπτική τής διαρκούς άναμονής εκ μέρους τής γυναίκας καταλήγει στήν εργασία. ‘Η προσδοκία τής στέγης ταυτίζει τήν άναγκη τής επιβίωσης με τήν άναγκη τής εργασίας. ‘Η σιωπηλή κατά μέτωπον σύγκρουση του άλλαγμένου και περιθωριοποιημένου καθεστώτος τής γυναίκας έναντιόν τών θεσμών δηλώνει τήν κριτική που επιδιώκει τό κείμενο. ‘Ο κριτικός ρεαλισμός του κειμένου ενεργεί ως φιλολογικό αντίσταθμισμα στήν κοινωνική διαμαρτυρία τής έποχης. ‘Η χήρα μητέρα έρχεται σε αντίθεση με τόν σιωπηλό άλλοτριωμένο υπάλληλο, τό κράτος και τή φύση. ‘Η φτώχεια γίνεται σχεδόν συνώνυμη με τήν παιδική άθωότητα. Τό ενδιαφέρον αυτό του κειμένου για τούς ξεπεσμένους προσιδιάζει σε διηγήματα τής έποχης.¹⁴ Δίνει ώστόσο μία ιδιαίτερη έμφαση στή μητρότητα. ‘Η συνεχής έμφαση του κειμένου στήν έμμεση άρνηση καθιερωμένων μοντέλων συμπεριφοράς ως φυσικών και αναπόφευκτων είναι αξιόλογη συμβολή στήν κατανόηση τής ιστορίας τών γυναικών που μπορεί να γίνει με τήν αντιμετώπιση τής ιστορίας τής οικογένειας.¹⁵ ‘Υπάρχει στα κείμενα που προηγήθηκαν ή Ευρωπαϊκή τάση τών τελευταίων διακοσίων χρόνων, σύμφωνα με τήν όποια οί οικογένειες κτιζονται πάνω στο ρόλο τής συζύγου-μητέρας. ‘Η συντήρηση τής οικογένειας βασίζεται κατά ουσιαστικό τρόπο πάνω στή γυναίκα. Στόν «πρακτικό θάνατο» βρίσκουμε τό τυπικό παράδειγμα του φορτίου τής ανατροφής τών παιδιών. Στα υπόλοιπα κείμενα, ή εμπειρία ζωής τών γυναικών προκαθορίζεται σημαντικά από τήν οικογένεια.

Τά έρωτικά ενδιαφέροντα

‘Η δεύτερη σειρά ταξινόμησης του φύλου και τής κοινωνικής ταυτότητας του θηλυκού είναι τά έρωτικά ενδιαφέροντα. Αλλά άγγίζουν τά πεδία του αισθησιασμού, του συναισθηματισμού, τών άναμνήσεων και τής έρωτικής έπαφής. ‘Η γυναίκα

άποτελεί μόνιμο σημείο αναφοράς είτε ως θέαμα, είτε ως συμμετοχος στο μοίρασμα τής σωματικής απόλαυσης.

α) ‘Ερωτική έπαφή

‘Η σωματική έτεροφυλόφιλη έπαφή παρουσιάζεται με τόν «άγοραίο έρωτα», με τήν κοινωνική συγκρότηση τής υποψήφιας νύφης και με περιστατικά σχετικά με τήν καθημερινότητα τής εμπειρίας αυτής. Τό θέμα προκύπτει επίσης μέσα από τήν πλοκή ενός άφηγήματος που επιδιώκει τή διακειμενική του άνάγνωση, «Δεσποινίς Μποβαρύ». Τά ποιήματα παρουσιάζονται να άπευθύνονται στις γυναίκες, ή περιγράφουν τίς άντιδράσεις τους στις έρωτικές σχέσεις.

β) ‘Η κοινωνική συγκρότηση τής υποψήφιας νύφης

‘Η έντύπωση του επικριτικού άρνητισμού στήν πολυσυζητημένη «'Αποστροφή» ταυτίστηκε με τόν μισογυνισμό του ποιητή. ‘Η κριτική, ώστόσο, διάθεση του ποιήματος τό καθιστά έξαιρετικά σημαντικό για τήν κατανόηση τής μεταγενέστερης σχέψης του Καρυωτάκη.¹⁶ Τό ποίημα άπευθύνεται στο σιωπηλό κοινό τών γυναικών. Παρουσιάζει μία έντονη άνάλυση τής διαπίστωσης πως ή υπεραπασχόληση τών γυναικών με τήν πεπατημένη, δέν τους άφηνει περιθώρια διαφοροποίησης. ‘Επιπλέον ό ποιητικός άφηγητής αυτοδραματοποιείται καθώς προβάλλει τήν επίγνωση του. Συνθλιβεται σχεδόν στο μεταίχμιο τής άνοχής και τής κριτικής, ένω οί γυναίκες άπολαμβάνουν τά όρια τής άγνοιας που καταργούν τή θέληση και τό προνόμιο τής αυτόματης εκτέλεσης.

Οί ίαπωνικές κοϋκλες υποδηλώνουν τήν αποδοχή ενός αυτοματισμού, τήν κατάργηση τής προσωπικότητας και τήν αυτόματη κίνηση προσαρμογής σε μία έπιταγή. ‘Ακολουθεί ή στερεότυπη άνάλυση του σώματος του Φύλου, «κομψά ρόδινα μέλη, πλαστικές γραμμές». ‘Αμέσως μετά παρουσιάζεται τό ένδυματολογικό φορτίο του αισθησιασμού: «μεταξωτά», «διαφανή» ρούχα. ‘Η κοινωνική ταυτότητα τής γυναίκας περνάει σχεδόν τό κατώφλι του έρωτισμού με τόν αυτοματισμό τής άπόδοσης στο σώμα στερεότυπων αξιών τής κοινωνικά άποδεκτης καλλονής. ‘Η υπερέμφαση στή φράση «Ζωή σας όλη τά ώραία σας μάτια» υποδηλώνει ότι οί γυναίκες περισσότερο βλέπουν παρά ενεργούν. ‘Η αντίθεση άνάμεσα στή μυθολογία του πάθους και τό όνειρο τής άποκατάστασης με τόν άγαθό άνδρα τονίζει τίς κατευθύνσεις που συντηρούν άλληλοϋποστηριζόμενες μεταξύ τους οί γυναίκες. ‘Η άνάγκη τής δημόσιας παράστασης στα ντάνσιγκ και τά ώδεία με τήν ταυτόχρονη άναμονή τής εκτέλεσης του έγγαμου βίου συναινει στήν κόσμια κοσμικότητα και συντηρεί τήν υποκρισία τής σεμνοτυ-

11. ‘Οπ. π., “Απαντα, τόμος Α’, σελ. 50.

12. Αύτ., τόμος Β’, σελ. 108

13. Αύτ., τόμος Β’, σελ. 35.

14. Βλ. διηγήματα του Βουτυρά.

15. L. J. Jordanova, *The history of the family. Women in Society, Interdisciplinary essays*, The Cambridge Womens studies Group, Virago Press, 1981.

φίας. Στο ποίημα, η έρωτική απόλαυση τερατοποιείται «μέτα τέσσερα πόδια κολλητά». Η απόγνωση και η αναζήτηση λύσης στον όδηγό «για τας μητέρας» οδηγεί στην πεπατημένη. Παρ' όλα αυτά, τό συνειδησιακό πρόβλημα, τό προνόμιο τής άγνοιας δέν έμποδίζει τά μέλη νά είναι άτίθασα, τά στόματα γλοιώδη, ύποκριτικά. Οί στόχοι αυτοί αναφέρονται στά λόγια του πάθους στή δεύτερη στροφή. Οί μυθολογίες πού διαπερνούν τήν πορεία τής ύποψήφιας νύφης αναλύονται σέ κοινωνικούς ρόλους και έκτελέσεις. Πουθενά δέν εμφανίζεται ή αυτενέργεια τής ύπαρξης. Τελικά, τά σχόλια του ποιήματος είναι μία σάτιρα τής όντολογίας πού ακολουθεί τόν κομπορμισμό. "Αν και τά ώδεα και τά ντάνσιγκ προδίδουν ένα άστικό περιβάλλον, τά σχόλια άντιστοιχούν σ' ένα πρότυπο γυναικείας συμπεριφοράς, κοινό σέ όλες τίς κοινωνικές όχθες. Ύποκινείται έτσι ή κριτική έναντι τών όρίων πού επιφυλάσσουν υίοθεσίες τών διαθέσιμων γυναικείων κοινωνικών ρόλων.

γ) Έταιρες και «άγοραϊός έρωσ»

Στό ποίημα «Ωχρά σπειροχαίτη» μελετάται ή κατάληξη τής έρωτικής έπαφής, ή σεξουαλικότητα επενδύεται μέ τή γνώση τής ασθένειας, τό σώμα τής γυναίκας γίνεται ό φορέας τής άπομυστικοποιημένης άπώλειας του άνδρα.¹⁷ Τό ποίημα καταφέρεται έναντιόν του Θεού. Σχεδόν όπως μπορεί νά ζητήσει κανείς ό,τι θέλει από μία έταίρα αλλά και από τόν Θεό, τό ίδιο μπορεί και νά λάβει ό,τι δέν επιθυμεί. Οί στίχοι συζητούν τό άπροσδόκητο. Η γυναίκα δέν ένοχοποιείται. Η στάση αυτή δέν θυμίζει τήν κοινή λογική τής έποχής του Καρυωτάκη.

Στό ποίημα «Τής άμαρτίας δουλεύτρα» ή αντίληψη για τήν πορνεία συνδέεται μέ τό χριστιανικό ήθος, και όνομάζεται «άμαρτία». Τό πρώτο χρονικό επίπεδο, τό παρελθόν, περιγράφει τό χάσιμο τής παρθενιάς, τή μύηση στήν έρωτική έπαφή.¹⁸ Στο πρώτο μέρος κυριαρχεί ή αίμάτινη θυσία, στό δεύτερο, στό παρόν, ακολουθεί ή άναίμακτη θυσία τής γυναίκας. Η νεκρή όμορφιά ύπαινίσσεται τήν προσωπική στιγμή τής γνώσης τής σωματικής έπαφής πού εξασφάλισε τή δυνατότητα τής επαγγελματικής εξάσκησης του έρωτα. Στο προσωπικό χάσιμο τής γυναίκας, ή έμφαση δέν πέφτει τόσο στό στερεότυπο τής παρθενιάς —«τής άμαρτίας δουλεύτρα»— στήν κοινωνία, όσο στή στέρηση τής προσωπικής απόλαυσης τής γυναίκας. Ο τρόπος αυτός άντιμετώπισης τής γυναίκας-πόρνη είναι πρωτοποριακός για τήν κοινή λογική τής έποχής του Καρυωτάκη.

Τό ποίημα «Μπροστά σέ μία Μαγδαληνή» ύπαινίσσεται τόν χριστιανικό κώδικα μέ τό θέμα «ή πόρνη-πρόκληση». Ο αίσθησιασμός του ποιήματος εξαντλείται στή στερεότυπη για τήν καρυωτακική ποίηση σωματική περιγραφή «σάρκα σφιχτή ροδάτη και άγκάλη χιονάτη». Αντίθετα σέ κάθε πρόβλεψη μέ τό χώρο και τό γύμνωμα τής γυναίκας ό άντρας άντιδρά άρνητικά μέ βρυσιά και όργητα. Η κοινωνική προκατάληψη γίνεται ανασταλτικός μηχανισμός. Ο περιθωριακός ρόλος τής γυναίκας είναι φανερός και ή κυρίαρχη στάση του άνδρα ύπαινίσσεται τή σκληρότητα και τή χυδαιότητα πού άντιμετωπίζουν αυτές οί γυναίκες. Συναμα σ' αυτόν έναπόκειται τό δικαίωμα νά άποφασίσει. Η άρνηση του κατευθύνεται στήν κυρίαρχη ιδεολογία τής έποχής. Η ένεργοποίηση του

χριστιανικού θέματος τής Μαγδαληνης τονίζει τό θρησκευτικό ύπόβαθρο τών πολιτισμικών αυτών ενδιαφερόντων.

Στήν τρίτη ένότητα του «Πέλ-Μέλ», οί έξ ανάγκης πόρνες παρουσιάζονται ως πωλήτριες καραμέλας, «γλύκας».²⁰ Οί διαφορετικές καραμέλες ύπαινίσσονται διαφορετικά χρώματα δέρματος. Οί γυναίκες προσφέρουν, πουλούν καραμέλες, πρσπαθούν νά διαθέσουν τά σώματά τους. Έπιδιώκουν νά στήσουν μέ τούς επισκέπτες μία έστω σύντομη κοινωνική σχέση. Έτσι παρουσιάζονται νά παροτρύνουν τούς άνδρες νά παίξουν τήν ίκανοποίηση τής σεξουαλικής έλξης. Τό ποίημα προβάλλει τό έφημερο γοργό λιώσιμο τής καραμέλας, ως άντίτιμο στή δυστυχία. Ο ύπαινιγός τών στίχων στον εξαναγκασμό τών γυναικών στήν πορνεία λόγω οικονομικής δυσχέρειας άνταποκρίνεται στίς κριτικές τών φεμινιστριών τής έποχής.

δ) Αναμνήσεις από σύντομα περιστατικά μέ εκτλήρωμένες επιθυμίες

Στή σειρά αυτή μπορούν νά περιληφθούν τά έξής ποιήματα: «Χαρά»²¹, «Θυμάσαι»²², «Φιλημένη»²³, «Άγαπημένη».²⁴ Στο ποίημα «Θυμάσαι», περιγράφεται ή βαθμιαία έλξη πού οδηγεί στήν άφαίρεση τής παρθενιάς. Σέ αυτά τά ποιήματα ό άφηγητής παρουσιάζεται ως συμμετοχος. Η θέση τής γυναίκας άπέναντι στήν έρωτική επιθυμία είναι ίση σχεδόν μέ εκείνη του άνδρα πού διατηρεί για τόν έαυτό του τό δικαίωμα του πειράγματος και τήν άπόφαση τής απόλαυσης.

ε) Σύγχυση και σεξουαλική αυτοκτονία

Η «Δεσποινίς Μποβαρύ», σέ άντίθεση μέ τή «Μαντάμ» του Φλωμπέρ αναζητεί διέξοδο, όπως αφήνεται στα περιρρέοντα χωρίς νά μεσολαβεί ό πληκτικός γάμος. Νομίζω ότι, σύμφωνα μέ τήν αφηγηματική όργάνωση του κειμένου, ή «Δεσποινίς Μποβαρύ» χάνει τήν άμεσότητα τής πραγματικότητας, σχεδόν άποπροσωποιείται σέ κάποιες στιγμές. Πότε βρίσκει στή μνήμη της και πότε κοντά σέ όσες επιθυμίες θεώρησε στό παρελθόν ως πιθανές διεξόδους. Η βία τής σεξουαλικής πράξης παρουσιάζεται μέσα από έξωτερική έστίαση στήν άφήγηση. Τό κείμενο αυτό παρουσιάζει ένα στάδιο σύγχυσης στή γυναίκα. Είναι ένα από τά πιό λεπτά ψυχολογικά κείμενα του έλληνικού μοντερνισμού.

16. "Οπ. π., "Απαντα, τόμος Α', σελ. 152.

17. Αύτ., σελ. 159.

18. "Οπ. π., τόμος Β', σελ. 163.

19. Αύτ. σελ. 167.

20. Αύτ. σελ. 135, 138

21. Αύτ., "Οπ. π., τόμος Α', σελ. 48.

22. "Οπ. π., τόμος Β', σελ. 158.

23. Αύτ., σελ. 154.

24. Αύτ., σελ. 170.

25. Αύτ., τόμος Β', σελ. 34-37.

Ἡ χρήση τῶν ἐκλαϊκευμένων μύθων τῆς Ἀφροδίτης καί τῆς νεραΐδας καί ὁ ὕμνος στὸν ἔρωτα

Οἱ μῦθοι αὐτοὶ συνδέονται μὲ τὴ συλλογικότητα τῆς γνώσης γιὰ τὸν ἔρωτα. Τόσο ἡ Ἀφροδίτη ὅσο καί ἡ νεραΐδα παρουσιάζονται γυμνές.^{26,27} Ὁ μῦθος γίνεται ἄλλοθι τῆς ἀνδρική φαντασίας στὴ νεραΐδα μὲ κρυφὸ κοίταγμα ἐνῶ στὴν Ἀφροδίτη περιγράφεται ὁ αἰσθησιασμὸς τοῦ γυναικείου σώματος στὸν ὄργασμό. Ὡστόσο, ἡ ἄκρη τῆς ἐπιθυμίας βυθίζεται σχεδὸν στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ἄκρη μιᾶς προσδοκίας, ἐτοιμάζεται νὰ γίνῃ πρόξενος κακοῦ. Ἡ προαποφασισμένη αὐτὴ ἀναμονὴ γιὰ τὴν πιθανότητα τοῦ κακοῦ μεταφέρει τὸ φόβο ἀπέναντι στὰ ἀποτελέσματα τῆς γοητείας. Σὲ ἓνα ἄλλο ποίημα, μὲ θέμα τὸν ἔρωτα, ἀπὸ τίς «Ἐλεγείες» ἡ τέχνη τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων ταυτίζεται μὲ αὐτὸ πού νιώθουν καί τραγουδοῦν, ἡ τέχνη τους εἶναι ὁ ἔρωτας.²⁸ Ἀντίθετα, ὁ ἀφηγητὴς δὲν νιώθει τὸ ἴδιο.

Ἀπολαυστικὴ θεὰ καί αἰσθησιασμὸς τοῦ γυναικείου σώματος

Ἡ ἀπόδοση τῆς ἀπόλαυσης πού προξενεῖ ἡ θεὰ τῆς φύσης γίνεται συχνὰ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ γυναικείου σώματος.²⁹ Στὸ ποίημα «Ἀθήνα», ἡ ὁμορφιά τοῦ γυναικείου ἔρωτα τοποθετεῖται μὲ τὴν ἑταίρα στὸ κοινωνικὸ περιθώριο. Ἀντιστρέφεται ἔτσι ὁ καθιερωμένος ὕμνος στὴν ἱερότητα τῆς φύσης καί τοποθετεῖται στὰ ὄρια τῶν αἰσθήσεων ἑνὸς ἀνθρώπου, στὰ ὄρια μιᾶς ἀνδρική προτίμησης.

Στὸ ποίημα «Venezia», ἡ πόλη τοῦ μύθου καί τοῦ καρναβαλιῶ ἀποδίδει μὲ μακρινὴ ἐστίαση τὴν ποιητικὴ προσέγγιση τοῦ γυναικείου σώματος μέσα ἀπὸ τὸ παραμῦθι τῆς Ραπουνζέλ γιὰ νὰ καταλήξῃ σὲ μιὰ σκηνὴ χοροῦ, ὅπου περιγράφονται πολλὰ σωματικὰ γεγονότα.

Μιὰ ἄλλη σχετικὴ σειρά ἀποτελοῦν τὰ ποιήματα «Διαβαίνον», «Χορὸς», «Ἀποκριάτικο», «Γάμπα».^{31,32,33,34} Σὲ αὐτὰ ὑπάρχει μιὰ σειρά ἀπὸ συγκυρίες μὲ δημόσιες ὄψεις καί περιστατικά. Στὸ ποίημα «Διαβαίνον» ἡ θεὰ τοῦ γυναικείου σώματος ἐπιδιώκεται στὰ κρυφά. Τονίζεται τὸ ἐφήμερο τῆς ἐμφάνισης ἑνὸς σώματος, ὅπου ἡ μεταμφίεση καταργεῖ τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἄμεσης ἐπαφῆς καί ἐπιβεβαιώνει τίς προσδοκίες τῆς ἀνδρική αὐτῆς φαντασίωσης.³⁵ Στὸ ποίημα «Γάμπα», ἡ συνεκδοχικὴ χρῆση ἑνὸς μέλους τοῦ σώματος ὑπενθυμίζει τίς συμβάσεις τῆς πορνογραφίας πού ἀπομονώνουν διάφορα μέλη τοῦ γυναικείου σώματος τονίζοντας ἔτσι τὴν ἀντίθεση τῆς ἐνεργητικῆς μὲ τὴν παθητικὴ θεὰ τοῦ ἄλλοτε καλυμμένου μέλους τοῦ σώματος.³⁶

Ἰδιωτικὰ περιστατικά πρόκλησης αἰσθησιασμοῦ

Στὰ ποιήματα πού περιλαμβάνονται στὴν κατηγορία αὐτὴ, ἡ ἱκανοποίησις κυρίως τῆς ὄρασης καί λιγότερο τῆς ἀφῆς καί τῆς ἀκοῆς ὀριοθετοῦν τὸν «παράδεισο» στὴν ἐφήμερη καθημερινότητά του. Σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἐντάσσονται τὰ ποιήματα «Χαμόγελο», «Μὴ κλαῖς», «Ad Somnum».^{37,38,39} Σὲ αὐτὰ ἀντιδιαστέλλεται ἡ θρησκευτικὴ διάσταση τῆς παρθενίας μὲ τὸν αἰσθησιασμὸ τοῦ σώματος. Στὸ ποίημα «Ἐρῶ» κυριαρχεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ προσεγγίσει τὴ φύση μὲ τίς αἰσθήσεις καί ὄχι μὲ τὴ σκέψη.⁴⁰ Ἐπίσης σχετικὸ

ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ποιήματα «Πιάνο», «Λουλούδι πού μαράθηκε», «Στὴν ἀγκάλη σου».^{41,42,43} Στὸ ποίημα αὐτὸ βρῖσκει κανεὶς τὴν τυπικὴ στερεότυπη περιγραφή τῆς καρνωτακτικῆς γυναίκας: «μαλλιά πού μοιάζουν μὲ ἀκτίνες», λαίμορος σάν χιόνι, φωνὴ πού ἔχει τὰ δῶρα τῆς μούσας καί τῆς νεραΐδας.

Ἡ ἀγάπη τῆς γυναίκας στὸ παρελθόν

Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὰ ποιήματα ἀφηγοῦνται ἀναδρομικά ὡς πρὸς τὰ γεγονότα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται, ὀρισμένα ἔχουν ὡς σημειο ἀναφορὰς τὴν ἀνάμνηση, τὴν ἀγάπη πρὸς τὴ γυναίκα στὸ παρελθόν. Κυριαρχεῖ ἡ ἀπογοήτευση, ἡ λύπη καί μιὰ διάθεση ἀπελπισίας στὴν ἀποδοχὴ τῆς ζωντανῆς ἀπουσίας. Ἡ ἀναφορὰ στὸ παρελθόν, συνήθως μὲ τὴν ἀνάμνηση γεμίζει τὸ χάσμα τῆς ἐνδιάμεσης ἀπώλειας. Κοινὸς τόπος ἀνάμεσα στὰ ποιήματα αὐτὰ εἶναι ἡ ἀντίθεση τῶν καταστάσεων ἀνάμεσα σὲ δύο διαφορετικὰ χρονικά ἐπίπεδα καθὼς καί ἡ προβολὴ τῆς διάρκειας ἑνὸς αἰσθήματος στὸ παρὸν τῆς ἀφηγηματικῆς στιγμῆς. Τὰ ὄρια τοῦ θανάτου καί τῆς ἐπιθυμίας βρῖσκονται πολὺ κοντὰ, τὸ ἓνα ἐμπλέκεται μέσα στὸ ἄλλο. Ἡ πορεία τοῦ χρόνου συγχροτεῖται στὴ διαρκὴ ἄρνηση τῆς λήθης καί στὴν ἐπίγνωση τῆς συνεχῆς αὐτοαναίρεσης σὲ ἀποσπασματικὴς ψευδαισθήσεις γεγονότων τοῦ παρελθόντος. Σταθερὸς πόλος ἔλξης εἶναι ἡ μονιμότητα τῆς ἀπώλειας.

Στὴν κατηγορία αὐτὴ περιλαμβάνονται τὸ ἐξῆς ποιήματα: 1914: «Ἡ ἀντίθεσις», «Ἄνοιξη», «Χινοπωρινό» 1916-1917.^{44,45,46,47} 1916-1917: «Ὁ θάνατος τοῦ ποιητῆ».⁴⁸ 1918: «Οἱ ζωές», «Νοσταλγία», «Ἀγάπη», «Πολύ-

26. Αὐτ., σελ. 159.

27. Αὐτ., σελ. 161.

28. Ὁπ. π., τόμος Α', σελ. 108.

29. Αὐτ., σελ. 62.

30. Ὁπ. π., τόμος Β', σελ. 181.

31. Αὐτ., σελ. 173.

32. Αὐτ., σελ. 183.

33. Αὐτ., σελ. 172.

34. Αὐτ., σελ. 121.

35. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς θέασης καί τὴ σχέση της μὲ τὴν πορνογραφία δεξ Rosalind Coward, *The female Desire*, Paladin, σελ. 75-82 (The Look).

36. Γιὰ τὸ θέμα τῆς συνεκδοχῆς βλ. Δημήτρη Τζιόβα. «Ρεαλισμὸς καί μετωνυμία, ἐφαρμογές στὴ Νεοελληνικὴ πεζογραφία *Φιλολογικά*, τ. 9-10, Γιάννινα 1985· δεξ καί σελ. 71-72 καθὼς καί 75.

37. Ὁπ. π., Ἄπαντα, τόμος Α', σελ. 16.

38. Ὁπ. π., Ἄπαντα, τόμος Β', σελ. 175.

39. Ὁπ. π., Ἄπαντα, τόμος Β', σελ. 182.

40. Ὁπ. π., Ἄπαντα, τόμος Β', σελ. 164.

41. Ὁπ. π., αὐτ., σελ. 179.

42. Αὐτ. σελ. 157.

43. Αὐτ. σελ. 178.

44. Συχνὰ οἱ ἀφηγηματολογικὲς παρατηρήσεις διευκόλυναν τὴ διερεύνηση τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν κοινωνικὴ ταυτότητα τοῦ

μνια». ^{49, 50, 51, 52} 1920: «Μυγδαλιά». ⁵³ 1921: «Οἱ ἀγάπες». ⁵⁴

Στή σειρά αὐτή μπορεί νά περιληφθεῖ καί τό ποίημα «*Variorum et mutabile*». ⁵⁵ Προβάλλει τήν ἀπιστία τῶν γυναικῶν. Στό ποίημα «*Ζωές*», οἱ μυστικές ἐξαρτήσεις παρουσιάζονται σάν βαθμιαία λύση στή συναισθηματική ἐξάρτηση, ὅταν κάθε ἄλλος τρόπος ἐπαφῆς εἶναι ἀδύνατος. Ἡ ἐνατένιση στήν ἐλπίδα τῆς σιωπηλῆς ἀποδοχῆς εἶναι ἡ αὐτοσυγκράτηση στά ὅρια τοῦ ἑαυτοῦ, ὄχι πιά στόν τόπο μιᾶς ἀπώλειας ἀλλά στό πεδίο τῶν σκέψεων καί τῶν ἐπιθυμιῶν πού δέν πραγματώνονται ποτέ.

Ἐνῶ λοιπόν στά πρῶτα ποιήματα οἱ «ἐρωτικές ἱστορίες» παρουσιάζονται μέ συμβατικά ἀρσενικό τρόπο, στά μεταγενέστερα κυριαρχεῖ ἡ κριτική στάση ἀπέναντι στοῦς μηχανισμούς ἐπιβολῆς νοοτροπίας.

Ἡ γυναίκα στήν ἀρχή προσφέρει θεαματική ἀπόλαυση, προκαλεῖ ἐξ ἀποστάσεως τή φαντασίωση, φέρνει τή συγκίνηση ἐνῶ ἀργότερα γίνεται τόπος ἐρωτικῆς ἀπώλειας καί μνημειακῆς ἀναφορᾶς. Κατόπιν εἶναι τά θέματα τῆς θεσμικῆς περιθωριοποίησης τῆς γυναίκας στήν ἀνάγκη γιά ἐργασία καί στή μητρότητα καθώς καί ἡ οἰκογενειακή πίεση πού ὑφίσταται. Αὐτά ἐπιτρέπουν νά διαπιστωθεῖ τό κριτικό κοινωνικό πλέγμα ἀπέναντι στίς κοινωνικές συνιστώσες τῶν ποιημάτων. Ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ Καρυωτάκη στρέφεται ἐναντίον τῶν θεσμικῶν δομῶν τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς του. Ἐπιπλέον, ἀγγίζει ζητήματα νοοτροπίας ἀπελευθερώνοντας τήν ἴδια στιγμή τό ἐφήμερο στήν καθημερινότητα ὡς θέμα ποιητικῆς ἐπεξεργασίας. Ἡ ἀντίληψη αὐτή κάνει τήν ποίηση τοῦ Καρυωτάκη ἐξαιρετικά ἐπίκαιρη γιατί θέτει τήν πολιτική διάσταση τῆς κα-

θημερινότητας καί ἐκθέτει ὀρισμένες πλευρές τῆς κοινωνικῆς διαμόρφωσης τῶν γυναικείων ρόλων καί τῶν συνακόλουθων ἐπιθυμιῶν γιά δράση.

θηλυκοῦ. Ἔγιναν μέ τή βοήθεια τοῦ μελετήματος τοῦ Gerard Genette, *Narrative discourse*, Ithaca, N.Y. Cornell University Press, 1980. Ἰδιαιτέρα χρήσιμη μοῦ φάνηκε ἡ ἐνότητα γιά τή χρονική συχνότητα καί ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν ἐστίαση καί τήν ἀφήγηση. Τίς ἀντιλήψεις τοῦ Genette γιά τό θέμα τῆς ρύθμισης τοῦ χρόνου ἀπό τήν ἐστίαση μοιράζεται ἡ Shlomith Rimmon Kenan, στό *Narrative fiction, Contemporary Poetics*, Methuen, London, 1983. Σύμφωνα μέ τίς διαπιστώσεις της, ἡ ἐξωτερική ἐστίαση παρουσιάζεται μέ τό χειρισμό ὄλων τῶν χρονικῶν σημείων τῆς ἱστορίας ἐνῶ ἡ ἐσωτερική ἐστίαση περιορίζεται στό παρόν τῶν χαρακτήρων. Βλ. καί Boris Uspensky, *A Poetics of Composition*, Berkley, University of California Press, 1973.

45. Ὁπ. π., «*Ἀπαντα*, Τόμος Β', σελ. 152.

46. Αὐτ., σελ. 155.

47. Αὐτ. σελ. 162.

48. Αὐτ., σελ. 184.

49. Ὁπ. π., «*Ἀπαντα*, σελ. 17. τόμος Α', σελ. 17.

50. Αὐτ., σελ. 19.

51. Αὐτ., σελ. 20.

52. Αὐτ., σελ. 40.

53. Αὐτ., σελ. 26.

54. Αὐτ., σελ. 116.

55. Ὁπ. π., «*Ἀπαντα*, τόμος Β', σελ. 90.



Κρατύλος και Σικελιανός

μεταφυσική και ποίηση

του Χ. Δ. Γουνελά

Ο ήρωας του διηγήματος «Παραρλάμα», του Δημοσθένη Βουτυρά,¹ είχε ακούσει πώς στο συμπόσιο του βασιλιά Βαλτάσαρ παρουσιάστηκαν στον τοίχο οι λέξεις: «Μενέ, Μενέ θεκέλ, ού φαρσίν», οι όποιες τρομοκράτησαν τον Βασιλιά και τους προσκαλεσμένους του, αν και κανείς δεν ήξερε τη σημασία τους.² Έγραψε και ο ήρωας του Βουτυρά, κρυφά πάνω στον τοίχο του έργουστασίου, τη λέξη «παραρλάμα» και είχε τό ίδιο αποτέλεσμα — επέφερε τον πανικό στο αφεντικό και τους τεχνίτες. Η λέξη «παραρλάμα» δεν έχει συγκεκριμένο έννοιολογικό περιεχόμενο, προκάλεσε όμως τό φόβο σε όσους είχαν ένα αίσθημα ένοχης, όπως ακριβώς συνέβη και στο συμπόσιο του Βαλτάσαρ.

Ο παράγοντας ψυχική διάθεση στην επικοινωνία ανάγει τη λειτουργία της γλώσσας σε ένα διαφορετικό επίπεδο από αυτό της γλωσσολογικής επιστήμης. Γενικά παρατηρούμε πώς μόνο εκείνος που βρίσκεται σε μία παρόμοια ψυχολογική κατάσταση με κάποιον άλλο, ή οι μνημένοι σε μία ιδεολογία ή θρησκεία γενικότερα, εκπληρώνουν τις προϋποθέσεις για μία πληρέστερη επικοινωνία. Η άρνηση της έλληνικής Έκκλησίας να δεχθεί τη μετάφραση της Άγίας Γραφής³ (και παρόμοιες περιπτώσεις άρνησης για τη μετάφραση των Άγίων Κειμένων σε σύγχρονη γλώσσα συναντάει κανείς και στις ιστορίες άλλων κρατών), αφήνει να νοηθεί πώς η Έκκλησία αναγνωρίζει ότι η κατανόηση των Άγίων Κειμένων εκπληρώνεται με βάση τη θρησκευτική πίστη και ευλάβεια του ατόμου· δηλαδή η κατανόηση γίνεται με τη βοήθεια ενός παράγοντα που μόνο έμμεσα σχετίζεται με τη συμβατική λειτουργία της γλώσσας.

Αν κύριο συστατικό της ποιητικής έκφρασης είναι τό βαθύ αίσθημα του ποιητή, και κύριο χαρακτηριστικό της καλής ποίησης ή αποφυγή της κοινοτοπίας, τότε αναπόφευκτα υπό ιδανικές συνθήκες ή ποιητική γλώσσα πρέπει να βρίσκεται έξω από τό πλαίσιο της συμβατικής γλώσσας. Για να γίνει πιό

κατανοητή ή παρατήρησή μας αυτή θά ανατρέξουμε στον Κρατύλο του Πλάτωνα, όπου αντιπαραβάλλονται αυτές οι δύο λειτουργίες της γλώσσας —ή γλωσσολογική και ή ψυχολογική— και στη συνέχεια αφού αναφερθούμε σε αντίστοιχες απόψεις των Πολυλά, Σεφέρη, Έλιοτ και Βαλερύ για τό ρόλο του ποιητή, θά εξετάσουμε την ιδιαιτερότητα της λειτουργίας της γλώσσας στον Άλαφροΐσκωτο του Σικελιανού.

Η γλωσσολογική άποψη στον Κρατύλο αντιπροσωπεύεται από τον Έρμογένη, ο οποίος υποστηρίζει πώς ή εξέλιξη της γλώσσας είναι αυθαίρετη και πώς ή επικοινωνία βασίζεται στην από κοινού αποδοχή των στοιχείων που συγκροτούν τη γλώσσα· δηλαδή ή λέξη είναι ανθρώπινο δημιούργημα για τό οποίο έχουμε σιωπηρά συμφωνήσει σχετικά με την όρισμένη λειτουργία του. Την άποψη αυτή στο τέλος του διαλόγου φαίνεται να αποδέχεται και ο Σωκράτης. Ο Κρατύλος υποστηρίζει την ψυχολογική άποψη: τό «όνομα» είτε είναι «όμοιον» με τό «πράγμα», είτε είναι μία συνάρτηση ήχων που οδηγεί στο ψεύδος. Στην παρατήρηση του Σωκράτη ότι τό «όνομα» που έχει δοθεί στο έκαστοτε αντικείμενο πρέπει να δόθηκε ά-

(Εύχαριστώ τους Peter Mackridge και Παναγιώτη Πίστα για μερικές καίριες υποδείξεις τους).

1. Δημ. Βουτυράς, «Παραρλάμα», περ. Παναθήναια, Τόμος 17, 1908, σελ. 6-7.

2. Παλαιά Διαθήκη, «Δανήλ», Κεφ. 5.

3. Έ. Κακουλίδη, Για τη Μετάφραση της Καινής Διαθήκης, 1970· επίσης Έμμ. Κωνσταντινίδης, Τά Ευαγγελικά: Τό Πρόβλημα της Μεταφράσεως της Άγίας Γραφής εις την Νεοελληνικήν και τά Αίματηρά Γεγονότα τοῦ 1901, 1976.

φοῦ προϋπήρχε τὸ ἀντίστοιχο ἀντικείμενο (ἔτσι ἀνήκει στὴν ὑποκειμενική ἀντίληψη τοῦ ὀνοματούργου καὶ ὡς συνέπεια ὑπόκειται σὲ μιὰ συμβατική διαδικασία), ὁ Κρατύλος λέει ὅτι τὰ ὀνόματα μᾶς ἔχουν δοθεῖ ἀπὸ μιὰ ὑπερφυσική δύναμη. Ἡ ἄποψη τοῦ Κρατύλου προσδίδει θρησκευτική ἢ μυστικιστική ὑπόσταση στὴ γλώσσα, ἂν μὲ «ὄνομα» ἐκλάβουμε ὅτι ἐννοεῖ γενικά τὴ γλώσσα.

Ὁ Σωκράτης καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γλώσσα ἀποτελεῖται ἀπὸ συμβατικά καὶ φυσικά στοιχεῖα. Συμβατικό στοιχεῖο εἶναι ἡ ὁποιαδήποτε νεόκοπη λέξη, ἡ ὁποία μὲ τὴ χρήση γίνεται ἀποδεκτή. Φυσικό στοιχεῖο εἶναι ἡ λέξη ἡ ὁποία ἐκπηγάξει ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ιδιότητα τοῦ ἀντικειμένου, δηλαδή ταιριάζει ἡχοποιητικά μὲ τὸ ἀντικείμενο. Οἱ δυνάμεις πού συντελοῦν στὸ φτιάξιμο τῆς γλώσσας, γιὰ τὸ Σωκράτη, εἶναι ἄλλοτε ἡ φύση, ἄλλοτε ἡ τέχνη τοῦ ὀνοματούργου καὶ ἄλλοτε ἡ τύχη.

Ὁ Σωκράτης ἐπιμένει νὰ ἀποδίδει στὰ λόγια τοῦ Κρατύλου περὶ «ὁμοιότητος» τὴν ἐννοια τοῦ φυσικοῦ ταιριάσματος «ὀνόματος» καὶ ἀντικειμένου καὶ μὲ ἐμπειρικά ἐπιχειρήματα νὰ ἀποδεικνύει τὴν ἀναξιοπιστία τῆς ἄποψης αὐτῆς, ὅτι δηλαδή δὲν ἀνταποκρίνονται ὅλα τὰ «ὀνόματα» σὲ ἓνα τέτοιο ταίριασμα. Ἡ ἄποψη τοῦ Κρατύλου στηρίζεται στὴν πεποίθηση πὼς δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ χωρίσει τὸ «ὄνομα» ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό του, γιατί ἡ «τέλεια ἀλήθεια» εἶναι ἡ ἄρρηκτη συγκρότηση «ὀνόματος»-ἀντικειμένου. Μὲ τὸν ὄρο «ὅμοιον» φαίνεται νὰ ὑπονοεῖ τὴν ἁρμονία λέξης-ἀντικειμένου, ὅχι ὅμως ἀναγκαστικά τὴν ἡχοποιητική ἁρμονία πού τοῦ ἀποδίδει ὁ Σωκράτης. Ὁ Κρατύλος μᾶλλον μὲ τὴ λέξη «ὅμοιον» θέλει νὰ πει ὅτι ὑπάρχει ἀδιαίρετη συνύπαρξη, ὅτι ἡ λέξη συναποκομίζει τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀντικειμένου στὸ μυαλό τοῦ δέκτη ἢ τοῦ χρήστη τῆς γλώσσας.

Ἐδῶ φαίνεται νὰ βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ ἓνα διαλογισμὸ μᾶλλον σχετικὸ μὲ τὴν πλατωνική ἀντίληψη γιὰ τὸν ἰδανικὸ κόσμο. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Κρατύλου θὰ ἦταν ἀντιθετές πρὸς τὸν ἰδεαλισμὸ τοῦ Πλάτωνα, ἂν μὲ ἀντικείμενο («πράγμα») ὁ Κρατύλος ἐννοῦσε συγκεκριμένα τὰ ἀπτό ἀντικείμενα καὶ ὄχι τὸ νοητὸ ἀντικείμενο τοῦ ἰδανικοῦ κόσμου. Πὼς ὅμως, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Κρατύλου, τίς λέξεις μᾶς τίς ἔχει δώσει μιὰ ὑπερφυσική δύναμη; Λογικὸ θὰ ἦταν νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ λέξεις δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πολυμορφία τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἀπτοῦ κόσμου, ἀλλὰ στὴ μοναδικότητα τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἰδανικοῦ κόσμου τοῦ Πλάτωνα. Ἔτσι μόνον θὰ ἐξασφαλιζόταν καὶ ἡ «ὁμοιότητα» λέξης-ἀντικειμένου ὡς τὸ ἄρρηκτο ταίριασμα πού ὀδηγεῖ στὴν «τέλεια ἀλήθεια».

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς φέρνει στὸ νοῦ τὴν Εὐαγγελική ἔκφραση «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος». ⁴ Ἡ λέξη συμπεριέχει τὴν «τέλεια ἀλήθεια», γιατί προϋπήρχε τοῦ ὕλικου κόσμου καὶ πάντως σὲ αὐτὴν κτίστηκε ὁ κόσμος. Νόμιμα τότε ὁ θρησκευτικὰ σκεπτόμενος μέσα ἀπὸ τὴ λέξη ζεῖ τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ κρατυλικὴ ἄποψη ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ καθαρῶς θρησκευτικὴ ἐρμηνεία σχετικά μὲ τὴ λειτουργία τῆς γλώσσας.

Ἡ ἄποψη τοῦ Κρατύλου ἀφήνει ἀναπάντητα πολλαπλά ἐρωτήματα καὶ ἐδῶ δὲν θὰ ὑπεισέλθουμε στὴν ἐξέτασή τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖο ἐξάλλου περιλαμβάνει μιὰ ὀγκωδέστατη βιβλιογραφία ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους φιλόσοφους μέχρι τοὺς σύγ-

χρονους θεωρητικούς τῆς λογοτεχνίας, τὸν Ζεράρ Ζενέ καὶ τὸν Ρολάν Μπάρτ. ⁵ Ὁ Πλάτων στὸ διάλογο δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι εἰρωνεύεται τὸν Κρατύλο γιὰ τὸ μυστικισμό του, τὸν Ἐρμογένη γιὰ τὸν ἀκρατὸ ἐμπειρισμὸ του καὶ τὸν Σωκράτη γιὰ τὴ σοφιστικὴ του ρητορική. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Κρατύλος στὰ μάτια τοῦ ἀναγνώστη παρουσιάζεται συμπαθής. Ἡ ἐλλείψη ὁμιλητικότητας τοῦ Κρατύλου κάνει τὸν Σωκράτη νὰ φαίνεται φλύαρος, ἔτσι πού ἐνισχύει τὴν ὑπόφια τοῦ ἀναγνώστη ὅτι ὁ Σωκράτης ἐνδιαφέρεται νὰ ἐπιδείξει τὴ δική του ἄποψη εἰς βάρος τοῦ Κρατύλου. ⁶

Ὁ Κρατύλος εἶναι μυημένος στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου ὅπως ἀποδεικνύεται στὸ τέλος τοῦ διαλόγου. Ἀπὸ τὰ αἰνιγματικά ἀποσπάσματα πού γνωρίζουμε τοῦ Ἡράκλειτου, δὲν μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ προσδιορίσουμε τὸ περιεχόμενο τῆς σκέψης του. Ἐνδιαφέρον σὲ σχέση μὲ τίς σποραδικές καὶ ὀλιγόλογες ἀπαντήσεις τοῦ Κρατύλου εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡράκλειτου, τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἔχει ἐλκύσει τὴν προσοχὴ τῶν θεωρητικῶν τῆς λογοτεχνίας Πολυλά, Ἔλιοτ καὶ Σεφέρη, ὅπως θὰ δεῖξουμε παρακάτω, πού ἔχει ὡς ἐξῆς:

τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζῶουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν. ⁷

Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἐδῶ ὑπονοεῖ πὼς ἡ παρεμβολὴ τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου χαλαεῖ τὴν ἱερὴ λειτουργία τῆς γλώσσας, τότε τὸ «ξυνοῦ» (κοινό) εἶναι τὸ θεῖο πού μᾶς ἔχει δοθεῖ ἀπὸ μιὰ ὑπερφυσική δύναμη ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Κρατύλος καὶ εἶναι κοινό, γιατί προσφέρεται γενικά στὸν ἄνθρωπο ὡς ἀρχή. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ γλώσσα πού ὑπόκειται σὲ ἀλλαγές εἶναι ἡ ἀνθρώπινη καὶ συμβατική. Οἱ «πολλοὶ» μιλοῦνε τὴν ἀνθρώπινη γλώσσα, ἡ ὁποία ἀναπόφευκτα ἀδυνατεῖ νὰ ἐπικοινωνήσῃ τὴν «τέλεια ἀλήθεια», ἀφοῦ ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς παρεμβαίνει μὲ τὸ δικό του συνειδητὸ ἔλεγχο. Τὴ θεία γλώσσα ὑπονοεῖται ὅτι τὴ βρίσκει ὁ μυημένος, ἐκεῖνος πού ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ ἐπικοινωνήσῃ στὴ μεταφυσικὴ διάσταση τῆς γλώσσας.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε τὸ ἄτομο νὰ φτάσει στὴ διάσταση τῆς «κοινῆς» γλώσσας δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιοριστεῖ στὸ πλαίσιο μιᾶς φόρμουλας. Ὁ Πολυλάς στὰ «Προλεγόμενα» στὸ Σολωμὸ κάνει τὴν ἐξῆς παρατήρηση σχετικά μὲ τὴν τέχνη τοῦ γενάρχη ποιητῆ:

... τὸ ἔργο του εἰς τὴν Τέχνην, καθὼς καὶ εἰς τὸν ὑψηλὸν προφορικὸν λόγον του, ἦταν μιὰ ἀυθόρμητη ἀδιά-

4. Βλέπε σχετικές μελέτες πάνω στὴ θρησκευτικὴ ἐρμηνεία τοῦ «Λόγου»: *Philosophie und der Christlichen literatur*, Τόμοι 2, 1986 καὶ J. Léville, *La doctrine du logos dans le quatrième Évangile et dans les oeuvres de Philon*, 1881.

5. Βλέπε λόγου χάρι, ἄρθρο τοῦ Gérard Genette, "Valéry and the poetics of language", Josué V. Harari (ἐκ.), *Textual strategies perspectives in post structuralist criticism*, Λονδίνο, 1980.

6. Ἐπίσης βλέπε παρατηρήσεις Β. Jowett, "Introduction", *The dialogues of Plato*, Τόμος 2, 1985.

7. Charles H. Kahn, *The art and thought of Heraclitus: an edition of the fragments with translation and commentary*, Κέμπριτζ, 1979 (Απ. ΙΙΙ, σελ. 28).

κοπή προσπάθεια να σβήνει την προσωπικότητά του μέσα εις την απόλυτη αλήθεια, ενεργώντας του 'Ηράκλειτου τό αξίωμα: «Του λόγου δέ [sic], έόντος ξυνοῦ [sic], ζώνουσιν οί πολλοί [sic], ώς ιδίαν έχοντες φρόνησιν· ή δ' έστιν οὐκ άλλο τί, άλλ' έξήγησας τοῦ τρόπου τῆς τοῦ παντός διοικήσας· διό καθ' ό,τι αν αυτου τῆς μνήμης κοινωνήσωμεν, αληθεύομεν· ᾱ δέ αν ιδιάσωμεν, ψευδόμεθα».⁸

Τό επιπρόσθετο μέρος του αξιώματος του 'Ηράκλειτου που παραθέτει εδώ ο Πολυλάς είναι παρμένο από την κριτική του Σέξτου του 'Εμπειρικού και από μία συγκεκριμένη γωνία παρατήρησης δέν αλλοιώνει τό περιεχόμενο.⁹ Στή διαπίστωση του Πολυλά, δηλαδή στο «σβήσιμο τῆς προσωπικότητας» ίσως βρίσκεται τό κλειδί που οδηγεί στην «τέλεια αλήθεια». 'Η «κοινή» γλώσσα κατά την άποψη του Πολυλά ίσως είναι αυτή που πηγάζει από ένα ενδόμυχο γλωσσικό αίσθημα που βρίσκεται πέρα από την κοινωνική προσωπικότητα του ποιητή, δηλαδή πέρα από τή σχέση του με τους «πολλούς». Στην ίδια αυτή διαπίστωση κατέληξε και ο κατεξοχήν εκπρόσωπος ποιητής του 20ου αιώνα, Τ.Σ. 'Ελιοτ. Τήν αποκαλυπτική αυτή σχέση μεταξύ Πολυλά και 'Ελιοτ εντόπισε ο Σεφέρης, ο οποίος παρατηρεί πώς ο 'Ελιοτ στο δοκίμιο του «'Η παράδοση και τό άτομικό ταλέντο» επαναλαμβάνει την ίδια αρχή με τον Πολυλά, όταν λέει πώς «ή πρόοδος του καλλιτέχνη είναι μία διαρκής αυτοθυσία, μία διαρκής απόσβεση τῆς προσωπικότητας».¹⁰ Ο Σεφέρης έχει υποδείξει τή σχέση, αλλά έχει αποφύγει να προβεί σε παρατηρήσεις, μάλλον γιατί θέλει να υπενθυμίσει ότι ή μεταφυσική διάσταση στην οποία εισέρχεται ο ποιητής δέν επιδέχεται όρθολογικές επεξηγήσεις.

Τό συγκεκριμένο απόσπασμα του 'Ηράκλειτου τό χρησιμοποιήσε ο 'Ελιοτ ως προμετωπίδα κατ' αρχάς στο *Πρωτό Κουαρτέτο* (χωρίς συμπλήρωμα του Σέξτου) και έπίσης μαζί του παραθέτει και ένα άλλο απόσπασμα του 'Ηράκλειτου όπως θά φανεί από την παράθεση των πρώτων στίχων του *Κουαρτέτου*:

Χρόνος παρών και χρόνος παρελθών
 Ίσως και οί δυό παρόντες είναι εις χρόνο μέλλοντα
 Κι ο μέλλον χρόνος εγκλειστος εις χρόνο παρελθόντα.
 Έάν ο χρόνος όλος είν' αιωνίως παρών
 Όλος ο χρόνος είναι αλύτρωτος.
 Ό,τι μπορούσε να ήταν είναι αφαίρεση
 Μένοντας μία διαρκής δυνατότης
 Μονάχα σ' έναν κόσμο εικασιών.
 Ό,τι μπορούσε να ήταν και ό,τι έγινε
 Στοχεύουν σ' ένα τέλος που είναι πάντοτε παρόν.
 Πατήματα άντηχοῦν μέσα στην μνήμη
 Κάτω στο μονοπάτι |sic| που δέν πήραμε
 Κατά την θύρα που ποτέ μας δέν ανοίξαμε
 Προς τον ροδόκηπο. Οί λέξεις μου άντηχοῦν
 Έτσι στο μυαλό σου.¹¹

Μέ τή σύλληψη του αλύτρωτου χρόνου περνάμε στην αιωνιότητα όπου οί αντιθέσεις συνυπάρχουν και οί χρονικές διαφορές εκμηδενίζονται. Τή στιγμή αυτή που μάς επιβάλλεται ή αιωνιότητα, οί ανεκπλήρωτες επιθυμίες και εικασίες πραγματοποιούνται: «Πατήματα άντηχοῦν μέσα στην μνήμη/ Κάτω στο μονοπάτι που δέν πήραμε/ Κατά την θύρα που

ποτέ μας δέν ανοίξαμε/ Προς τό ροδόκηπο. Οί λέξεις μου άντηχοῦν/ Έτσι στο μυαλό σου». Έδώ μάλλον αφήνει να νοηθεί ο ποιητής πώς με τή δύναμη των λέξεων ζει ο σύντροφός του την έμπειρία τῆς μεταφυσικῆς αὐτῆς στιγμῆς ο σύντροφός του. Μά τό ίδιο θά πρέπει να ισχύει και για τον ποιητή (τό ποιητικό υποκείμενο), γιατί κι αυτός βρίσκεται μέσα στο χώρο τῆς μεταφυσικῆς διάστασης, όπως υπονοείται, αφού ή επιθυμία ήταν έξισου δική του.

Θά ήταν άπλοϊκό εκ μέρους μας να εκλάβουμε την ποίηση του 'Ελιοτ ως λογικά έλεγχομένη σύνθεση, έτσι που ο έπιμελής αναγνώστης θά μπορούσε να την αποσαφηνίσει με τή χρήση κάποιου κώδικα. 'Ο 'Ελιοτ όπως λέει ή Γκάρντνερ σχετικά με τά *Τέσσερα Κουαρτέτα*, «κινείται προς τό νόημα και δέν αρχίζει απ' αυτό».¹² Τά αποσπάσματα του 'Ηράκλειτου πιστεύουμε ότι εξυπηρετοῦν στο να τονίσουν πώς ούτε ή γλώσσα ούτε και ή κατεύθυνση τῆς κίνησης έχουν αντίστοιχα προσδιορίσιμο νόημα και συγκεκριμένη άφετηρία. 'Η μεταφυσική διάσταση στην οποία υπονοείται ότι βρίσκεται ή «τέλεια αλήθεια» και τό συγκεκριμένο στίγμα κίνησης, δέν μπορεί να έρμηνευτεί με συμβατικά μέσα. 'Η σχέση του ατόμου με τή μεταφυσική διάσταση φαίνεται να είναι μία από τίς ουσιαστικές θεματικές ενότητες των *Κουαρτέτων*. 'Η σχέση αυτή αποτελεί τή λυδία λίθο στην κρατυλική άποψη: ή κοινή και θεία γλώσσα για τον 'Ηράκλειτο, και κατ' επέκταση για τον Κρατύλο, είναι μάλλον ή γλώσσα που θά βρούμε ξεκινώντας από την προσωπική διείσδυση. 'Ο 'Ελιοτ ίσως παραθέτει τά αποσπάσματα του 'Ηράκλειτου μαζί γιατί έτσι φαίνεται καλύτερα ή συνύπαρξη τῆς αντίθεσης. Δηλαδή ίσως να θέλει να πει, πώς ξεκινώντας από τό προσωπικό εἶμαστε έξισου σε θέση να «σβήσουμε την προσωπικότητά μας». Κι αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται και με τά δεύτερο απόσπασμα ότι ή κατεύθυνση για τον 'Ελιοτ, είτε άνω κινούμεθα είτε κάτω δέν διαφοροποιεί τό χώρο κίνησης, ούτε στή μεταφυσική διάσταση υπάρχει στίγμα κατεύθυνσης όπως και δέν υπάρχει χρόνος.

'Ο ποιητής ιδιαίτερα με την είσοδο του ρομαντισμού έρχεται να αναλάβει τον χαμένο εκείνο ρόλο του προφήτη ή του μύστη. 'Ο ρομαντικός ποιητής άμφισβητεί την αξία του όρθολογισμού και θεοποιεί την υποκειμενική παρατήρηση. Παροιμιακή έχει μείνει ή έκφραση του Γουόρντγουορθ πάνω στο θέμα του μυστηρίου τῆς φύσης και τῆς φτώχιας του όρθολογισμού:

8. Γ. Βαλέτας (έπ.), Πολυλάς, *Άπαντα τά Λογοτεχνικά και Κριτικά*, 2η έκδοση, 1959, σελ. 135-6.

9. *Sextus Empiricus*, με μετάφραση στα άγγλικά του R.G. Bury, Τόμος 2, Λονδίνο 1967 (1η έκδ. 1935), «Προς Λογικούς Α'», §133, σελ. 72-74. Σχετικά με τίς απόψεις του Σέξτου πάνω στον 'Ηράκλειτο. Ευχαριστώ την Αιμιλία Χριστοδούλου που μου έπέστησε την προσοχή.

10. Γ. Σεφέρης, «Γράμμα σε ένα Ξένο Φίλο», *Δοκιμές*, Τόμος 2, 4η έκδοση 1981, σελ. 18.

11. T.S. Eliot, *The complete poems and plays of T.S. Eliot*, Λονδίνο 1970, (1η έκδ. 1969), σελ. 171. Για τή μετάφραση στα ελληνικά βλέπε Τ.Σ. 'Ελιοτ, *Άπαντα τά Ποιήματα*, μετάφρ. 'Αρ. Νικολαΐδης, 1984, σελ. 215.

12. H. Gardner, *The art of T.S. Eliot*, Λονδίνο, 1968 (1η έκδ. 1949), σελ. 57.

Γλυκιά είναι η μάθηση πού μᾶς προσφέρει η Φύση·
 Ἡ παρεμβαίνουσα διανόησή μας
 Παραμορφώνει τὰ ὄμορφα σχήματα:
 Δολοφονοῦμε γιὰ νά κάνουμε ἀνατομία.¹³

Μέ τήν τελευταία του παραίτηση (We murder to dissect) μᾶλλον ὑπογραμμίζεται ὅτι ἡ ἀλήθεια ἐνυπάρχει στή φυσική «ἐνότητα», ἔξω ἀπό τίς ὀρθολογικές παρεμβάσεις. Ὁ Γουώρντγουορθ καί γενικότερα ὁ ρομαντικός ποιητής ἀφήνεται στή φύση καί ἐπιζητᾷ νά περιέλθει στήν ψυχολογική κατάστασι, τήν ὁποία ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ «In a wise passiveness» (σέ σοφή παθητικότητα) γιὰ νά ἀποκαλύψει τήν «τέλεια ἀλήθεια» καί τήν ἀλήθεια αὐτή τήν ἀποκαλύπτει μέ λέξεις. Ἄν ἡ λέξι, τήν ἐξαιρετική αὐτή στιγμή ἐμπεριέχει τήν «τέλεια ἀλήθεια» τότε ἐμπεριέχει καί τήν ἀπόλυτη ἐμπειρία τοῦ ἀντικειμένου τό ὁποῖο κατονομάζει. Ἡ ἀλήθεια αὐτή γιὰ νά εἶναι τέλεια δέν προέρχεται ἀπό ἕνα σχετικοκρατικό διαλογισμό, ἀλλά ἀποτελεῖ προσωπική πεποίθησι, γι' αὐτό καί δέν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησι ἄν πρόκειται περί ψευδαίσθησις ἢ ὄχι. «Τέλεια ἀλήθεια» εἶναι ἡ αὐθαίρετη κατανόησι. Ὁ ρόλος τοῦ ποιητῆ εἶναι νά δώσει στή γλώσσα τή δύναμη πού τῆς ἀνήκει, δηλαδή, νά τήν ἀπελευθερώσει. Τή δύναμη αὐτή τῶν λέξεων ἄλλοτε τήν ἔχουμε χάσει, ἄλλοτε διστάζουμε νά τήν παραδεχτοῦμε.

Ἡ διαφορὰ μεταξύ καθημερινῆς καί ποιητικῆς γλώσσας ἐντοπίζεται μέ σαφήνεια ἀπό τό Βαλερύ στοῦ ὁποίου τὰ λόγια ὑπάρχει ἕνας συγκεκριμένος κρατυλικός ἀπόηχος ὅπως ἀναγνωρίζει ὁ Ζενέ στό σχετικό του ἄρθρο περί κρατυλισμοῦ. «Valéry and the poetics of language».¹⁴ Ὁ Βαλερύ λέει ὅτι:

«Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ ποιητική μορφή ἦταν γιά πολλούς αἰῶνες ἐπιστρατευμένη στήν ὑπηρεσία τῆς μαγείας. Ἐκεῖνοι πού ἐπιδίδονταν σέ αὐτές τίς παράξενες ἐνέργειες ἔπρεπε νά πιστεύουν ἀναγκαῖα, στή δύναμη τῆς προφορικής λέξης, καί περισσότερο στή δύναμη τοῦ ἤχου τῆς λέξης παρά στή σημασία... Ὁ θνητός πού ἔφτιαχνε τό στίχο δέν θά ἦταν σέ θέση νά τόν συνθέσει ἄν ἡ μορφή καί τό περιεχόμενο παρουσιαζόντουσαν στό μυαλό τοῦ ὡς ἀνεξάρτητα. Τό ἀντίθετο συνέβαινε, βρισκόταν σέ μιά ἐξαιρετική στιγμή τῆς κυριαρχίας τῆς ψυχικῆς του ὑπαρξῆς, σέ μιά στιγμή κατά τή διάρκεια τῆς ὁποίας ὁ ἤχος τῆς λέξης καί ἡ ἔννοια ἀναλαμβάνουν ἢ ἀποκτοῦν τήν ἴδια σπουδαιότητα — αὐτό πού ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἀπό τήν καθημερινή γλώσσα, ὅπως καί ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς ἀφηρημένης».¹⁵

Γιὰ τόν Βαλερύ ὁ ποιητής ἔχει τόν τρόπο νά ἀποδώσει ἢ νά ἐμπνεύσει τήν ἀρμονική καί ἀδιάρρηκτη συνύπαρξι ἤχου-ἔννοιας. Ἡ ἀρμονία αὐτή δέν εἶναι τό ταίριασμα πού ἐννοοῦσε ὁ Σωκράτης στόν Κρατύλο μέ τόν ὄρο «φυσική γλώσσα». Ὁ ἴδιος ὁ Βαλερύ δίνει μιά ἐξήγησι πάνω στήν ἔννοια τῆς ἀρμονίας:

«Ἡ δύναμη τοῦ στίχου ἀπορρέει ἀπό μιά ἀπροσδιόριστη ἀρμονία μεταξύ αὐτοῦ πού λέμε καί αὐτοῦ πού εἶναι. Ὁ ὄρος «ἀπροσδιόριστη» γίνεται ὀρισμός. Ἡ ἀρμονία δέν πρέπει νά εἶναι προσδιορίσιμη. Ὅταν εἶναι γίνεται μιμητική καί αὐτό δέν εἶναι καλό. Ἡ ἀνικανότητα μας νά προσδιορίσουμε αὐτή τή συγγένεια,



μαζί μέ τήν ἀνικανότητά μας νά ἀρνηθοῦμε αὐτή τή συγγένεια, συγκροτεῖ τήν οὐσία τῆς ποίησις».¹⁶

Ἡ ἀρμονία αὐτή ἀφοῦ δέν προσδιορίζεται θά πρέπει νά εἶναι ἔξω ἀπό τὰ πλαίσια τῆς συμβατικῆς καί ὀρθολογικῆς κατανόησις καί χρήσις τῆς γλώσσας· θά πρέπει νά ἐνυπάρχει στό χῶρο τῆς θείας γλώσσας, τήν ὁποία βρισκόμαστε ἐκεῖ πού ἀποσβήνεται ἡ κοινωνική μας προσωπικότητα.

Ἡ διαπίστωση αὐτή ἀπηχεῖ τήν παρατήρησι τοῦ Ἡράκλειτου καί τήν ἐπιθυμία τοῦ Κρατύλου, ἀλλά ἐπίσης ἐπαληθεύει τήν παρατήρησή μας σχετικά μέ τή σιωπηρή συσχέτισι πού κάνει ὁ Σεφέρης μεταξύ Πολυλά καί Ἐλιοτ.

Πρός τήν αἰσθητική αὐτή κατεύθυνσι βάδισε ὁ Ἄγγελος Σικελιανός ἀρκετά νωρίς. Τό ποίημα τοῦ Ἀλαφροϊσκάωτος (1909) ἀποτελεῖ ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα ἐπαναστατικῆς ποιητικῆς ἔκφρασις γιὰ τήν ἐποχή του. Ἡ ἔκφρασις τοῦ Παλαμά, ἑνός ἄλλου μεγάλου σύγχρονου ποιητῆ, δέν ξεπερνάει τό ὀρθολογικό ὄραμα· τὰ διαδραματιζόμενα τίς περισσότερες φορές στό ἔργο τοῦ Παλαμά συμβαίνουν ἔξω ἀπό τό

13. W. Wordsworth, "The tables turned" (1798), *The prelude with a selection from the shorter poems, the sonnets, the recluse, and the excursion*, Νέα Ὑόρκη, 1954 (1η ἐκδ. 1948), σελ. 79. Ἡ πεζή μετάφρασις εἶναι δική μας.

14. Genette, ὁ.π., σελ. 359-73.

15. Genette, ὁ.π., σελ. 370.

16. Genette, ὁ.π., σελ. 366-67.

ποιητικό υποκείμενο, έτσι η γλώσσα δίνει την εντύπωση ότι γίνεται όργανο περιγραφής και όχι τό μέσον τής μεταφυσικής εμπειρίας, αν όχι για τόν αναγνώστη έστω για τόν ίδιο τόν ποιητή. Αντίθετα ό Σικελιανός έπανειλημμένως έχει εφράσει τή νοσταλγία του για τόν χαμένο πρωτόγονο έαυτό του πού είχε αυθόρμητα τή δύναμη τής δημιουργίας. Η λογική για τό Σικελιανό χωρίζει τά πράγματα από τό αίσθημα, καταστρέφοντας τό ιερό σύμπλεγμα.¹⁷ Η Έλευσίνα, οί Δελφοί είναι θρησκευτικά κέντρα και σέ αυτά έχει στρέψει τήν προσοχή του. Μέσω μιās ταυσιμένης αισθαντικότητας ό ποιητής περιέρχεται σέ μία κοσμική υπερφύση γίνεται «τό άφαντο άξόνι στόν άξονα του κόσμου».¹⁸ Τή μεταφυσική αυτή εμπειρία φαίνεται νά τή ζει μέσω των λέξεων.

Τό ποίημά του Άλαφροίσκιμος αρχίζει μέ τήν ένότητα πού έχει τόν τίτλο «Γυρισμός»:

*Ύπνος ιερός, λιονταρίσιος,
του γυρισμού, στή μεγάλη
τής άμμονδιās άπλωσιά.
Στήν καρδιά μου
τά βλέφαρά μου κλεισμένα
και λάμπει, ώσάν ήλιος, βαθιά μου...*

*Βοή του πελάου πλημμυρίζει
τίς φλέβες μου·
άπάνω μου τρίζει
σά μυλολίθαρο ό ήλιος·
γεμάτες χτυπάει τίς φτεροϋγες ό άγέρας·
άγκομαχάει τό άφαντο άξόνι.
Δέ μου άκούγεται ή τρίσβαθη άνάσα.
Γαληνεύει, ως στόν άμμο, βαθιά μου
και άπλώνεται ή θάλασσα πάσα.*

*Σέ ψηλοθόλωτο κύμα
τήν ύψώνει τό άπέραντο χάδι·
ποτίζουν τά σπλάχνα
τά όλόδροσα φύκια,
ραντίζει τα διάφωτη ή άχνα
του άφρου πού ξεσπάει στά χαλίκια·
πέρα σβήνει τό σύφυλλο βούισμα
όπου ξεχειλο άχοϋν τά τζιτζίκια.*

*Μιά βοή φτάνει απόμακρα·
και άξαφνα,
σάν πανί τό σκαρμό πού έχει φύγει,
χτυπάει· είν' ό άγέρας πού σίμωσε,
είν' ό ήλιος πού δει μπρός στά μάτια μου
— και ό άγνός όχι ξένα τά βλέφαρα
στήν υπέρλευκην όψη του άνοίγει.*

*Πετιώμαι άπάνω. Η άλαφρότη μου
είναι ίσια μέ τή δύναμή μου.
Λάμπει τό μέτωπό μου όλόδροσο,
στό βασίλειμα σειάται άνοιξιάτικο
βαθιά τό κορμί μου.
Βλέπω γύρα. Τό Ίόνιο,
και ή έλεύθερη γη μου!*



Τό ποιητικό υποκείμενο βρίσκεται στην κατάσταση του ύπνου χωρίς νά ενεργεί ή συνειδητά νά πάσχει. Η υπολανθάνουσα αυτή κατάσταση φαίνεται νά επιβεβαιώνεται και μέ τήν έλλειψη του ρήματος στις δύο πρώτες περιόδους. Άλλά και εκεί πού υπάρχει ρήμα, ή σχέση του ποιητικού υποκειμένου προς τά διαπραττόμενα είναι έμμεση, γιατί τό ρήμα είναι στό τρίτο ένικό τής ενεργητικής φωνής, εκτός από τήν τελευταία στροφή. (Στήν τελευταία στροφή έπέρχεται ή μετουσίωση του ποιητικού υποκειμένου, τό όποιο μέ έπιφωνηματικό τρόπο εκφράζει τήν έκπληξή του στό πρώτο ένικό: «Πετιώμαι άπάνω», «Βλέπω γύρα».) Τό τρίτο ένικό τής ενεργητικής φωνής έντοπίζει τήν έστία δραστηριότητας (υποκείμενο-ρήμα) έξω από τό ποιητικό υποκείμενο, τό όποιο φαίνεται νά δέχεται ως άποτέλεσμα και μερικώς τή δραστηριότητα αυτή: «Βοή του πελάου πλημμυρίζει/τίς φλέβες μου». Η άντωνυμία «μου» ή όποια έντοπίζει τό ποιητικό υποκείμενο, έπίσης, συνεκφράζει αυτή τήν «έμμεσότητα» στις σχέσεις του μέ τά διαπραττόμενα, άφου ή πράξη έμπίπτει σέ ένα μέρος του έαυτού του («Βαθιά μου», «φλέβες μου», «άπάνω μου» κ.ο.κ.), δίνοντας τήν αίσθηση στόν αναγνώστη ότι τό ποιητικό υποκείμενο μερικώς βρίσκεται έξω από τό περιστατικό. Γι' αυτό και ή ένέργεια πολλές φορές δέν όρίζεται ότι έχει ως στόχο τό ποιητικό υποκείμενο: «ποτίζουν τά σπλάχνα/τά όλόδροσα φύκια, /ραντίζει τα διάφωτη ή άχνα/του άφρου πού ξεσπάει στά χαλίκια». Τό εκφραστικό αυτό φαινόμενο τονίζει τή λαν-

17. Άγ. Σικελιανός, «Η Έλευσίνα Διαθήκη» (τέσσερεις όμιλίες), *Πεζός Λόγος*, (έπιμ. Γ.Π. Σαββίδης, τόμος 3, 1981).

18. Άγ. Σικελιανός, «Πρόλογος», *Λυρικός Βίος*, έπιμ. Γ.Π. Σαββίδης, τόμος 1, 1975 (1η έκδ. 1965).

θάνουσα κατάσταση του ποιητικού υποκειμένου, αφού άλλοτε ή ενέργεια είναι έμμεση κι άλλοτε άπροσδιόριστη ως προς τή σχέση της με τό ποιητικό υποκείμενο. Έδω αφήνεται νά νοηθεί ότι ή σχέση του ποιητικού υποκειμένου με τά διαπραττόμενα είναι παρόμοια με εκείνη στά όνειρά μας, πού είμαστε και δέν είμαστε μέσα στή δράση τών περιστατικών. Αυτό φαίνεται νά επιβεβαιώνεται και στό 13ο στίχο, όπου τό ρήμα χρησιμοποιείται όχι μόνο άνορθόδοξα ως άπρόσωπο, έτσι πού τό ποιητικό υποκείμενο διαφοροποιείται από τόν έαυτό του. («Δέν μου άκούγεται ή τρίσβαθη άνάσα»), αλλά και έννοιολογικά άποκαλύπτει τήν άδυναμία του νά άκούσει τήν τρίσβαθη άνάσα. Έπίσης στόν έκτο στίχο ή έλλειψη υποκειμένου στό ρήμα «λάμπει» είναι μιά επιπρόσθετη άπόδειξη πώς τά περιστατικά συνειδητά δέν έλέγχονται.

Έδω πρόκειται για ένα φήλωμα του νοῦ, για τή ζάλη πού νιώθει ό θρησκευτικός προφήτης· πρόκειται για τήν ιερή στιγμή πού ή συνειδηση με τό άσυνείδητο ίσοπεδώνονται και ό ίδιος χάνει τόν έλεγχο του έαυτού του. Ό ποιητής δέν προσπαθεί νά άπεικονίσει τήν έμπειρία του, αλλά ή έμπειρία είναι αυτή ή στιγμή, αυτό τοῦτο τό ποίημα. Οί λέξεις και τό αίσθημα γίνονται ένα, γι' αυτό ό χρόνος και οί διαστάσεις δέν άνταποκρίνονται στά μέτρα του όρθολογισμού. Πρόκειται για μιά κατάσταση κατά τήν όποία ό ποιητής περιέρχεται στήν κοσμική υπερδιάσταση όπου άπουσιάζει ή συνειδητή έγρήγορηση κι ό χρόνος. Η μεταφυσική αυτή έμπειρία γίνεται άκόμη πιό έμφανής στή δεύτερη στροφή ή όποία περιλαμβάνει ήχους: «βοή», «τρίξει», «χτυπάει», «άγκομαχάει», «ανάσα»· τους ήχους αυτούς δέν τους άκούει, αλλά τους αισθάνεται: «Βοή του πελάου πλημμυρίζει/τίς φλέβες μου/ άπάνω μου τρίξει/σά μολολίθαρο ό ήλιος/γεμάτες χτυπάει τίς φτερούγες ό άγέρας/άγκομαχάει τό άφαντο άξόνι». Συμβαίνει νά έχουμε έντονότερη τή βοή στό πλημμύρισμά της μέσα στίς φλέβες μας, δυνατότερο τό τρίξιμο τής ζέστης στή ντάλα του μεσημεριού μέσα στό κεφάλι μας, έντονότερη τήν αίσθηση του άέρα μέσα στό νοηματικό μας κόσμο όταν οί γεμάτες φτερούγες χτυπάνε.

Τά αισθητήρια όργανα του ποιητή νεκρώνονται, γιατί ή κινητήρια δύναμη άρχίζει από μέσα του, όπως άκριβώς θά συνέβαινε στόν ύπνο μας. Η βοή και οί θόρυβοι έδω δέν είναι βοή ή θόρυβοι, ούτε τό κύμα και ή θάλασσα είναι νερό, αλλά ψυχικό αίσθημα δροσιάς στά σπλάχνα. Στην προτελευταία στροφή ή «βοή» γίνεται «άγέρας πού χτυπάει» και μετά γίνεται «ήλιος πού δει»· ή παραδοξολογία όφείλεται στό τανυσμένο έλασμα τής αισθαντικότητας, όταν διαχέεται ή γήινη ύπόσταση του ποιητή: «Πετιώμαι άπάνω. Η έλαφρότη μου/είναι ίσια με τή δύναμή μου./Λάμπει τό μέτωπό μου όλόδροσο,/στό βασιλεμα σειείται άνοιξιάντικο/βαθιά τό κορμί μου». Ό ποιητής είναι και δέν είναι μέσα στόν έαυτό του, γι' αυτό έχει και τήν ικανότητα νά δει τόν έαυτό του από μιά θέση έξω από τόν έαυτό του («στό βασιλεμα σειείται άνοιξιάντικο/βαθιά τό κορμί μου»).

Η παρατήρησή μας πώς ό Σικελιανός μέσω των λέξεων, έστω σε πολλά από τά ποιήματά του, ζει τή μεταφυσική έμπειρία προϋποθέτει ότι ή λέξη όχι μόνο έμπεριέχει τήν έμπειρία του άντικειμένου πού κατονομάζει, αλλά πώς ή λέξη αναπόφευκτα πρέπει νά προϋπήρχε του άντικειμένου. Αν ή λέξη είναι φορέας πού όδηγεί προς τή μεταφυσική διάσταση δέν μπορεί νά είναι άποτέλεσμα μιάς συμβατικής διαδικασίας,

έστω στή μεταφυσική της ιδιότητα πρέπει νά έμπεριέχει τή μεταφυσική διάσταση. Έπομένως στή μεταφυσική αυτή ιδιότητα, ή λέξη δέν μπορεί παρά νά μήν υπόκειται στό νόμο του άντικειμένου, αλλά τό άντικείμενο νά συνυπάρχει στή δύναμη τής λέξης. Όλες οί θρησκευτικές άποκλίσεις πάνω στό θέμα του «Λόγου» άποδέχονται τό «Λόγο» είτε ως «έμμονη» δύναμη, είτε ως ένδιάμεσο συντελεστή μεταξύ Θεού και Κόσμου, όπου και στίς δύο περιπτώσεις ό «Λόγος» προϋπάρχει του Κόσμου.¹⁹ Όσο ύποθετικός νά φαίνεται ό διαλογισμός αυτός, τό θέμα άποκτά μιά κάποια σημασία όταν άντιμετωπίζουμε έναν ποιητή, όπως λόγου χάρη τόν Σικελιανό, ό όποιος νιώθει πώς ή γλώσσα έμπεριέχει τή μεταφυσική αυτή δυνατότητα. Τό θέμα γίνεται περισσότερο κατανοητό αν λάβουμε ύπόψη ότι στή μεταφυσική διάσταση ό χρόνος έκμηδενίζεται, όπως είδαμε παραπάνω στά *Τέσσερα Κουαρτέτα* του Έλιοτ, έτσι πού στήν ποιητική διαδικασία ή αισθαντικότητα, ή έκφραση και ή έμπειρία δέν ξεχωρίζουν χρονικά.

Ό ίδιος ό Σικελιανός έμμεσα ύποδεικνύει αυτή τή λειτουργία τής γλώσσας στήν ένότητα του *Άλαφροϊσκιωτου* πού τιτλοφορεί «Ό βαθύς λόγος»:

(1) *Κ' ένας άπ' όλους μου έφεξε
κι άκόμα φέγγει λόγος. Και ή ψυχή μου
στήν πλάση μέσα στόν άλήθευε —
και, νά μπει
στό νόημα σύγκορη και πριν, άκέρια έστάθη.*

*Ός ένα στύλο ένας σεισμός,
τή ζύγιασε, τήν έσθησε,
σάν κυπαρίσσι ρίζες άδραξε άπ' τά βάθη.*

(2) *Κ' ήταν ό λόγος του Όδυσσέα
στοῦ τραγωδοῦ τό νοῦ,
πού τρίσβαθα
του ραψωδοῦ του έμίλει ή άρμονία
μπρός στό γιγάντειο πόνο του Αϊάντα
και τήν ιερή μανία*

(3) *«Εϊδωλα είμαστε και ίσκιοι».
Τό λόγο πού άχνίζει τήν πράξη,
για νύχτες, για μέρες,
ψηλά στά βουνά,
όπου άπάτητοι δρόμοι,
στό βαθιόν ελαιώνα
πού οί άγραφοι νόμοι
πάντα άστράφταν μπροστά μου,
τόν έφερα. Η τρίσβαθη γνώμη
τώρα άντρίζει βαθιά τά ήπατά μου.*

Στό πρώτο άπόσπασμα ύπονοείται ότι ή ψυχή έχει τή δύναμη νά πραγματώσει τό λόγο στό μεταφυσικό επίπεδο άκόμη και πριν περάσει από τή νοημοσύνη. Στο δεύτερο άπόσπασμα ό λόγος του Όδυσσέα προσφέρει στόν Όμηρο τό βαθύ αίσθημα (τή μεταφυσική διάσταση) τής άρμονίας μεταξύ του μίσους και του πόνου του Αϊάντα. Στο τρίτο άπόσπασμα αναγνωρίζεται μόνο ή μεταφυσική ύπαρξη του άνθρώπου («Εϊδωλα είμαστε και ίσκιοι»), όπου στό βάθος τής ύπαρξης αυτής ό λόγος γίνεται πράξη. Οί λέξεις όπως φαίνεται λειτουργ-

γοῦν για τὸ Σικελιανὸ πάνω στὶς ἀρχές τῆς θρησκευτικῆς ἀντίληψης: γίνονται πράξη ἐμπειρίας, ὅπως για τὸν θρησκευόμενον πράξη λύτρωσης. Τὴν ἐξαιρετικὴ αὐτὴ δύναμη τοῦ λόγου εἶναι φυσικὸ νὰ τὴν ἀναγνωρίζουν ὁ «προφήτης-ποιητῆς» καὶ ὁ «εὐλαβὴς θρησκευόμενος», για τοὺς ὁποίους ἡ τέλεια ἀλήθεια ἐνυπάρχει στὴ λέξη.

Ὅπως ἔχουμε ἤδη ὑπαινιχθεῖ, ὁ Σικελιανὸς δὲν φαίνεται νὰ προσέγγισε τὸ θέμα τῆς γλώσσας ἀκριβῶς ὡς θρησκευόμενος· στὴν ἀρθρογραφία του ἀφήνει νὰ νοηθεῖ ὅτι πιστεύει πὼς ὑπάρχουν χαρισματικὰ ἄτομα πού, ὅταν περιέλθουν σὲ ἔκσταση, ἀποκοτῶν μεταφυσικὲς δυνάμεις, ὅπως λόγου χάρι ὁ βάρδος τὴν ποιητικὴ στιγμή, ὁ μυημένος στά Ἐλευσίνια Μυστήρια, ἢ ἡ Πυθία στὸ Μαντεῖο. Ἡ δύναμη τοῦ προφορικοῦ λόγου φαίνεται νὰ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία για τὸν Σικελιανὸ ὁ ὁποῖος ἐπέδιδε τὴν προφορικὴ ἀπαγγελία τῶν ποιημάτων του. Ἡ λέξη στὸν προφορικὸ λόγο ἔχει στιγμιαία ζωὴ δημιουργώντας ἕνα ἐφ' ἅπαξ ἀντίτυπο, γεγονός πού προσδίδει στὸν προφορικὸ λόγο, ὅπως παρατηροῦν οἱ ἀνθρωπολόγοι, μυστικιστικὲς ιδιότητες — ἴσως γι' αὐτὸ στά ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τὸ ρῆμα «φημί» ἐτυμολογικὰ, συγγενεῖ με τὸ «φαίνεσθαι» ἀπὸ τὸ ἰνδοευρωπαϊκὸ «Pha»,²⁰ ἢ λέξη «Dabar» σημαίνει «λέξη» ἢ «περιστατικόν».²¹ Ὁ λαϊκὸς ποιητῆς τὴ στιγμή τῆς ἔκστασης φαίνεται νὰ ζεῖ τὴ λέξη ὡς περιστατικόν: ὡς δύναμη πού συναποκομίζει μέσα του τὸ ὀλοκλήρωμα τοῦ εἰκονικοῦ καὶ ὑπαρξιακοῦ τῆς φάσματος.

Οἱ παρατηρήσεις μας στοχεύουν νὰ δείξουμε ὅτι ἡ ἀποψη πὼς ὁ Σικελιανὸς ἐκφραστικὰ ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του καὶ τὴν ἐκφραστικὴ ἐπανάσταση τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, ἴσως χρειάζεται ἐπανεξέταση. Μὲ παράδειγμα τὸν Ἀλαφροῖ-

σκιωτο, ὁ Σικελιανὸς ἔχει προλάβει τίς ἐκφραστικὲς ἐξελίξεις κατὰ εἴκοσι χρόνια. Ὁ Σικελιανὸς ζεῖ τὴν ποιητικὴ «αἰσθητικότητα» στά ἴδια περίπου πλαίσια πού ζεῖ τὴ «συγκίνηση» ὁ Ἔλιοτ ἢ ὁ Σεφέρης. Ἡ ἐκφραστικὴ του ἀνορθοδοξία, πού σὲ ὀρθολογιστικὴ ἀνάλυση παρουσιάζει σημάδια ἀποσπασματικῆς ἐκφρασης, θυμίζει τὴν ποιητικὴ τεχνικὴ τοῦ Σεφέρη στὸ *Μυθιστόρημα*, ὅπου τὸ βάρος τῆς συγκίνησης τὸ μεταφέρουν οἱ λέξεις, προσφέροντας στὸν ἀναγνώστη τὴν κινητήρια δύναμη για ἕνα δικὸ του κύκλο ἐμπειριῶν.

Οἱ ρομαντικοὶ καὶ ὁ Γουόρντγουορθ πού προαναφέραμε, εἶχαν πράγματι ἐντοπίσει τὴν ἀνάγκη για μιὰ κρατυλικὴ διάσταση στὴ γλώσσα, ἀλλὰ φαίνεται ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκφραστικὴν νὰ μὴν ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν περιγραφή καὶ τὸ ἰδεαλιστικὸ σύμβολο πού ἀνήκει στὴν ὀρθολογικὴ ἐκφραση, ἐκτὸς ἀπὸ μερικές ἐξαιρέσεις. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς ποίησης τοῦ Σικελιανοῦ, ὅπως με διορατικὴ παρατηρεῖ ὁ Λίνος Πολίτης ἔχει ὡς νόημα «(τὴν) κοσμικὴ διεΐδωση, (τὴν) ἀναζήτηση τοῦ μύστη, (τὸν) ἔτασμό τοῦ ἱεροφάντη...»,²² στοιχεῖα πού εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ συλλάβουμε μόνο μέσω τῆς κρατυλικῆς διάστασης τῆς γλώσσας· καὶ αὐτὸ ἰσχύει καὶ για τὸ χρήστη καὶ για τὸν δέκτη.

19. Βλέπε ὑποσημείωση 4.

20. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἀνήκει στὸν Heidegger, βλέπε John Macquarrie, *Existentialism*, Χάρμοντγουορθ, 1973, σελ. 24.

21. Βλέπε Walter J. Ong, *Orality and literacy the technologizing of the word*, Λονδίνο, 1982, σελ. 75.

22. Λ. Πολίτης, «Μορφές τοῦ Νεοελληνικοῦ Λυρισμοῦ», περ. Ἀγυλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, Τόμος 2, Φεβρ. 1947, σελ. 421-22.



«Έκφυλισμός της επιτυχίας»

«Η πρωτολογία των ημερών οδηγεί σε επικίνδυνη ίσως πορεία κι έναν εκφυλισμό της επιτυχίας της εθνικής μας ομάδας και όλων όσοι συνετέλεσαν σ' αυτήν. Τό πρώιμ δέν έχει παρά τήν έννοια τής επιβράβευσης γιά μιά συγκεκριμένη αγωνιστική πορεία και εμφάνιση, ένα κατόρθωμα. Έδώ κλυδωνίζομαστε μεταξύ θριάμβου και εθνικής καταστροφής. Άκραία πράγματα. Κατά τήν άποψή μου κακώς, κάκιστα συνδέθηκε ή επιτυχία τής Έθνικής μέ οικονομικά ανταλλάγματα. Τά παιδιά δέν έπαιξαν, όπως έπαιξαν, γι' αυτά. Έπαιξαν γιά τή διάκριση, τή μεγαλύτερη διάκριση. Ήδη έχουμε δώσει ως ΕΟΚ, έντολή στό δικηγόρο κ. Γιάννη Παπαδογιαννάκη, νά κοιτάξει τό θέμα τής διαφήμισης καπνοβιομηχανίας, πού τήν έπομένη του θριάμβου τής Έθνικής, βγήκε νά τήν «ευχαιριστήσουν», διαφημιζόμενη μέσα από τή φωτογραφία των νικητών... Πού θά πάει αυτή ή ιστορία αν δέν αντιδράσουμε έγκαιρα;».

Τά λόγια ανήκουν στόν κ. Γιώργο Βασιλακόπουλο, γενικό γραμματέα τής Έλληνικής Όμοσπονδίας Καλαθοσφαίρισης, sé συνέντευξή του στό Βήμα τής 21ης Ίουνίου 1987. (σελ. 59).

Ή στήλη συμμερίζεται και τίς έκτιμήσεις και τίς ανησυχίες του. Πολύ περισσότερο πού στήν άμέσως επόμενη σελίδα του Βήματος καταχωρούνται διαφημίσεις τής «ΚΟΝΙ-CA U BIX» (telefax), τής ασφαλιστικής εταιρείας «ΑΣΠΙΣ ΠΡΟΝΟΙΑ» πού ασφαλίζει τή μικτή Εύρώπης μπάσκει, τής SONY πού συγχαίρει τήν Έθνική (προσφέροντας στους νικητές 15 τηλεοράσεις έσοδειας τής), και τής μπάλλας μπάσκει molten (διαφημιζόμενη ως τής «επίσημης» μπάλλας του εύρωμπάσκει). Και στίς διαφημίσεις αυτές τό μοτίβο είναι τό ίδιο: ό θριάμβος τής Έθνικής, τό Κύπελλο κ.λπ.

Ό κατάλογος, γιά τίς ανάγκες του κ. Παπαδογιάννη, sé άλλα έντυπα, μέ άλλους επιχαίροντες και βαθιά συγκινημένους έμποροβιομήχανους είναι μακρύς.



«Έλλάς, Hélas*!»

Στό μάτς Έλλάδας Γαλλίας, στίς κερκίδες του σταδίου Ειρήνης και Φιλίας, ένα κοριτσάκι δεκαπέντε μέ δεκάξι χρόνων άνοιξε μιά γαλλική σημαία θέλοντας νά συμπαρασταθεί στους συμπατριώτες τής. Τό ύπεροχο ελληνικό κοινό, αυτό πού τόσο ύμνήθηκε από τηλεπαρουσιαστές, εφημερίδες, άθλητικούς παράγοντες και παίκτες, τής έδωσε πάραυτα τήν άπάντηση πού τής ταιριαζε: «τσιμποκλού» ήταν τό ευγενέστερο κοσμητικό επίθετο πού εισέπραξε μαζί μέ τήν παρότρυνση νά βάλει τή σημαία τής εκεί πού ξέρει. Καί κατατροπωμένη ή αντίπαλος αναγκάστηκε νά περιμαζέψει τή σημαία τής, τό φύλο τής και τούς πατριωτισμούς τής. Ήταν τό προοίμιο τής νίκης.

Στό Φαληρικό στάδιο ή ειρήνη και ή φιλία μεταξύ των λαών τό βάλε στά πόδια κάτω από «ού» και γιουγιάχτά. Δέν ήθικολογούμε. Φοβούμαστε τή «μάνητα του πλήθους».

* Hélas! (τό άλλοιμονο γαλλιστί).

Ήθνη ελληνά τε
καί βάρβαρα...

Άπόσπασμα από τό κύριο

άρθρο του περιοδικού Άντί, (Παρασκευή 19 Ίουνίου):

»Πέρα από τάξεις, παρατάξεις, ιδεολογικές (κατά συνηγοσθή νοσταλγία) διατάξεις, γυμνοί από τά όποια προσδιοριστικά ένδαιτήματα, οί Νεοέλληνες έκκένωσαν τά όσα άλλα άτελέσφορα πλέον, άκυρωτικά και ρακοειδή, θεάματα, στό πολιτικό και κοινωνικό υπέδειξαν ως μόνο τόπο άναδημιουργίας του κατακερματισμένου, άλλοτε συνεκτικού, ιστού τους τήν άπαξ άναλισκόμενη άπόλαυση μιάς νικηφόρας έπέλασης στην μπασκέτα των «άλλων», των βαρβάρων...

Κι άκόμη μιά ένθεος άποτροφή:

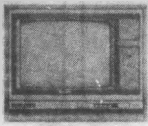
»πίσω από τή συλλογική προσοικειωση τής πρωτιάς και των νικών επί των άλλοεθνών, πίσω από τίς νεκραναστημένες μνήμες του άλβανικού — τό έλάχιστο — έπους κρυβόταν μιά άλυσίδα άκυρώσεων, άναιρέσεων, διαψεύσεων του καθενός Νεοέλληνα.

Άλλά έμεις, Νεοέλληνες κι έμεις, έντός τάξεων και διατάξεων μέσα στά «ένδαιτήματα» (;) μας, χωρίς νά έκκενώσουμε τά ρακοειδή μας θεάματα, χωρίς νά χουμε ξεχάσει εκείνους πού κρουπάγησαν στην Άλβανία αλλά και χωρίς νά φωνάζουμε άέρα —γιατί άλλο τό τρίποντο και άλλο ή ξιφολόγη— νομίζαμε ότι δέν πήραμε (άπό τους άλλοεθνείς) τήν Πόλη εκείνο τό βράδυ τής 14ης Ίουνίου αλλά άπλώς τό πρωτάθλημα Εύρώπης. Και τό καταχαρήκαμε.

Η SONY ΣΥΓΧΑΙΡΕΙ!



Η Σ.Π. ΠΕΤΡΟΧΕΙΔΟΣ Α.Ε. αποκλειστικός αντιπρόσωπος τής SONY στην Ελλάδα, συμμετέχοντας στο γενικό ένδοξιασμό, για τή Νίκη τής Έθνικής μας στο Ευρωμπάσκετ Hélas 87, προσέφερε στους νικητές 15 τηλεοράσεις SONY BLACK TRINITRON 20" Ίαπωνίας και τους ευχεται ακόμη ψηλότερα!



KV-2032 ME 3MK III

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΑ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΑ
Σ.Π. ΠΕΤΡΟΧΕΙΔΟΣ Α.Ε. Α ΣΥΝΤΡΟΧ 135 - ΑΓ ΣΩΣΤΗΣ ΤΡΙΑ 9348594 - 9348595 9348203

Νίκη του έθνους

«Ήταν νίκη του έθνους και της ιστορίας μας. Ξανάζηση τό έπος του '40 και, γιατί όχι, μετά απ' αυτό έχουμε ελπίδες νά νικήσουμε και τούς Τούρκους (στό μπάσκετ έννοώ)», δήλωνε στην Αύγη ό ήθοποιός και θεατρικός επιχειρηματίας Δ. Πιατάς, ένώ ανάλογα έμβριθή και στοχαστικά μονολογούσε στην παρακείμενη στήλη ό θεατρικός συγγραφέας Γ. Σκούρτης. Έθνική έξαρση, ύψηλά διδάγματα και κοινωνιολογικών χαβαλές πού μπλέκει τά τρίποντα μέ τίς «φάβες» και φαντάζεται έναν Πολίτη σωτήρα νά «κούτσάρει» άποτελεσματικά τήν κοινωνική μας άρρυθμία.

Νά, λοιπόν, και ή πρακτική χρησιμότητα τών πνευματικών ταγών και τών ανθρώπων τών τεχνών: νά δείχνουν ότι ό δρόμος του μέλλοντος είναι γεμάτος τρίποντα.



Ο ΔΙΚΟΣ ΜΑΣ

Πάλι μόνος έσύ; Άπό τό βιβλιοπωλείο της Έστίας κυκλοφόρησε τό άλμπουμ αυτό μέ σκίτσα του Χρίστου Φ. Πικριδά. Σχεδιοίστορίες μέ ήρωα τόν Γραμμένο. Αυτόνομα σκίτσα μέ τήν χοντρή άπέριτη γραμμή, μέ τό λιγόλογο πικρό χιούμορ. Έμείς άπλώς έπισημαίνουμε τό βιβλίο. Τί νά πούμε γιά τόν Χρίστο, ένα δικό μας άνθρωπο; Και τί γιά τά σκίτσα του; Στο κάτω κάτω, δημοσιευμένα καθώς είναι τά περισσότερα στό χρόνια 1983-86 στόν *Δεκαπενθήμερο Πολίτη*, κάπου τά σκίτσα αυτά τά θεωρούμε και δικά μας.



«Λοιπόν εγώ πού είμαι κομμουνιστής και πού έκτιμώ άπειρώς τή δραστηριότητα αυτού του ανθρώπου (κάποιου βιομήχανου πού τόν βασανίζει ή γραφειοκρατία και ή λειτουργία του τραπεζικού συστήματος, Σ.τ.Σ.), όπως και κάθε σοβαρού επιχειρηματία, λέω, ότι πραγματικά στή θέση του θά σκεφτόμουν μήπως θά έπρεπε νά εκλείνει τήν επιχειρησή μου και νά κοιτούσα μήπως τά κεφάλαια αυτά μπορούσα νά τά τοποθετήσω κάπου άλλου...»

ΕΡΩΤΗΣΗ: Καί στους εργαζόμενους τί θά λέγατε;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Σέ αυτούς θά έλεγα, φίλοι έλάτε νά πολεμήσουμε μαζί μιάς και μπορούμε νά αλλάξουμε ριζικά τίς δυνάμεις πού διευθύνουν αυτόν τόν τόπο γιά νά συμμετέχετε κι εσείς, μέσα άπό τούς κοινωνικούς έλέγχους, σέ αυτή τήν άναπτυξιακή διαδικασία. (...) Έμεις λέμε γιά τήν ιδιωτική πρωτοβουλία όχι στήν ιδιωτική ληστεία.

ΕΡΩΤΗΣΗ: ...Γιά σάς γίνεται νά είναι κανείς άριστερός βιομήχανος;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Γίνεται.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Είναι θετικό πράγμα;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Νομίζω ότι είναι άπειρώς θετικό και αυτό δείχνει τό εύρος και τής δικής μας πολιτικής σκέψης. Δείχνει ότι δέν άπομονώνομαστε άπό αυτό πού λέμε ιδιωτικό τομέα. Άντίθετα, θέλουμε νά τόν αξιοποιήσουμε στό βάθος μιάς προοπτικής. Κάποτε μιλούσαμε γιά χρόνια. Ο Λένιν έβλεπε τήν έκρηξη τής επανάστασης μέσα σέ λίγα χρόνια, ύστερα μιλούσαμε γιά δεκαετίες, τώρα ίσως πρέπει νά μιλάμε γιά αιώνες».

Πράγματι μέ τέτοιο εύρος πολιτικής σκέψης, μέ άριστερούς βιομήχανους στήν πρωτοπορία του κινήματος και αξιοποιώντας τούς υπόλοιπους, όσους δέν είναι «ληστές» —ύπεύθυνοι υποθέτουμε κατά τόν Ποινικό Νόμο—, αλλά άπλώς εκματαλευτές, θά μιλάμε έπι αιώνες γιά τήν αιώνα και άπαρασάλευτη τάξη τών πραγμάτων.

Οί «φίλοι εργαζόμενοι» όμως δέν φαίνεται νά αισθάνονται μεγάλη φιλότιπα γιά τούς φουτουρολογικούς όρατισμούς του Λεων. Κύρκου.

Βαδίζω και παραμιλώ

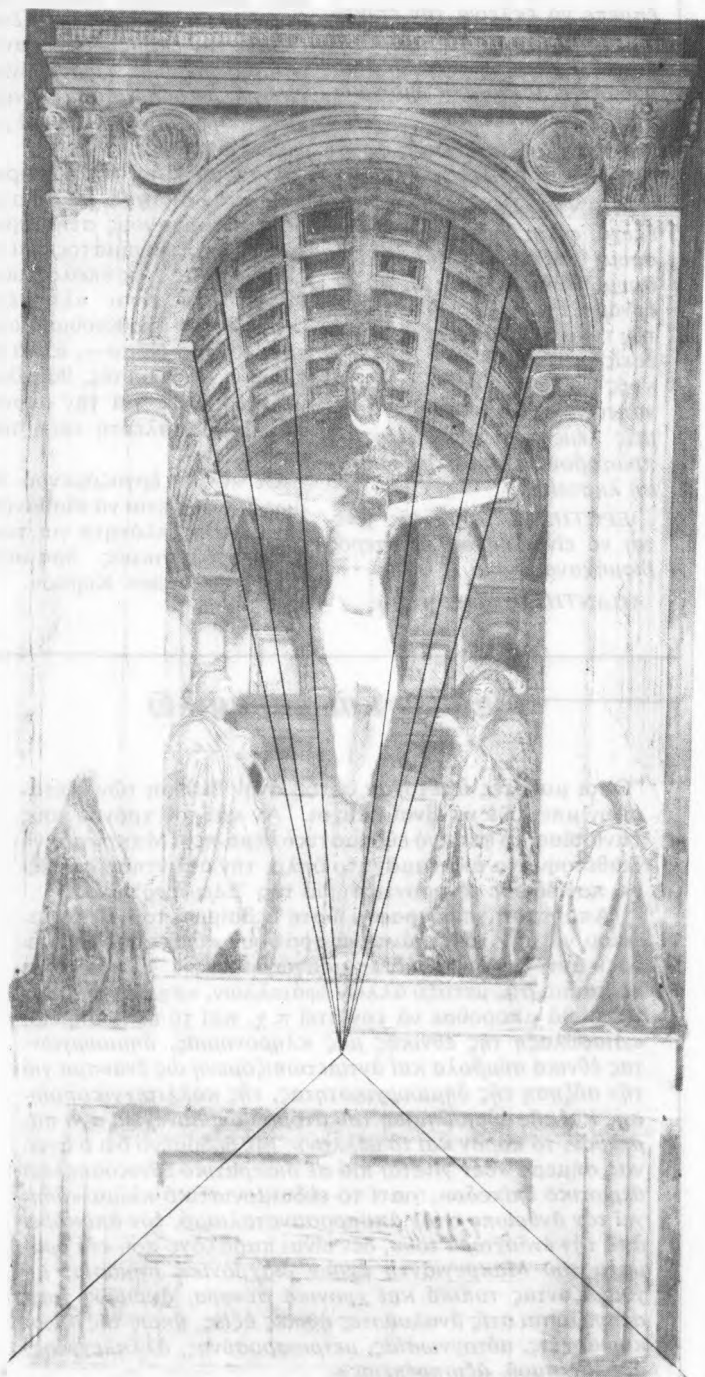
“Όσοι μαθητές άπέτυχαν φέτος στήν έκθεση τών εξετάσεων μπορούν νά είναι ήσυχοι. Άν και του χρόνου τούς ξαναπέσει τό φετεινό εύρηματικό θέμα περί Μακρυγιάννη διαθέτουν ένα άκαταμάχητο όπλο: τήν άπάντηση στό θέμα πού έδωσε τό φροντιστήριο τής Έλευθεροτυπίας.

Άπάντηση χειρόγραφα, ώστε ό δαίμων του τυπογραφείου νά μήν τούς κάνει νά γράψουν «διαπαιδαγωγημένος» αντί του όρθου «διαπαιδαγωγημένος». Έμαθαν έτσι τά παιδιά ότι, μεταξύ άλλων έφάμιλλων, «σχεδιαγραμματικά» θά μπορούσε νά τονιστεί π.χ. και τό έξής σημείο: «Διαφύλαξη τής εθνικής μας κληρονομιάς, δημιουργώντας εθνικά σύμβολα και αντιμετωπιζόμενη ως ένανσμα γιά τήν αύξηση τής δημιουργικότητας, τής καλλιτεχνικοποίησης και τής ευαισθησίας του άτόμου ως συνέχεια στό παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον». Μέ δεδομένο ότι ό άγώνας σήμερα «δέν γίνεται πιά σέ διακρατικό εθνικοαπελευθερωτικό επίπεδο», γιατί τό ευδαιμονιστικό κλίμα «όδηγεί τόν άνθρωπο στόν άποπροσανατολισμό, τόν άποκόβει άπό τήν ένδοχώρα του», δέν είναι παράλογο πού «τά όράματα του Μακρυγιάννη έχουν διαχρονική σημασία, μή γνωρίζοντας τοπικά και χρονικά σύνορα, άκριβώς γιατί στηρίζονται στις άναλοιώτες ήθικές αξίες, όπως τής αυτοκυριαρχίας, άυτογνωσίας, μετριοφροσύνης, άλληλεγγύης, άμοραλισμού, αξιοπρέπειας».

Σέ αυτό τό περιοδικό έχουμε πολλές φορές πάρει θέση κατά τής κατάργησης του μαθήματος τής έκθεσης. Τελικά, όπως, μάλλον πρέπει νά καταργηθεί, όσο είναι άκόμα καιρός...

Χῶρος καί προοπτική στό Quattrocento

τοῦ Pierre Thuillier



“Όλοι οἱ ἱστορικοὶ τῆς δυτικῆς τέχνης φαίνεται ὅτι εἶναι σύμφωνοι στό ἀκόλουθο σημεῖο: στή Φλωρεντία, τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 15ου αἰῶνα, οἱ τεχνικές τῆς ἀναπαράστασης τοῦ χώρου γνώρισαν μία μεταλλαγή ἐξαιρετικά σημαντική. Οἱ καλλιτέχνες, κυρίως χάρις στίς νέες μεθόδους τῆς γραμμικῆς προοπτικῆς, ἦταν στό ἐξῆς ἱκανοί νά δίνουν «βάθος» στίς τοιχογραφίες τους καί στά ἀνάγλυφά τους. Ὁ ἱστορικός τῆς τέχνης Ἔρβιν Πανόφσκι, γιά νά καθορίσει τή φύση αὐτῆς τῆς καινοτομίας διατύπωσε μία ἀντίθεση πού ἔμεινε κλασική. Τά τυπικά μεσαιωνικά ἔργα, ἐξηγεῖ, μᾶς προτείνουν ἕνα χῶρο ἑτερογενοῦς παράθεσης, δηλαδή ἕνα χῶρο ὅπου τά ἀντικείμενα ἀλληλοδιαδέχονται χωρίς νά λαμβάνονται ὑπόψη οἱ χωρικές τους σχέσεις. Ἀντίθετα, οἱ Φλωρεντιανοὶ τοῦ 15ου αἰῶνα δημιούργησαν ἕνα χῶρο-σύστημα, μέσα στό ὅποιο τά ἀντικείμενα κατέχουν τά μέν μέ τά δέ, θέσεις ἀκριβεῖς καί ὀργανῶνται μέ τρόπο διατεταγμένο καί ἐνιαῖο.

Ἀκόμη καί σήμερα αὐτή ἡ ἀντίληψη μᾶς εἶναι οἰκεία· ὁ χῶρος εἶναι ἕνα εἶδος διαφανοῦς ὑποδοχέα πού μπορούμε νά τόν χαρακτηρίσουμε τρισδιάστατο, ὁμοιογενή, ἀνισότροπο καί ἄπειρο. Γιά νά τόν ἀπεικονίσουμε σωστά φτάνει νά ἀνατρέξουμε στή «γεωμετρία», στή μελέτη τῶν «ἀναλογιῶν», στόν ὑπολογισμό τῶν «προφανῶν διαστάσεων». Αὐτή εἶναι, μέ συντομία, ἡ συμβολή τῶν ἀρχιτεκτόνων καί Φλωρεντιανῶν ζωγράφων, συμβολή πού στή συνέχεια ἀποσαφηνίστηκε, θεωρητικοποιήθηκε καί χρησιμοποιήθηκε μέ διάφορους τρόπου, κυρίως στό χῶρο τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ τέχνη ὡς προετοιμασία στήν ἐπιστήμη

Τό ξεχνᾶμε μερικές φορές πολύ εὐκόλα· γιά νά μπορέσουν νά ἀναπτυχθοῦν οἱ λαμπρές θεωρίες τοῦ Γαλιλαίου καί τοῦ Νεύτωνα, ἔπρεπε οἱ ἔννοιες τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου νά ἀποκτήσουν κάποια αὐστηρότητα. Μόνο μέ αὐτόν τόν ὄρο ἦταν δυνα-

1. Ἡ Τρινιτά του Μαζάτσιο στή Σάντα Μαρία Νοβέλλα τῆς Φλωρεντίας (1425). Ὑπάρχει καί ἕνα μοναδικό σημεῖο φυγῆς τοποθετούμενο στό κέντρο τῆς γραμμῆς τοῦ ὀρίζοντα.

τή μία φυσική, συγχρόνως μαθηματική και πειραματική. Φιλόσοφοι επιστήμονες συμμετείχαν στή διαμόρφωση αυτών των βασικών έννοιων· αυτό είναι αυτονόητο. Όμως τό έργο τους είχε κατά ένα μεγάλο μέρος προετοιμασθεί από τους καλλιτέχνες. Οί καλλιτέχνες είναι αυτοί, όπως θά δούμε, πού έπεξεργάστηκαν τή «σύγχρονη» έννοια του χώρου, εισάγοντας όρισμένες τεχνικές αναπαράστασης.

Γιά νά μελετήσουμε τή γέννηση μιās νέας όργάνωσης του χώρου πρέπει λοιπόν νά κάνουμε ιστορία τής τέχνης. Παράλληλα πρέπει νά αναζητήσουμε τίς άρχές ενός νέου τρόπου σύλληψης και αντίληψης τής φύσης, σέ μία ουσιαστική στιγμή τής προϊστορίας τής κλασικής φυσικής. Οί ζωγράφοι, οί γλύπτες και οί αρχιτέκτονες, έκαναν πράγματι ένα είδος σιωπηλής επανάστασης: φαντάστηκαν και αναπαράστησαν έναν όμοιογενή χώρο και μετά τόν γεωμετροποίησαν. Γιά τόν Άριστοτέλη, υπήρχε ένα άπόλυτο κέντρο του κόσμου και «τόποι» διαφοροποιημένοι, πρós τούς όποιους έτειναν αντίστοιχα τά στοιχεία, γή, φωτιά κ.λπ. Ο νέος χώρος, αντίθετα, δέν έχει ποιοτικά χαρακτηριστικά ούτε είναι έτερογενής. Είναι χωρίς όρια και προικισμένος μέ ένότητα προγενέστερη από τά αντικείμενα πού θά βρούν θέση σ' αυτόν άκριβώς όπως δηλώνει ό Πομπόνιος ό Γαβρικός, στίς άρχές του 16ου αιώνα, όταν γράφει για τήν προοπτική: «ό τόπος πού υπάρχει πρίν τό σώμα τοποθετηθεί σ' αυτόν, όφειλει κατ' ανάγκη νά όρισθεί γραφικά πρώτος».

Λόγια ζωγράφου, βέβαια. Άλλά τήν αναλογία τους μπορούμε νά τή βρούμε στόν Γαλιλαίο τόν ίδιο. Ο Γαλιλαίος, σύμφωνα μέ όρισμένες μαρτυρίες είχε άρχικά τήν έπιθυμία νά άσχοληθεί περισσότερο μέ τή ζωγραφική παρά μέ τή φυσική. Ένδιαφερόταν έντονα γ' αυτή τήν τέχνη και για τό πρόβλημα τής αναπαράστασης του βάθους. Έθετε τή γλυπτική σέ δεύτερη μοίρα. Έγραφε για παράδειγμα: «Η πιό καλλιτεχνική μίμηση είναι αυτή πού αναπαριστά τό τρισδιάστατο μέσα στό αντίθετό του, πού είναι ή επίπεδη επιφάνεια».¹

Σήμερα, για χάρη ενός άυστηρού καταμερισμού έργασίας, ή ιστορία τής τέχνης και ή ιστορία των επιστημών βρίσκονται πολύ συχνά χωρισμένες. Άλλά ή γεωμετριοποίηση του χώρου πού πραγματοποιήθηκε από τόν 14ο ως τόν 17ον αιώνα, έχει σχέση και μέ τίς δύο. Πρέπει όμως νά άποφύγουμε μία παγίδα. Η έκφραση «γεωμετριοποίηση του χώρου», πράγματι, ανακαλεί στή μνήμη κυρίως τήν προοπτική. Έτσι, θά μπορούσε κανείς νά πιστέψει ότι ή νέα αντίληψη του χώρου περιορίζεται σέ μία καινοτομία καθαρά μαθηματική, στην ανακάλυψη του «σημείου φυγής» (πού ένώνει τίς παράλληλες στό άπειρο). Από τήν άποψη τής κοινωνικοπολιτισμικής ιστορίας είναι μία αντίληψη πολύ στενή. Η τεχνική και ή θεωρία τής γραμμικής προοπτικής είχαν βεβαίως μεγάλη σπουδαιότητα (και ένα μεγάλο μέρος αυτού του άρθρου τούς αφιερώνεται). Άλλά είναι ουσίως νά δούμε ότι πίσω από τούς μαθηματικούς συλλογισμούς υπήρχε κάτι πολύ πιό αυθόρμητο και διαισθητικό: ένας καινούριος τρόπος νά θεωρεί κανείς τόν κόσμο, νά «αισθάνεται» τήν όργάνωσή του, νά φαντάζεται τίς δομές του. Έάν τά καθαρά γεωμετρικά έρωτήματα πήραν έναν χαρακτήρα τόσο σημαντικό, είναι γιατί άσχολήθηκαν μέ θέματα πολύ διαφορετικά μεταξύ τους από τήν αισθητική και τήν όπτική ως τό πυροβολικό και τή θεολογία.

Ο Πιέρ Φρανκαστέλ, ιστορικός και κοινωνιολόγος τής τέ-

χνης, υπογραμμίζει έντονα ότι ή Άναγέννηση δέν ανακάλυψε μία για πάντα τόν άπόλυτο χώρο, έτσι όπως υπάρχει καθαυτός για όλη τήν αιωνιότητα. Θά ήταν καλύτερα νά πούμε ότι έφευρε μία κάποια χωρική τάξη, έκμεταλλευόμενη μία σειρά από κοινωνικοπολιτισμικές έμπειρίες. Είναι «ή ίδια ή φύση του ανθρώπινου χώρου» πού μετασχηματίσθηκε.² Δέν πρόκειται λοιπόν για τήν άπλή εμφάνιση μιās θεωρίας (μέ τήν καθαρά θεωρητική έννοια τής λέξης), αλλά για ένα έπεισόδιο πού ανάγεται στην πολιτισμική ανθρωπολογία. Πιό συγκεκριμένα, αυτό σημαίνει ότι πρέπει νά προσπαθήσουμε νά καταλάβουμε πώς ένα σύνθετο σύνολο παραδόσεων και ιστορικών άλλαγών εύνόησαν τή γέννηση μιās νέας «αίσθησης του χώρου». Κάθε πολιτισμός, πράγματι, δημιουργεί τό δικό του σύστημα αντίληψης και αναπαράστασης. Όποιος έχει δεί μερικά έργα τής κινέζικης κλασικής ζωγραφικής, για παράδειγμα, μπορεί νά διαπιστώσει ότι ό χώρος σ' αυτά είναι διαφορετικός, έξαρτώμενος από μία άλλη όραση του κόσμου. Πρόκειται για διαφορές συχνά δύσκολο νά όρισθουν λεκτικά αλλά πού θά έπρεπε νά μπορούμε νά τίς έρμηνεύσουμε.

Άπό το Trecento στό Quattrocento. Μερικά σημεία αναφορās

Άς δώσουμε κατ' άρχήν μερικά χρονολογικά σημεία αναφορās. Οί ειδικοί όμόφωνα αναγνωρίζουν ότι ό ζωγράφος Τζιότο (γεννήθηκε τό 1267 περίπου και πέθανε τό 1337) κατέχει σημαντική θέση στην προϊστορία του «σύγχρονου» χώρου. Δέν χρησιμοποίησε τήν προοπτική μέ τρόπο συστηματικό, αλλά στό έργο του «Γάμος έν Κανά» (1304-1306) ή έντύπωση τής προοπτικής είναι προφανής. Όμως, όσο σημαντικοί και αν είναι οί «πρόδρομοι» του 14ου αιώνα, πρέπει νά περιμένουμε τίς άρχές του 15ου, για νά γίνουν άκριβείς και μεθοδικές οί έρευνες για τήν προοπτική. Τό 1425 ή άκριβώς μετά τό 1425 συμβαίνει στή Φλωρεντία ένα διπλά άποφασιστικό γεγονός.

Πρώτα ό Μπρουνελέσκι (1377-1446) επιδίδεται σέ άληθινά όπτικά «πειράματα». Δέν ήταν ζωγράφος αλλά χρυσόχοος, γλύπτης και αρχιτέκτονας. Ένας από τούς μεγάλους τίτλους δόξας του είναι ό καθεδρικός ναός τής Φλωρεντίας, ή Santa Maria del Fiore. Θέλοντας νά δείξει ότι είναι δυνατόν νά δημιουργηθεί επάνω σέ ένα επίπεδο ή αυταπάτη του βάθους, κατασκεύασε δύο πίνακες πού αναπαριστούσαν αντίστοιχα τό βαπτιστήριο και τήν πλατεία τής Seigneurie δύο διακοσμήσεις πολύ οικείες στους Φλωρεντιανούς. Αυτά τά δύο έργα σήμερα έχουν χαθεί. Άλλά οί ιστορικοί προσπάθησαν νά τά ανασυστήσουν. Έκαναν τή σκέψη ότι ό Μπρουνελέσκι για νά δημιουργήσει φαινόμενα προοπτικής χρησιμοποίησε τίς γνώσεις του για τό αρχιτεκτονικό σχέδιο. Μία από τίς κύριες ιδέες του ήταν ότι ό ζωγράφος όφειλε νά τοποθετηθεί σέ μία σταθερή στάση ως πρós τά αντικείμενα πού θά αναπαρήγαγε. Μόνο από μία «άποψη» άυστηρά όρισμένη ήταν δυνατόν νά

1. Erwin Panofsky, *Recueil collectif*, Centre Georges Pompidou, Pandora Editions, 1983, p. 210.

2. P. Francestel, *Études de Sociologie de l' art*, Denoël-Gonthier, 1970, p. 143.



2. Τά ἀντικείμενα καί τά άτομα παρατίθενται στό ίδιο επίπεδο. Ὁ καλλιτέχνης δέν ἐπιζητεῖ τό βάθος ἀλλά τή σχέση τῶν ἐμφανῶν μεγεθῶν (Ἐνω Μεσαίωνα).

ἀποδοθεῖ γεωμετρικά ἡ αὐταπάτη τῆς τρίτης διάστασης. Καί ἦταν προφανές ὅτι γιά νά παρατηρήσει κανεῖς τόν πίνακα πού εἶχε φτιαχτεῖ μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἔπρεπε νά λάβει ὑπόψη του αὐτήν τήν προνομιούχα «ἀποψη». Ὁ Μπρουνελέσκι στήν πραγματικότητα χρησιμοποίησε μιὰ εὐφυή ἀλλά ἀρκετά περίπλοκη διάταξη. Ὁ θεατής ἦταν ὑποχρεωμένος νά βάζει τό μάτι του πίσω ἀπό τόν ζωγραφισμένο πίνακα, πάνω στήν τρύπα πού εἶχε ἀνοιχθεῖ, καί νά τόν κοιτάζει μέσω ἑνός καθρέφτη.

Στή συνέχεια, πάντα γύρω στά 1425, ὁ Μαζάτσιο ζωγραφίζει στήν ἐκκλησία Santa Maria Novella τῆς Φλωρεντίας μιὰ νωπογραφία, τήν Ἁγία Τριάδα, ἡ ὁποία θεωρεῖται ἡ πρώτη αὐστηρή ἐφαρμογή τοῦ «σημείου φυγῆς». Ἐξ αἰτίας τοῦ περιεχομένου τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου, πού ἀναπαριστᾷ μιὰ κόγχη ἀρκετά βαθιά, ἡ ἐντύπωση τοῦ ἀνάγλυφου εἶναι πολύ ἔντονη. Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι ὁ Μαζάτσιο ἐμεταλλεύτηκε τίς συμβουλές τοῦ Μπρουνελέσκι πού ἦταν μεγαλύτερός του. Λίγο ἀργότερα σέ μιὰ τοιχογραφία πού στολίζει τήν ἐκκλησία Santa Maria Della Carmine τῆς Φλωρεντίας, χρησιμοποίησε τήν προοπτική μέ ἕνα τρόπο πιό ἀπλό, ἀλλά πολύ ἀποτελεσματικό.

Alberti, Ὁ πρῶτος θεωρητικός τῆς προοπτικῆς

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ λέξη «προοπτική» τοῦ Μεσαίωνα σήμαινε τήν ἐπιστήμη τῆς ὀπτικῆς (perspectiva communis). Ὑστερα, στόν 15ο αἰώνα, κατέληξε νά σημαίνει ἀκριβῶς τό σύνολο τῶν θεωριῶν καί τεχνικῶν πού ἀφοροῦσαν τήν ἔλλογη ἀναπαράσταση τοῦ χώρου (perspectiva artificialis). Στήν πορεία αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἕνας ἀνθρώπος κατέχει μιὰ θέση κεντρική: Λέων Μπατίστα Ἀλμπέρτι (1404-1472). Εἶναι παράδοξο, πού δέν συναντᾷμε στά γραπτά του τή λέξη prospettiva. Ἀλλά ἂν καί ἡ λέξη ἀπουσιάζει, οἱ βασικές ἀρχές ὑπάρχουν, ὀρισμένες μέ καθαρότητα καί αἰτιολογημένες. Ὁ Μπρουνελέσκι καί ὁ Μαζάτσιο ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα ἐμπειρικοί καί δέν ἄφησαν γραπτά στά ὁποῖα νά ἐξηγοῦν τίς μεθόδους τους. Ὁ Ἀλμπέρτι συμπληρώνει αὐτό τό κενό γράφοντας τό 1435 τήν πραγματεία του περί ζωγραφικῆς. Ὁ Ἀλμπέρτι ἦ-

ταν ἀξιωματοῦχος τῆς ἐκκλησίας. Διετέλεσε γραμματέας ἑνός καρδινάλιου καί στή συνέχεια τιτλοῦχος στήν αὐλή τοῦ Ποντίφικα. Ἐκ πρώτης ὄψεως μιὰ τέτοια καριέρα δέν φαίνεται νά ὀδηγεῖ στήν πρακτική τῶν τεχνῶν καί τῆς προοπτικῆς. Ἀλλά ὁ Ἀλμπέρτι, ἐκτός τοῦ ὅτι εἶχε μιὰ εὐρεία μόρφωση, ἐνδιαφερόταν γι' αὐτά τά προβλήματα καί εἶχε μιὰ πείρα καλλιτέχνη μηχανικοῦ. Χωρίς νά εἶναι καθαρά ἀρχιτέκτονας ἢ ἀρχιτεχνίτης, διηύθυνε τήν κατασκευή διαφόρων κτιρίων (ἐκκλησίες, μέγαρα). Θά μπορούσαμε λοιπόν νά τόν θεωρήσουμε σάν ἕνα πρόσωπο κρίκο πού συνέδεε τήν πρακτική μέ τή θεωρία.

Ἡ πραγματεία του περί ζωγραφικῆς, ἦταν οὐσιαστικά διδακτική καί πρότεινε στούς ζωγράφους μιὰ γενική θεώρηση τῆς τέχνης τους. Ἐνα μεγάλο μέρος αὐτῆς τῆς πραγματείας εἶναι ἀφιερωμένο στήν προοπτική. Ἡ ἐκθεση αὐτή εἶχε συλληφθεῖ μέ ἕνα πνεῦμα καθαρά μαθηματικό καί βασιζόταν σέ γερές γνώσεις γεωμετρίας καί ὀπτικῆς. Θεωροῦσε ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἀναπαράστασης τοῦ χώρου ἔπρεπε νά γίνεται μέσα ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν τριγῶνων καί τῶν ἄλλων σχημάτων πού διαγράφονταν ἀπό τίς ὀρατές ἀκτίνες. Ὡστόσο ὁ Ἀλμπέρτι δέν παραλείπει νά τονίζει ὅτι ἐκφράζεται πρωτίστως στή γλώσσα τῶν ζωγράφων καί ὄχι στή γλώσσα τῶν μαθηματικῶν.

Γιά νά ἀναπαραστήσει ὁ Μπρουνελέσκι τό βαπτιστήριο τῆς Φλωρεντίας τοποθετήθηκε στόν ἄξονα τῆς ἐξωτερικῆς πύλης τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ καί λίγο πρός τό ἐσωτερικό του, μέ τέτοιο τρόπο ὥστε οἱ ἄκρες τῆς πόρτας νά σχηματίζουν ἕνα εἶδος πλαισίου μέσα ἀπό τό ὁποῖο ἔβλεπε αὐτό πού θά ἀπεικονί-ζε. Ὁ Ἀλμπέρτι ξαναπαίρνει καί ἀναπτύσσει αὐτή τήν ἰδέα πού γίνεται βασική στήν κλασική ζωγραφική. Στό ἔξῃς ἡ μεταφορά τῶν σχημάτων στόν πίνακα ἢ τήν τοιχογραφία πρέπει νά γίνεται σάν αὐτά τά σχήματα νά εἶχαν εἰδωθεῖ μέσα ἀπό «ἕνα ἀνοικτό παράθυρο». Πιο σωστά, αὐτά τά σχήματα ἀποτελοῦν τά ἀντικείμενα μιᾶς προβολῆς σέ ἕνα ἐπίπεδο ἰδεατό τό ὁποῖο καθορίζεται ἀπό τά πλαίσια τοῦ «παραθύρου». Ἀπ' αὐτό προκύπτει καί ὁ ὀρισμός: «Ὁ πίνακας εἶναι μιὰ ἐπίπεδη τομή τῆς ὀπτικῆς πυραμίδας». Ἡ βάση αὐτῆς τῆς πυραμίδας εἶναι τό πλαίσιο τοῦ «παραθύρου» καί ἡ κορυφή της τό μάτι τοῦ ζωγράφου. Ἡ προοπτική κατά κύριο λόγο παρέχει τά μέσα γιά νά «γεωμετριοποιηθοῦν» σωστά οἱ πιό σημαντικές εὐθεῖες (οἱ κάθετες καί οἱ ὀρθογώνιες στό ἐπίπεδο τοῦ πίνακα).

Τό πέρασμα ἀπό τή θεωρητική κατασκευή στήν κυριολεξία δέν ἐπιβάλλεται μέ τρόπο ἀπόλυτο. Γιατί, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Ἀλμπέρτι μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε ἕνα ὕφασμα πολύ λεπτό καί χωρισμένο κανονικά σέ τετράγωνα («βέλο») γιά νά ἀναπαραγάγουμε ἐμπειρικά τά περιγράμματα πού παρατηροῦμε. Φτάνει νά ἐπισημάνουμε μέ τήν ἄμεση παρατήρηση τίς θέσεις ὀρισμένων κύριων σημείων ἐπάνω στό «δίκτυωτό» πού ἔχουμε τοποθετήσει ἐπάνω στό «πάρθυρο». Παρόμοιες μέθοδοι χρησιμοποιήθηκαν συχνά. Ὁ Ντύρερ σέ μιὰ πραγματεία του πού ἔγραψε τό 1525, θά ὑποδείξει ὅτι μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε ἕνα τετρωμένο νῆμα ἐφοδιασμένο μέ ἕνα σκόπευτρο καί μιὰ κάθετη ράβδο, ὅπου στήν ἄκρη της ὑπάρχει μιὰ ὀπή, ἕνα «ματάκι». Ἀλλά αὐτός ὁ ἐμπειρισμός δέν φαίνεται ἀρκετός στόν Ἀλμπέρτι. Ἄν καί εἶναι συχνά πολύ δύσκολο (ἡ ἀπλή προβολή ἑνός κύκλου θέτει ἤδη ἕνα λεπτό θεωρητικό πρόβλημα) οἱ χωρικές δομές τοῦ πίνακα ὀφεί-

λουν νά ὀρισθοῦν μαθηματικά καί νά ἐλεγχθοῦν. Ἐξάλλου, γιά τήν ἀναπαράσταση διάκοσμων καί φανταστικῶν σκηνῶν, ἡ θεωρητική προοπτική εἶναι ἀναγκαία. Μέ μιά λέξη, τό ἰδεῶδες εἶναι νά φτάσουμε σέ μιά τέλεια γεωμετριοποίηση.

Στήν πραγματεία του, ὁ Ἀλμπέρτι δέν ὀρίζει τό καθεστῶς τοῦ «σημεῖου φυγῆς» (πού ὀνομάζει «κεντρικό σημεῖο»). Πρόκειται γιά μιά μαθηματική ἐπινόηση, γιά ἕνα «σημεῖο» πού ἔχει φυσική ὑπαρξη ἢ γιά σύμβολο τοῦ ἀπείρου. Κατά τόν Σάμουελ Ἐντγκερτον, ὁ Ἀλμπέρτι δέν μᾶς τό ξεκαθαρίζει.³ Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἦταν ἀνίκανος νά ἀντιμετωπίσει αὐτό τό θέμα. Ἀλλά πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ἰδέα τῶν παραλλήλων πού «συναντῶνται στό ἀπείρο» δέν εἶναι τόσο ἀπλή. Ὁ ἴδιος ὁ Λεονάρντο Ντά Βίντσι, στό τέλος τοῦ 15ου αἰώνα, γράφει γι' αὐτή τή δυσκολία: «Τό μάτι δέν μπορεῖ ποτέ νά δεῖ σέ μιά ἀπόσταση τόσο μεγάλη, δύο παράλληλες εὐθεῖες νά συναντῶνται σέ ἕνα σημεῖο».⁴ Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Λ. Μπριόν Γκερρύ, «θά ἔπρεπε νά περιμένουμε τόν Κέπλερ γιά νά ἀναγνωριστεῖ ἡ σύγκλιση τῶν παράλληλων εὐθειῶν σέ ἕνα σημεῖο τοῦ ἀπείρου καί ἀκόμη τόν Ντεσάρκ γιά νά ἀναλυθεῖ ρητά».⁵ Γιά τούς ζωγράφους αὐτά τά κενά δέν ἀποτελοῦσαν ἐμπόδιο. Ὅπωςδήποτε ἡ πρακτική τοῦ σημεῖου φυγῆς προηγήθηκε ἀπό τή θεωρία.

Ἐνα πρῶτο σύστημα συντεταγμένων: Τό λιθόστρωτο (Les pavements)

Πολλοί συγγραφεῖς, στίς ἐπόμενες δεκαετίες, ἔγραψαν πραγματείες γιά τήν προοπτική (ὅπου πρότειναν μεθόδους μερικές φορές λίγο διαφορετικές ἀπό τήν *construzione legitima* τοῦ Ἀλμπέρτι). Ἄς ἀναφερθοῦμε μόνο στή μέθοδο τοῦ Φιλάρετου (συντάχθηκε τό 1460-1464) τοῦ Πιέρο Ντέλα Φραντσέσκα (περί τό 1474), τοῦ Πομπόνιου τοῦ Γαβρικού (1504) γιά νά μή μιλήσουμε γιά τά πολυάριθμα κείμενα τοῦ Λεονάρντο Ντά Βίντσι πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Ἀλλά αὐτό πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, εἶναι προπάντων ἡ γέννηση τῆς μοντέρνας προοπτικῆς. Ὅμως εἶναι καλύτερα νά ἀναλύσουμε τό ἱστορικό σχῆμα πού παρουσιάσαμε παραπάνω μέ συντομία. Γιατί ἴσως αὐτό τονίζει ἀρκετά τίς ἀσυνέχειες στήν ἱστορία τῆς προοπτικῆς καί τῆς «ἐννοίας τοῦ χώρου». Εἶναι σημαντικό νά ὑπενθυμίσουμε, ὅτι ἤδη πρὶν τόν Τζιόττο, μωσαϊκά, τοιχογραφίες καί πίνακες ζωγραφικῆς, μαρτυροῦσαν μιά κάποια ἀναζήτηση τοῦ βάθους. Στούς Βυζαντινούς ἢ κατά τήν περίοδο τῆς Καρολιγιαννῆς ἐποχῆς, ὑπάρχουν μερικά ἔργα πού παρουσιάζουν ἀντίστοιχα πολύ χαρακτηριστικές λεπτομέρειες. Τά σχέδια τῆς ὀροφῆς, κυρίως ὅταν συνοδεύονταν ἀπό δοκούς ἢ φατνώματα, ὑπέβαλαν ἀρκετά εὐκόλα τήν ἐντύπωση μιᾶς

γεωμετριοποίησης. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι αὐτά τά πρωτόλεια προοπτικῆς ἀναπαράστασης θά βύθιζαν σέ σκέψεις τούς σύγχρονους θεωρητικούς! Γιατί, ὑπάρχουν συχνά πολλά σημεῖα φυγῆς, εἴτε σκορπισμένα λίγο στήν τύχη, εἴτε διατεταγμένα ἐπάνω σέ μιά κάθετο. Αὐτή ἡ τελευταία μέθοδος, ἡ λεγόμενη «ἄξονας φυγῆς», ἔχει ἴσως βυζαντινή καταγωγή. Ἄν καί τίς λείπουν οἱ ὀρθολογικές βάσεις, θά μπορούσαμε νά τήν ὀνομάσουμε οἰωνεῖ προοπτική.⁶

Ἡ γεωμετριοποίηση τοῦ χώρου μποροῦσε νά εἶναι λοιπόν περισσότερο ἢ λιγότερο πλήρης, περισσότερο ἢ λιγότερο συνεκτική. Ἡ διάταξη σέ συνεχόμενα τετράγωνα (*Les pavements en echiquier*), εὐκόλο νά συσταθεῖ, ἦταν μιά πρόσθετη εὐκαιρία γιά προοπτικά ἐφέ. Ἔτσι ὁ Ἀμπρότζιο Λορεντζέτι στόν «Εὐαγγελισμό» του (1344) ἀναπαριστᾷ προσεκτικά ἕνα δάπεδο, καταφεύγοντας σέ ἕνα μόνο σημεῖο φυγῆς. Ὁ χώρος δέν εἶναι ἀπόλυτα ἐνιαῖος ἀλλά ἐντούτοις ὑπάρχει, ὅπως γράφει ὁ Ε. Πανόφσκι, μιά «κλίμακα χωρικών ἀξιών». Πράγματι, φτάνει νά μετρήσουμε τά πλακάκια γιά νά ἔχουμε ἕνα μέτρο, μέ τήν αὐστηρή ἐννοια, τοῦ «ἀντικειμενικοῦ» βάθους. Γιά τήν ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, τό γεγονός αὐτό δέν στερεῖται ἐνδιαφέροντος. «Δέν εἶναι ὑπερβολικό νά ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἕνα τέτοιο θέμα πού χρησιμοποιεῖται μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἀναπαριστᾷ τό πρῶτο παράδειγμα ἑνός συστήματος συντεταγμένων πού, μέσα σέ μιά σφαῖρα συγκεκριμένης καλλιτεχνικῆς πραγματικότητας, καθιστᾷ τόν σύγχρονο «συστηματικό χώρο» ὑλικά ὀρατό, πρὶν ἀκόμη ἡ ἀφηρημένη μαθηματική σκέψη μπορέσει νά διατυπώσῃ τά ἀξιώματά της».⁷ Ὁ Ἀλμπέρτι, στή συνέχεια, συνέθεσε καί ἐνοιοποίησε αὐτές τίς κατακτήσεις, ἐνῶ ἡ προβολική γεωμετρία τοῦ 17ου αἰώνα θά πῆγαινε ἀκόμη μακρύτερα. Οἱ μεγάλες αὐτές ἐπιτυχίες, ἐντούτοις, δέν ἔγιναν δυνατές παρά χάρις σέ μιά μεγάλη παρασκευαστική ἐργασία καί σέ ἀνάλογες προκαταρκτικές ἀναζητήσεις.



3. Τζιόττο: «Ὁ ἐν Κανὰ γάμος». Χάρη στίς φωτοσκιάσεις, δίνεται ἡ ἐντύπωση τοῦ βάθους (1304-1306).

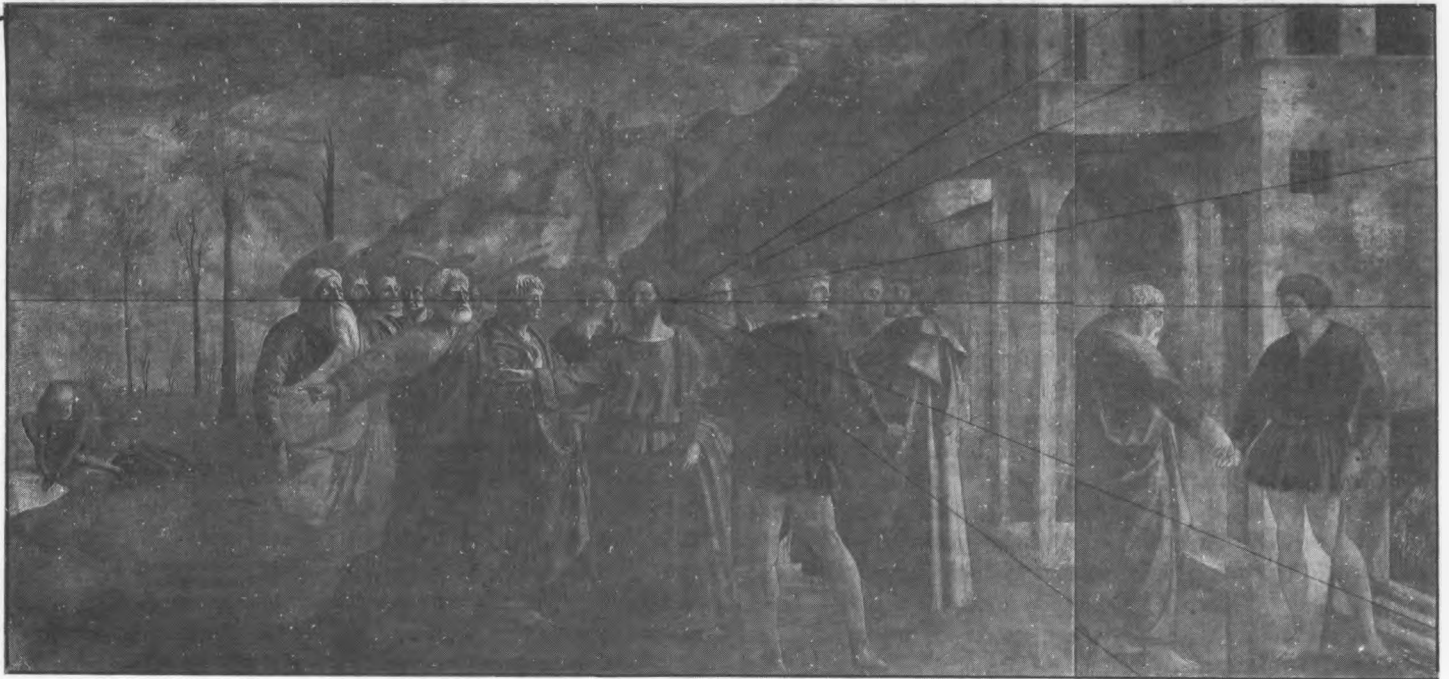
3. S.Y. Edgerton, *The Renaissance discovery of linear perspective*, Basic Books, 1975, p. 26.

4. *Les carnets de Leonard de Vinci* (présentés par E. Mac Cardy) trad. française, Gallimard 11 ed. 1954, vol. II, p. 300.

5. L. Brion-Guerry, *Jean Pèlerin Viator*, Belles Lettres 1982, σ. 38.

6. E. Panofsky, *La perspective comme forme symbolique*, trad. française, Editions de Minuit, 1975, p. 123.

7. E. Panofsky, *Même ouvrage*, p. 125-126.



4. Μαζάτσιο (1427). 'Η γραμμή του ορίζοντα τοποθετείται στο ύψος των ματιών. Τό σημείο φυγής τοποθετείται πίσω από τό κεφάλι του 'Ιησού.

Οί Φλωρεντινοί, όπως θά λέγαμε σήμερα, διάνοιξαν ένα λαμπρό δρόμο. 'Αλλά πρέπει νά ξέρουμε ότι και οί Φλαμανδοί επίσης καινοτόμησαν μέ τό δικό τους τρόπο (πού γενικά θεωρείται πιά εμπειρικός). 'Η πρώτη πραγματεία για τήν προοπτική πού τυπώθηκε στην Εύρώπη (Toul, 1505) συνδέεται ακριβώς μέ τήν παράδοση του βορρά, και ό συγγραφέας της ήταν ένας Γάλλος, ό Ζάν Πελερέν Βιατόρ. "Όλες αυτές οι λετομέρειες μάς υπενθυμίζουν ότι όσον αφορά τίς τεχνικές οι αναζητήσεις ήταν πολυάριθμες (ας θυμηθούμε για παράδειγμα τήν «διπλοεστιακή μέθοδο» μέ τά δύο πλάγια σημεία φυγής). 'Επίσης ότι ή αναζήτηση ενός χώρου ομοιογενούς και έναίου, αντιστοιχοῦσε χωρίς αμφιβολία, σέ μία γενικότερη ένασχόληση τών «προηγμένων» κοινωνιών εκείνης τής εποχής. Πιο κάτω θά πώ δύο λόγια για τίς νέες δραστηριότητες πού αναπτύχθηκαν σέ μία πόλη τόσο δυναμική όσο ή Φλωρεντία. "Όμως, πρώτ' απ' όλα, θά ήθελα νά αναφερθώ σέ μία παράδοση πού ή επίδρασή της πάνω στον 'Αλμπέρτι υπήρξε αναμφισβήτητη. Δηλαδή στή μακρά σειρά τών αντιλήψεων (άλλοτε επιστημονικών και άλλοτε θεολογικών) πού σχετίζονται μέ τήν οπτική, και πού μέσα από τό Μεσαίωνα ανέρχεται ως τούς 'Ελληνες.

'Η αρχαία οπτική: Εύκλειδης και Πτολεμαῖος

'Ο Εύκλειδης λοιπόν, τόν 4ο π.χ. αἰώνα, ἔγραφε μία οπτική, ουσιαστικά γεωμετρική, βασισμένη στην ιδέα ότι τό φαινόμενο μέγεθος τών αντικειμένων καθορίζεται από τή γωνία κάτω από τήν όποία τά βλέπουμε. 'Αλλά δέν τόν απασχολοῦσε τό πρόβλημα τής αναπαράστασης του χώρου. "Ετσι δέν ἔφθασε στά ἑρωτήματα πού ἔχουν σχέση μέ αυτό πού σήμερα ονομάζουμε σημείο φυγής. 'Ο Πτολεμαῖος, τόν 2ο αἰώνα μ.Χ., συνέταξε επίσης μία οπτική, αλλά ή προβληματική του ήταν

κοντά σ' αὐτή τών φυσικῶν και τών ζωγράφων και ἔδινε μεγάλη σημασία στην ιδέα τής «κεντρικῆς ἀκτίνας» πού χρησίμευε ως ἄξονας στον οπτικό κῶνο. Εἶναι αὐτή ή ἀκτίνα πού ἀργότερα ό 'Αλμπέρτι θά ονόμαζε «ή πριγκίπισσα τών ἀκτινῶν»... Σέ ένα ουσιαστικό σημείο ό Πτολεμαῖος παρήλασε κατά τι από τίς ιδέες του Εύκλειδης: ἀντί νά ὑπολογίζει μόνο τήν οπτική γωνία, ὑπολόγιζε επίσης τά μήκη. Σύμφωνα μέ αὐτή τήν ἀντίληψη, τό φαινόμενο μέγεθος του ἀντικειμένου εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο μέ τήν ἀπόστασή του από τό μάτι. 'Η σπουδαιότητα πού δίδεται στά μήκη και ὄχι στις γωνίες, ἐπιβεβαιώνεται μέ σαφήνεια από τούς 'Αναγεννησιακούς. Για νά τό πούμε ἀπλά: ένα ἀντικείμενο «δύο φορές πιο μεγάλο» εἶναι ένα ἀντικείμενο του ὁποῖου τό μέτρο ἐπάνω στο ἐπίπεδο τής προβολῆς εἶναι δύο φορές πιο μεγάλο· ἐνῶ, σύμφωνα μέ τήν γωνιακή ἀντίληψη του Εύκλειδης, ένα ἀντικείμενο δύο φορές πιο μεγάλο εἶναι ένα ἀντικείμενο πού βλέπουμε από μία γωνία δύο φορές πιο μεγάλη. 'Αγγίζουμε ἐδῶ ένα βασικό πρόβλημα πού ἀφορᾷ ὄχι μόνο τή γεωμετρική ἀνάλυση, αλλά τή ψυχοφυσιολογία τής ἀντίληψης.

Σχετικά μέ τίς ἐπιδράσεις τών 'Ελλήνων, οί ἐκτιμήσεις ποικίλουν ἀνάλογα μέ τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ὀρίζουν τίς ἀντιλήψεις τους για τό φαινόμενο μέγεθος. 'Ο 'Ερβιν Πανόφσκι ἀνέδειξε μία ριζική ἀντίθεση ἀνάμεσα στους "Ελληνες και τούς 'Αναγεννησιακούς. «'Η οπτική τών 'Αρχαίων, γράφει, ἄπαξ και εἶχαν τεθεῖ οί μεθοδολογικές της ἀρχές, ἀκολουθοῦσε ένα δρόμο ἀποφασιστικά ἀντίθετο από τήν ἐπίπεδη προοπτική». ⁸ Αὐτή ή ἀποψη, ἄν σκεφτοῦμε τόν Πτολεμαῖο, θά ἔπρεπε νά διαφοροποιηθεῖ κατά τι. Βέβαια ό Πτολεμαῖος δέν ἐπεξεργάσθηκε μία συστηματική θεωρία τής προοπτικῆς· ἐάν ἐπηρέασε τούς ζωγράφους τής 'Αναγέννησης, ὅπως θά δοῦμε

8. E. Panofsky, στο ἴδο, σελ. 59.

παρακάτω, αυτό έγινε μέσα από ένα άλλο δρόμο. Έξάλλου φαίνεται ότι οι ζωγράφοι της Αρχαιότητας δεν χρησιμοποιήσαν ποτέ την προοπτική με ένα τρόπο ολότελα αυστηρό. Αυτό όμως είναι ένα άμφιλεγόμενο σημεῖο.

Ἡ μεσαιωνική Δύση θά ἀγνοεῖ γιά πολύ τή θεωρητική κληρονομιά τῶν Ἑλλήνων. Μόλις τόν 12ο αἰώνα οἱ πραγματεῖες τοῦ Εὐκλείδη καί τοῦ Πτολεμαίου μεταφράστηκαν στά λατινικά ἀπό προηγούμενες ἀραβικές μεταφράσεις. Ἡ συνεισφορά τῶν Ἀράβων ὑπῆρξε σημαντική κυρίως χάρις τῶν Ἀλκίντι (4ος αἰώνας), τῶν Ἀβισέν καί τῶν Ἀλχάζεν (5ος αἰώνας). Τά ἔργα τους ἐπηρέασαν τίς μεσαιωνικές θεωρίες. Ὁ Ἀλχάζεν, ὁ ὁποῖος ἀνάμεσα στά ἄλλα ὑποστήριξε ὅτι οἱ ὀρατές ἀκτίνες ἐπήγαζαν ἀπό τά ἀντικείμενα, ἐνίσχυσε μέ τρόπο ἰδιαίτερα διαυγή τίς ἀντιλήψεις γιά τήν ὀπτική πού ἀναπτύχθηκαν τόν 7ο αἰώνα. Ἀλλά δέν εἶναι δυνατό νά κάνομε ἐδῶ ἕνα ἀπολογισμό τῶν ἰδεῶν πού διατυπώθηκαν αὐτή τήν περίοδο καί πού ἀφοροῦσαν τή φύση καί τή διάδοση τῶν εἰκόνων. Ὅπως δὲ ἀυτός ὁ χώρος τῆς μελέτης ἦταν πολύ ζωντανός: μέσα ἀπ' αὐτά πού σήμερα μᾶς φαίνονται σάν ψηλαφήματα, προετοιμαζόταν μιά σύνθεση ὅλο καί πιό στενή, ἀνάμεσα στή γεωμετρική ἀνάλυση καί τή μελέτη τῆς ὄρασης τῶν ἀντικειμένων.

Ὀπτική καί Θεολογία τοῦ Μεσαίωνα

Ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ὁ Ἀλμπέρτι καί οἱ σύγχρονοι του γνώριζαν αὐτή τή μεσαιωνική παράδοση. Δέν ἦταν μόνο ἡ πραγματεία τοῦ Τζῶν Πέκαμ πού εἶχε μιά εὐρεία κυκλοφορία. Καί ὁ Μπλαϊζ Ντέ Πάρμ ἔγραφε ἐπίσης γύρω στό 1390 μιά πραγματεία ὀπτικῆς (*Quaestiones perspektivae*). Στά 1420, ἐξάλλου, κυκλοφόρησε μιά ἄλλη πραγματεία, *Della prospettiva*, κατευθειάν γραμμένη στά ἰταλικά, κατά πάσα πιθανότητα ἀπό τόν Πάολο Τοσκανέλι. Αὐτός ὁ τελευταῖος, εἶναι πιθανῶς ἕνα ἀπό τά πρόσωπα κλειδιά τοῦ 15ου αἰώνα· μέ γνώσεις σέ τομεῖς πολύ διαφορετικούς, εἰσήγαγε πολλές νέες ἰδέες πού ἐπηρέασαν τόσο ἕναν Χριστόφορο Κολόμβο ὅσο καί ἕναν Μπρουνελέσκι. Ὅμως, τί κρίμα, ἡ φυσιογνωμία τοῦ Τοσκανέλι εἶναι ἀκόμη πολύ λίγο γνωστή. Ἔτσι δυσκολεύεται ἡ ἔρμηνεία αὐτῆς τῆς περιόδου ὅπου συμπλέκονται μέ τρόπο πολύ λεπτό ἰδέες καλῆς καί ἰδέες καινούριες. Ἀλλά οἱ νεωτερισμοί τοῦ 15ου αἰώνα πρέπει νά κατανοηθοῦν καί σέ σχέση μέ ἕνα πλούσιο θεωρητικό ὑπόβαθρο. Ὅπως δὲ εἶναι δύσκολο νά μείνουμε στό μῦθο (ἀκόμη πολύ διαδεδομένο) του «μεσαιωνικοῦ σκοταδισμού».

Ἀντίθετα, εἶναι σωστό ὅτι οἱ μεσαιωνικοί συγγραφεῖς ἐνδιαφέρθηκαν γιά τήν ὀπτική μέσα σ' ἕνα θεολογικό πλαίσιο πού ἀφήνει κατάπληκτους τούς ἐπιστήμονες τοῦ XXου αἰώνα. Ὁ Σάμουελ Ἐντγκερτον τό ὑπογραμμίζει μέ ἐπιμονή: ἡ μελέτη τῶν φωτεινῶν ἀκτίνων εἶχε κίνητρα θρησκευτικά καί ἕνα νόημα συμβολικό. Ἔτσι ὁ Βάκων (γεννήθηκε κατά τό 1220 καί πέθανε κατά τό 1292) ἐξηγεῖ ἐκτενῶς στό ἔργο του *Opus Majus* γιατί εἶναι ἀναγκαῖα μιά προωθημένη γνώση τῆς γεωμετρικῆς δομῆς τῶν σχημάτων. Γιατί δέν ἀρκεῖ νά διαβάζει κανεῖς τή Βίβλο γιά νά ἀνακαλύψει ἐκεῖ τίς πνευματικές ἀρχές. Πρέπει ἐπίσης νά ἀναπαραστήσει στήν κυριολεξία αὐτές τίς ἱστορίες. Ἡ Κιβωτός τοῦ Νῶε καί ὁ Ναός τοῦ Σολομώντα, λέει ὁ Βάκων, πρέπει νά γίνουν προσληπτές μέ τά μάτια.

Ἀναλύοντας τίς γραμμές, τίς γωνίες, τίς ἐπιφάνειες καί τούς ὄγκους, μέ τή βοήθεια τοῦ Εὐκλείδη, εἶναι ἕνας τρόπος νά ἀντιληφθοῦμε καλύτερα πῶς ἡ θεική σοφία ἐκδηλώνεται στόν Ὀρατό Κόσμο. Ὁ Ρόμπερ Γκροσετέστ, προγενέστερος ἀπό τόν Βάκων, εἶχε πρακτικά ἐνσωματώσει τήν ὀπτική στή θεολογία.⁹ Τό φῶς δημιουργήθηκε ἀπό τόν Θεό ἤδη ἀπό τήν πρώτη μέρα· ἔτσι ταυτίζεται μέ μιά προνομίωχα μορφή τῆς θεικῆς ἐνέργειας. Πιό σωστά κάνει κατανοητό πῶς ἡ θεία χάρις διαχέεται στους ἀνθρώπους. Στίς λεπτομέρειες τῆς αὐτῆς ἡ σύγκριση πήγαινε πολύ μακριά· ὁ Βάκων γιά παράδειγμα, ἐξηγοῦσε πῶς ἡ φωτεινή ἀκτίνα πού κτυπάει τό μάτι «εὐθέως καί καθέτως» ἦταν ἡ τέλεια εἰκόνα τῆς Θεῆς Χάρτης... Αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ συλλογισμοί μπορεῖ νά μας φαίνονται παράξενοι. Δέν ἐνθάρρυναν ὅμως γι αὐτό λιγότερο τή σοβαρή μελέτη τῆς προοπτικῆς.

Στήν Ἀναγέννηση αὐτός ὁ τρόπος ἔρμηνείας τῶν ὀπτικῶν φαινομένων, ἡ συνήθεια δηλαδή νά τούς ἀποδίδεται ἕνα νόημα συμβολικό, παραμένει πολύ ζωντανός. Γιατί τό ἰδεῶδες τῆς «μίμησης τῆς φύσης» πού συχνά διατυπώνεται, δέν ἀποκλείει τήν μέριμνα γιά τίς ἀξίες· ἕνα ἔργο τέχνης ἄν καί «ρεαλιστικό», παρουσιάζεται σάν ἕνα μήνυμα ἐπεξεργασμένο σύμφωνα μέ κάποιο κώδικα, πού ἀποδίδει στά σχήματα, στά χρώματα καί στά στοιχεῖα τοῦ χώρου, καθορισμένα νόηματα. Στή θρησκευτική ζωγραφική, ἡ ἀναπαράσταση τοῦ χώρου προσφέρεται μέ χιλίες ἀποχρώσεις χάρις στίς ὁποῖες κάθε καλλιτέχνης ἐκφράζει τήν δική του ἔρμηνεία γι' αὐτή ἢ τήν ἄλλη σκηνή τοῦ Εὐαγγελίου.¹⁰

Ὁ ἴδιος ὁ Ἀλμπέρτι, παρ' ὅλο πού ἦταν περισσότερο οὐμανιστής παρά θερμός χριστιανός, κράτησε κάτι ἀπό τίς διδασκαλίες τοῦ 13ου αἰώνα. Κατ' αὐτόν, τά ἔργα τέχνης οφείλουν νά συμβάλουν στήν ἠθική ἰσορροπία τῶν ἀνθρώπων. Μιά τοιχογραφία ἔχει σκοπό νά διηγηθεῖ μιά ἱστορία καί νά προτείνει ἕνα μήνυμα (ἡ ἔννοια τῆς *Istoria* εἶναι οὐσιαστική στόν Ἀλμπέρτι)· ἀκόμη, ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο εἶναι ὀργανωμένη ἡ χωρική τάξη, ἔχει μιά διδακτική ἀξία. Ὅσο «μοντέρνα» καί νά εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἀλμπέρτι γιά τήν προοπτική, δέν παύει νά εἶναι συναρτημένη μέ τίς ἠθικές καί πνευματικές ἐνασχολήσεις τῆς ἐποχῆς του.¹¹ Ἀκόμη καί στόν Νεύτωνα, θά βροῦμε παρόμοιες ἀντιλήψεις. Στήν ὀπτική του, γιά παράδειγμα, ἐξηγεῖ πῶς ὁ χώρος εἶναι τό αἰσθητήριο τοῦ Θεοῦ, *Sensorium Dei*, ἐννοώντας δηλαδή ὅτι ὁ Θεός εἶναι πανταχοῦ παρών καί μπορεῖ κάθε στιγμή νά δράσει παντοῦ. Ἰδέες πού σχετίζονται ἀσφαλῶς μέ τίς κληρονομημένες μεσαιωνικές ἀντιλήψεις γιά τήν ὀπτική.

Ὁ νέος κόσμος τῶν μηχανικῶν καί τῶν ἐργολάβων

Ἀλλά ὑπῆρξαν καί ἄλλοι παράγοντες πολύ πιό πεζοί. Ἄν θε-

9. Βλ. A.C. Crombie, *Robert Grosseteste and the origins of experimental science 1100-1700*, Clarendon Press, 1953.

10. Βλ. M. Baxandall, *Painting and experience in fifteenth century Italy*, Clarendon Press, 1972. 11. Γιά τή φιλοσοφία τοῦ Ἀλμπέρτι, βλ. A. Blunt, *Ἡ θεωρία τῶν τεχνῶν στήν Ἰταλία ἀπό τό 1450-1600*, Gallimard, 1966, κεφ. 1.

11. Γιά τή φιλοσοφία τοῦ Ἀλμπέρτι βλ. A. Blunt, *Ἡ θεωρία τῶν τεχνῶν στήν Ἰταλία ἀπό τό 1450 ὡς τό 1600*, Gallimard, 1966, κεφ. 1.



5. Α. Ντύρερ. Η κορυφή της οπτικής πυραμίδας τοποθετείται στον κρίκο πίσω από τό κεφάλι του παρατηρητή.

λούμε να κατανοήσουμε γιατί ή νέα, πιό «ορθολογική» αντίληψη για τό χώρο, επιβλήθηκε τελικά, πρέπει νά λάβουμε υπόψη μας όλη τήν τεχνική, οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη τής εποχής. Βιάζομαι νά προσθέσω ότι δέν σημαίνει μ' αυτό ότι ό καπιταλισμός τών Φλωρεντινών είναι ή μοναδική και άμεση «αίτία» τής επεξεργασίας του προοπτικού συστήματος. Η αναγωγή στους «κοινωνικούς παράγοντες» όταν δίνεται μέ τέτοιο τρόπο, κινδυνεύει νά γίνει άπατηλή. Άλλά μιά πιό διαλεκτική σκέψη μās υποχρεώνει ασφαλώς νά θεωρήσουμε ότι όρισμένα συστήματα σκέψης είναι στενά συναρτημένα μέ τίς νέες βιοτεχνικές, εμπορικές και πολιτικές πρακτικές. Γιατί από τόν 10ο και 11ο αιώνα ή Δύση γνώρισε μιά ισχυρή ανάπτυξη τής τεχνικής και μιά σημαντική ανάπτυξη τών Πόλεων. Νερόμυλοι, ανεμόμυλοι και διάφορες μηχανές πολλαπλασιάστηκαν· ένα νέο πρόσωπο, ό μηχανικός, εμφανίζεται και παίζει ένα ρόλο όλο και πιό σημαντικό· ή παραγωγή και τό εμπόριο γίνονται πιό αποτελεσματικά και οι τράπεζες δέν θ' άργήσουν νά κάνουν συγκεκριμένα, μέ τρόπο δυναμικό, αυτή τή σημαντική μεταλλαγή πού οδηγεί στή μοντέρνα εποχή. Προοδευτικά οι έργολάβοι επιβάλλονται, ως οι δημιουργοί ενός καινούριου κόσμου πού έμφυχώνεται από τήν αναζήτηση τής απόδοσης και του κέρδους. Άντίστοιχα αναπτύσσεται μιά νέα νοοτροπία, σφραγισμένη από έναν «ρεαλι-

σμό» και έναν «ορθολογισμό», άπόλυτα ευνοϊκό για τή συστηματική μελέτη τής φύσης. Για νά μπορέσει αυτό τό νέο ιδανικό νά μορφοποιηθεί θά πρέπει νά περιμένουμε τόν 17ο αιώνα (Καρτέσιος: νά γίνουμε «κύριοι και κάτοχοι τής φύσης»). Φαίνεται ώστόσο βέβαιο ότι ήδη από τό 12ο και 13ο αιώνα ή Δύση παίρνει ένα προσανατολισμό πού μπορεί νά χαρακτηριστεί ως μη κληρικός, λαϊκός. Μιά σειρά από κανόνες και συνθήκες του φεουδαρχικού κόσμου αρχίζουν νά καταρρέουν, έστω και αν οι παλιοί θεσμοί διατηρούνται ακόμη. Στόν τομέα τής τέχνης και τής γνώσης, αυτή ή γενική εξέλιξη αντανακλάται στους καινούριους στόχους και τό νέο στυλ. Και ή γέννηση τής προοπτικής είναι ανάλογα εξαρτημένη απ' αυτό τό ιστορικό κίνημα.

Άξίζει έντούτοις νά σημειώσουμε μιά προκαταβολική αντίρρηση: δέν είναι παράδοξο (για νά μήν πούμε αντίφατικό) νά αναφερόμαστε στίς κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες άφου έχουμε ήδη δεχτεί τήν επίδραση όρισμένων θεολογικών θεμάτων; Στήν πραγματικότητα δέν ύπάρχει έδω τίποτε τό παράξενο· για νά χρησιμοποιήσουμε μιά βολική λέξη, άς πούμε ότι ή ανάπτυξη τής προοπτικής επικαθορίσθηκε από «παράγοντες» θρησκευτικής ή φιλοσοφικής τάξης, συζευγμένους μέ άλλους «παράγοντες» πιό άμεσα δεμένους μέ τήν πρακτική. Ό Σάμουελ Έντγκερτον, σχετικά μ' αυτό, μās προειδο-

ποιεῖ νά ἀποφύγουμε τόν πειρασμό νά ἀποδώσουμε στοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἀναγέννησης ἕναν «ἀγνωστισμό» πού δέν εἶναι ὁ δικός τους. Ὑπῆρχε, ἀσφαλῶς, ἕνα αὐξανόμενο κίνημα «ἐγκοσμιοποίησης»: ἀλλά ὁ «νέος καπιταλισμός τῶν Ἰταλῶν» ἔζησε, τουλάχιστον ὡς τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰώνα, σέ στενή συμβίωση μέ τὴ θρησκευτικὴ πίστη κληρονομημένη ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα¹². Εἶναι λοιπὸν θεμιτὸ νά διερωτηθοῦμε γιὰ τίς συνέπειες τῶν νέων τεχνικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐνασχολήσεων. Μποροῦμε ἐξάλλου νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ θεολόγοι ἂν καὶ ἀντιστέκονταν, σημαδεύτηκαν ἀπὸ τοὺς νέους τρόπους ζωῆς, ἀπὸ τίς νέες ἀπαιτήσεις τοῦ «ρεαλισμοῦ», ἀπὸ τὸν νέο τρόπο σκέψης. Τὸ ἄνοιγμα τῶν Φραγκισκανῶν πρὸς τὴν μελέτη τῆς φύσης ἐξαρτᾶται ἀσφαλῶς ἀπὸ μιὰ γενικότερη ἐξέλιξη· καὶ ὁ φιλόσοφος καὶ θεολόγος Nicolas de Cues ὅταν διατυπώνει τὸ 1450 τὸ ἐγκώμιον τοῦ μέτρου (μέ τὴ μαθηματικὴ ἔννοια τῆς λέξης) ἀπλούστατα μαρτυρεῖ πόση σπουδαιότητα παίρνει αὐτὴ ἀπὸ ὀρισμένες διανοητικὲς τεχνικὲς μέσασε ἕνα κόσμον ἐργολάβων, πυροβολητῶν καὶ τραπεζιτῶν¹³.

Ἡ ἔκρηξη τῶν «πρακτικῶν μαθηματικῶν»

Τὰ μαθηματικά, στό τέλος τοῦ Μεσαίωνα ἀλλάζονταν πράγματι τὸ κοινωνικό τους καθεστῶς. Στό παρελθόν, ἡ ἀριθμητικὴ καὶ ἡ γεωμετρία δέν ἦταν ἀγνωστες· ἀλλὰ οὐσιαστικά μόνο στό Πανεπιστήμιο, στὰ πλαίσια μιᾶς θεωρητικῆς διδασκαλίας, μποροῦσε κανεὶς νά ἀναλάβει μιὰ κάπως σοβαρὴ μελέτη τῶν ἀριθμῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν μορφῶν. Μέ ἄλλα λόγια, τὰ μαθηματικά δέν ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς καθημερινῆς ζωῆς· καὶ τὰ ἰδανικά τῆς αὐστηρότητας καὶ τῆς ἀκριβείας πού ἀποδίδουμε στὰ μαθηματικά δέν τὰ ἐκτιμοῦσαν πολὺ. Μέ τὴν ἄνοδο τῶν ἐργολάβων αὐτὴ ἡ κατάσταση ἐξελίχθηκε σημαντικά. Ἐφ' ἐξῆς ἡ τέχνη τῆς μέτρησης καὶ τῶν ὑπολογισμῶν ἔπαιρνε μιὰ σημαντικὴ σπουδαιότητα. Οἱ ἐπιχειρηματίες χρειάζονταν νά γνωρίζουν σωστά τὰ ἀποθέματά τους καὶ νά κρατοῦν ἀκριβεῖς λογαριασμούς· οἱ τραπεζίτες πού χειρίζονταν τὸ χρῆμα μέ τρόπους ὅλο καὶ πιο ποικίλους καὶ «ἀφηρημένους», εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ ἀνάλογες τεχνικὲς λογαριασμῶν· ὅσο γιὰ τοὺς μηχανικούς, γιὰ νά κάνουν τίς δραστηριότητές τους πιο «ὀρθολογικὲς» (καὶ συνεπῶς πιο ἀποτελεσματικὲς) ὁδηγήθηκαν σέ μιὰ συγκεκριμένη χρησιμοποίηση τῶν μαθηματικῶν. Βέβαια, στὰ ναυπηγεῖα, στὰ ἐργαστήρια μηχανικῆς καὶ στοὺς πυροβολητές, ἡ προσφυγὴ στίς μετρήσεις καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ ποσοτικοῦ δέν ἐξελίχθηκαν αἰσθητά. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ δημιουργία εἰδικῶν σχολείων (σχολεῖα ἀβάκων) ὅπου ἐκπαίδευονταν κυρίως οἱ μελλοντικοὶ ἔμποροι. Αὐτὴ ἡ διδασκαλία ἦταν λαϊκὴ καὶ πρακτικὴ· παρεῖχε μιὰ κάποια φιλολογικὴ μόρφωση, ἀλλά (ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια πού ἔχουν διασωθεῖ) τὸ βάρος ἔπεφτε κυρίως στὰ μαθηματικά.

Εἰδικὰ ἡ μέθοδος τῶν τριῶν ἦταν τὸ ἀντικείμενο ἐπαναλαμβανόμενων ἀσκήσεων· θά τῆς ταίριαζε τὸ ὄνομα τοῦ «χρυσοῦ κανόνα» (regle d'or) ἢ τοῦ «κλειδιοῦ τοῦ ἐμπόρου». Χάρη σ' αὐτὴ μοιράζονταν τὰ κέρδη, διανεμόνταν οἱ κληρονομικὲς, μετατρέπονταν τὰ διάφορα νομίσματα. Ἀλλὰ καὶ ἡ γεωμετρία δέν ἦταν λιγότερο χρήσιμη. Ὅχι μόνο συνηθίζονταν νά μετριοῦνται τὰ ὕψη ἢ οἱ ἀποστάσεις χάρη σέ μεθόδους πού βασίζονταν πάνω στὰ ὅμοια τρίγωνα, ἀλλὰ σέ μιὰ ἐποχὴ

ὅπου δέν ὑπῆρχαν κανόνες γιὰ τὸ βάρος καὶ τοὺς ὄγκους, ἦταν οὐσιαστικὸ νά βρεθοῦν καλὲς τεχνικὲς μέτρησης. Χάρη σέ ἀκριβεῖς ὁδηγίες, ὁ Ἰταλὸς ἔμπορος ἦταν ἰκανὸς νά ὀρίζει τὸν ὄγκο ἑνὸς βαρελιοῦ. Ὁ Πιέρο Ντέλλα Φραντσέσκα, ζωγράφος καὶ συγγραφέας μιᾶς πραγματείας γιὰ τὴν προοπτικὴ, ἔγραφε τὸν 15ο αἰώνα ἕνα ἐγχειρίδιο γιὰ ἐμπόρους (De abaco) ὅπου πραγματεύονταν τὰ παραπάνω προβλήματα. Ὅπως ἐπεσήμανε ὁ Μίκαελ Μπάξανταλ, ἡ ἀνάλυση τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων ἔγινε μιὰ κοινὴ ἀπασχόληση τῶν ἐμπόρων, τῶν μηχανικῶν καὶ τῶν καλλιτεχνῶν (πού συχνὰ ἦταν καὶ μηχανικοί).¹⁴ Αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη τῶν πρακτικῶν μαθηματικῶν, στὴν Ἰταλία τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰώνα, βοηθεῖ νά καταλάβουμε γιὰ τί καὶ πῶς τὸ «βλέμμα» πάνω στὰ πράγματα μετασχηματίζεται, κατὰ κάποιον τρόπο «γεωμετριοποιεῖται».

Ἡ ἀναζήτηση τῶν ἀναλογιῶν, ὁ προσδιορισμὸς τῶν τριγώνων, τῶν κόνων ἢ τῶν κυλινδρῶν, γίνεται ἐφ' ἐξῆς μιὰ «πολιτισμικὴ συνθήκη» μέ εὐρεία διάδοση. Φαίνεται ὅτι ὁ καλλιτέχνης καὶ μηχανικὸς Μπρουνελέσκι ὑπῆρξε χωρὶς ἀμφιβολία μαθητὴς μιᾶς σχολῆς ἐμπόρων. Ὁ Ἀλμπέρτι, ἂν καὶ εἶχε μιὰ πιο κλασικὴ μόρφωση, ἦταν πιο κοντὰ στὸν κόσμον τῶν ἐμπειρικῶν· ὅπως σημειώνει ὁ Τζῶν Γκαντόλ, ἔγραψε ἕνα βιβλίο, *Μαθηματικά παιχνίδια* (Ludi mathematici) στό ὁποῖο ἐκλαϊκεύει γιὰ τίς «μεσαιῶς τάξεις», ἕναν ὀρισμένο ἀριθμὸ μαθηματικῶν συνταγῶν.¹⁵ Δέν ὑπερβάλλουμε καθόλου ἂν ποῦμε ὅτι ἡ προοπτικὴ, ἦταν πολὺ περισσότερο ἀπὸ μιὰ θεωρητικὴ ἐπιστήμη, ἦταν ἡ ἔκφραση μιᾶς «πρακτικῆς φιλοσοφίας», ἕνα εἶδος «σχεδίου» πού ἀποσκοποῦσε ταυτόχρονα στὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ πραγματικοῦ χώρου καὶ τῆς ἀναπαράστασής του. Μερικὲς λεπτομέρειες εἶναι χαρακτηριστικὲς. Ἀκόμη καὶ ἡ φλωρεντινὴ ὕπαιθρος, γιὰ παράδειγμα, εἶχε «μπεῖ σέ τάξη». Ἀναφέρομαι στὸ νέο σύστημα (Mezzadria) χάρη στὸ ὁποῖο διευθετοῦσαν καὶ ἐκμεταλλεύονταν καλύτερα τὴν καλλιεργήσιμη γῆ. Τὸ 1434, ὁ Ἀλμπέρτι ἐπιστρέφει στὴν Φλωρεντία ἀπ' ὅπου ἡ οἰκογένειά του εἶχε ἐκδιωχθεῖ, θά ἔμεινε ἀσφαλῶς κατὰπληκτος, γράφει ὁ Ἐντγκερτον, ἀπὸ τίς κανονικὲς κλιμακωτὲς πεζοῦλες στὰ πλευρὰ τῶν λόφων τῆς Τοσκάνης, ἀπὸ τίς αὐστηρὰ εὐθυγραμμισμένες ἔληξες καὶ ἀπὸ τίς παράλληλες σειρὲς τῶν κλιμάτων. «Οἱ διανοούμενοι καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλμπέρτι, ἐκτιμοῦσαν αὐτὴ τὴ γεωμετριοποίηση τοῦ ἐδάφους, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ὥραία, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐπίσης ἦταν πεπεισμένοι ὅτι μιὰ τέτοια μαθηματικὴ τάξη θά τοὺς ἀπέδιδε αὐξημένα εἰσοδήματα».¹⁶

Τὸ ὅτι «ἡ ἔννοια τοῦ χώρου» εἶχε ἀναπτυχθεῖ αἰσθητά, ἐπιβεβαιώνεται πάρα πολὺ καθαρά ἀπὸ ἕνα ἄλλο γεγονός. Στὰ 1420, μετὰ ἀπὸ μιὰ διένεξη ἀνάμεσα στὴ Φλωρεντία καὶ τὸ Μιλάνο, διαχωριστικὴ γραμμὴ, εὐθεῖα ἀπόλυτα «ἀφηρημένη», ἐπιβλήθηκε ἀνάμεσα στὰ δύο κράτη. «Ἦταν ἴσως ἡ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία πού μιὰ φανταστικὴ μαθηματικὴ

12. S. Edgerton, *ὄπ.π.*, σελ. 23.

13. Nicolas de Cues, *Le profane*, Cidiota.

14. Michael Baxandall, σελ. 86-93.

15. John Gadol, *Leon Battista Alberti*, University of Chicago, Press 1967, σελ. 170.

16. S. Edgerton, σελ. 35.

γραμμή —καί ὄχι συγκεκριμένα φυσικά ὄρια— ἀναγνωρίζονταν ὡς σύνορα». ¹⁷ Ὁ Τζιοβάνι Καβαλάντι, ὅταν διηγείται αὐτό τό γεγονός σέ ἕνα κείμενο τοῦ 1440, ἔχει συνείδηση αὐτῆς τῆς πρωτοτυπίας. Τό μάτι, διαπιστώνει, ἔγινε «ὁ κανόνας καί ὁ διαβήτη», χάρη στους ὁποίους ἡ γῆ διαμοιράστηκε: «Τό πᾶν ὑποτάχθηκε στό γεωμετρικό δόγμα»... Ὁ Λεονάρντο Ντά Βίντσι θά ἐπαναλάβει καί αὐτός αὐτό τό ἐγκώμιο τῆς ὄρασης, ὅταν δηλώνει κατηγορηματικά ὅτι τό μάτι κατέχει μιᾶ ἀνώτερη «εὐγένεια». «Τό μάτι, ἀνέλυε, εἶναι ἡ κύρια ὁδός διαμέσου τῆς ὁποίας ἡ διάνοιά μας μπορεῖ νά ἐκτιμήσει μέ πληρότητα καί μέ μεγαλοπρέπεια τό ἔργο τῆς φύσης». Πρέπει νά καταλάβουμε ὅτι μέ τήν αἴσθηση τῆς ὄρασης, γίνεται δυνατή μιᾶ ἀληθινή ἐπιστήμη τοῦ χώρου. Γιατί ἡ προοπτική, πάντα κατά τόν Λεονάρντο, εἶναι βασισμένη σέ «λογικές ἀποδείξεις».

Ὁ ἀπτός χώρος σέ ἀντίθεση μέ τόν ὀπτικό χώρο

Ὁ Γ.Μ. Ἰβενς, παρά τόν λίγο ἄκαμπτο χαρακτήρα τῆς ἀποφῆς του, δίκαια θεωρεῖ ὅτι τό ἐποπτικό σύμπαν τῶν Ἑλλήνων, «ἀπτό καί μυῶδες», εἶναι ἀντίθετο ἀπό τό σύμπαν τῶν Ἀναγεννησιακῶν, πού οὐσιαστικά βασιζέται στήν ὄραση. Στήν πρώτη περίπτωση, κάθε ἀντικείμενο ἐξετάζεται χωριστά, ἀκριβῶς σάν τό ἀτομικό του σχῆμα νά ἦταν γνωστό μόνο μέ τήν ἀφή, πράγμα πού στήν πράξη ἀποτρέπει ἀπό τήν ἀντίληψη ἑνός ἐνιαίου χώρου. Τά ἀναπαριστώμενα ἀντικείμενα μπορεῖ νά ἀλληλοδιαδέχονται, ἀλλά δέν σχετίζονται μεταξύ τους χάρις σέ ἕνα μαθηματικό πλέγμα ταυτόχρονα ἀφηρημένο καί πανταχοῦ παρόν. Στή δεύτερη περίπτωση, ἀντίθετα, τά ἀντικείμενα τοποθετοῦνται καί ὀργανώνονται τά μέν σέ σχέση μέ τά δεῖ σέ ἕνα χώρο ὁμοιογενή πού προεκτείνεται ἀπεριόριστα πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις. Κατά τόν Ἰβενς ὁ «ἀπτός καί μυῶδης» χώρος τῶν Ἑλλήνων, στέννευε τά ὄρια τῆς γεωμετρίας τους. Αὐτή ἡ τελευταία, πράγματι, ἦταν μετρική καί βασισμένη πάνω ἀπ' ὅλα στίς ἐννοιες τῆς ἰσοδυναμίας καί τοῦ παραλληλισμοῦ. Μόνο στόν «ὀπτικό» χώρο τῆς Ἀναγέννησης ἡ προβολική γεωμετρία θά μπορέσει νά συγχροτηθεῖ καί νά θεωρήσει μιᾶ παραβολή σάν ἔλλειψη, τῆς ὁποίας ἡ δεύτερη ἑστία βρίσκεται στό ἄπειρο. ¹⁸

Ἰσχύει, ἐντούτοις, ἕνα κοινό σημεῖο ἀνάμεσα στους Ἑλληνας καί τήν Ἀναγέννηση, ὅπως πολύ εὐφυῶς διαπιστώνει ὁ Τζῶν Γκάντολ καί στή συνέχεια ὁ Σάμουελ Ἰνγκερτον: δηλαδή ἡ πτολεμαϊκή χαρτογραφία. ¹⁹ Τό πρῶτο γνωστό (1275) λιμενολόγιο (Portulan) ἴσως προέρχεται ἀπό τήν Τοσκάνη· ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰώνα, ἡ Φλωρεντία ἐπαιξε ἕνα πρωταγωνιστικό ρόλο στήν ἐξέλιξη τῆς γεωγραφίας καί τῆς χαρτογραφίας. Ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές ἐπιστήμες καί τήν προοπτική ὑπάρχει μιᾶ πολύ στενή σχέση. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ Πτολεμαῖος εἶχε κάνει αὐτή τήν προσέγγιση ἀνάμεσα στήν τέχνη τῆς ζωγραφικῆς καί στήν τέχνη τῆς χαρτογραφίας. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἔχουμε νά κατασκευάσουμε τήν εἰκόνα ἑνός δοσμένου συνόλου, σεβόμενοι τίς σωστές ἀναλογίες τῶν στοιχείων του. Μέ αὐτή τήν ἐννοια ἡ τοπογραφία, ἡ χαρτογραφία καί ἡ προοπτική, ἐμφανίζονται ὡς οἱ κλάδοι μιᾶς γενικῆς ἐπιστήμης τῆς ἀπεικόνισης στό χώρο.

Τό 1400, ἕνα ἀντίγραφο τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Πτολεμαίου φθάνει στή Φλωρεντία καί μεταφράζεται ἀμέσως. Ὅλα συ-

νηγοροῦν στό ὅτι τό ἔργο ἀπαρτίζεται ἀπό ἕνα θεωρητικό κείμενο καί ἕναν Ἀτλαντα, μελετήθηκε πολύ. Ὁ Μπρουνελέσκι (ἴσως μέσω τοῦ Τοσκανέλι) καί ὁ Ἀλμπέρτι ἐπωφελήθηκαν πολύ ἀπ' αὐτό. Ἡ ἴδια ἡ ἰδέα νά χρησιμοποιηθεῖ συστηματικά ἕνα «κιγκλίδωμα» γιά νά κόψουν σέ ἴσα κομμάτια, νά μετρήσουν καί νά ἀναπαραστήσουν τό χώρο, ὑπῆρχε μέσα σ' αὐτό τό ἔργο (παράλληλοι καί μεσημβρινοί) καί ἀνταποκρινόταν τέλεια σέ ὀρισμένες δοκιμασμένες τεχνικές καί σέ μιᾶ νέα εὐαισθησία γιά τήν ὁποία ἤδη ἔχω μιλήσει. Μέ δύο λόγια, ἡ ἀνακάλυψη ἐκ νέου τῆς Πτολεμαϊκῆς *Γεωγραφίας* καθιστοῦσε δυνατή τήν τελειοποίηση ἢ καί τή δημιουργία διαφόρων «ὀρθολογικῶν» μεθόδων ἀναπαράστασης.

Ὁ Πτολεμαῖος πρότεινε πολλούς τρόπους χαρτογραφικῆς προβολῆς. Ἡ τρίτη καί τελευταία, πού ὁ ἴδιος δέν χρησιμοποίησε, εἶχε ὅλα τά χαρακτηριστικά μιᾶς προοπτικῆς κατασκευῆς. Ὡς φανταστοῦμε ἕνα ἰδανικό παρατηρητή τοποθετημένο σέ μιᾶ καθορισμένη ἀπόσταση ἀπό τή γήινη σφαῖρα καί τοῦ ὁποίου τό μάτι βρίσκεται μέσα στό ἐπίπεδο ἑνός παράλληλου, ἐπιλεγμένου μέ ἀκρίβεια. Μέ τή μέθοδο αὐτή ὁ Πτολεμαῖος προσπαθοῦσε νά ἀναπαραστήσει ἐπάνω σέ ἕνα ἐπίπεδο τή γήινη ἐπιφάνεια πού παρατηροῦσε μέ αὐτό τόν τρόπο, χάρη σέ μιᾶ προβολή πού θά μπορούσε νά συγκριθεῖ μέ αὐτήν πού θά προοιῶνιζε ἀργότερα ὁ Ἀλμπέρτι. Ἦταν ἡ πρώτη φορά, βεβαιώνει ὁ Ἰνγκερτον, πού διατυπώνονται ἀκριβεῖς ὁδηγίες προκειμένου νά κατασκευαστεῖ μιᾶ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ εἶδους καί μέ ἀφετηρία ἕνα σταθερό σημεῖο, τό μάτι τοῦ παρατηρητή. ²⁰ Ὁ Πτολεμαῖος ἤθελε νά ἀναπαραστήσει τόν «κατοικημένο κόσμο» πού ἦταν οἰκεῖος στους Ἑλληνας. Μέ τή μέθοδο ὅμως αὐτή ἀνοίξε στους ζωγράφους καινούριες δυνατότητες. Οἱ χαρτογραφικές ἀναλύσεις τοῦ Πτολεμαίου, μᾶς φαίνονται σήμερα ὅτι ὁδηγοῦν κατευθεῖαν στίς βασικές ἐννοιες τῆς κλασικῆς προοπτικῆς. Τό γεγονός ὅτι ὁ Ἀλμπέρτι ἐνδιαφέρθηκε πολύ γιά τή χαρτογραφία ἐνισχύει αὐτή μας τήν τάση νά ἀποδίδουμε καθοριστική σπουδαιότητα στή *Γεωγραφία* τοῦ Πτολεμαίου. Κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς του στή Ρώμη, ἀνάμεσα στά 1432 καί 1434, σχεδίασε ἕνα πλάνο αὐτῆς τῆς πόλης. Αὐτό τό πλάνο χάθηκε: ἀλλά ἔχουμε ἕνα κείμενο (Descriptio urbis Romae) πού χρονολογεῖται γύρω στά 1440, καί πού μᾶς δίνει πληροφορίες γιά τήν τεχνική του ἢ ὁποία σίγουρα ὀφείλει πολλά στόν Πτολεμαῖο. Ἡ γεωμετρική του ἀρχή εἶναι διαυγής: ὁ Ἀλμπέρτι, παίρνοντας σάν κεντρικό σημεῖο τήν κορυφή τοῦ λόφου τοῦ Καπιτωλίου, στόχευε τά διάφορα κτίρια τῆς Ρώμης καί καθόριζε τήν κατεύθυνσή τους σέ σχέση μέ τό Βορρά: ὕστερα μετροῦσε τήν ἀπόσταση πού χώριζε κάθε κτίριο ἀπό τό κεντρικό σημεῖο. Τοῦ ἔφτανε ἔτσι νά μεταφέρει στό χαρτί τίς σημειώσεις του, ἀφοῦ πρῶτα εἶχε διαλέξει μιᾶ «κλίμακα» γιά νά πετύχει ἕνα πιστό χάρτη. Ὁ Ἀλμπέρτι χρησιμοποίησε λοιπόν αὐτό πού ὀνομάζουμε σήμερα σύστημα πολικῶν συντεταγμένων. Μέ βάση τά δικά του δεδομένα μπόρεσε νά ἀνασυσταθεῖ ὁ χάρτης του.

17. S. Edgerton, *ὅπ.π.*, σελ. 114.

18. Βλέπε W.M. Ivins, *Art and geometry*, Dover 1964.

19. Ὁ J. Gadol, ἐπισημαίνει τίς ὀφειλές του πρὸς τόν D. Frey (*Gothik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung*, B. Filser Verlag, 1929).

20. S. Edgerton, *ὅπ.π.*, σελ. 104.

Γνωρίζουμε επίσης τό ὄργανο μέ τό ὅποιο ὁ Ἄλμπέρτι ἔκανε τίς μετρήσεις του. Ἦταν ἓνας «ὀρίζων» ἀποτελούμενος ἀπό ἓναν βαθμολογημένο ὀριζόντιο δίσκο (48 μοῖρες ἀπό τίς ὁποῖες κάθε μία διαιρεῖτο σέ 4') καί ἀπό μία «ἀκτίνα» ἐπίσης βαθμολογημένη, πού συγκεκριμενοποιῶσε τήν εὐθεία στόχευσης. Αὐτό τό ὄργανο ἐξέφραζε ἀπ' εὐθείας τήν κλίμακα, ἐπειδή εἶχε μιά διάμετρο ἴση μέ τή διάμετρο τοῦ χάρτη.

Τά στόχαστρα τῶν πυροβολητῶν καί τῶν ναυτικῶν

Οἱ δύο μεγάλες ιδέες πού ὑπῆρξαν οἱ βάσεις αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἦταν ἀπό τή μιά μεριά ἡ ιδέα τῆς ἀναλογίας, ἡ ὁποία συνεπάγεται τόν ἀπόλυτο σεβασμό τῶν ἀναλογιῶν καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ ιδέα τοῦ στόχαστρου, πού συμβαδίζει μέ μιά «ὀπτική γεμετριποίηση» τοῦ χώρου. Εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἄλμπέρτι στά *Μαθηματικά του παιχνίδια* ἐπιβεβαιώνει τή συγγένεια τοῦ «ὀριζοντά» του μέ τά ὄργανα πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ πυροβολητές καί οἱ εἰδικοί τῆς ναυτικῆς χαρτογραφίας. Πράγματι, ὁ Ἄλμπέρτι εἶχε χρησιμοποιήσει ἓναν ἀστρολάβο, δηλαδή ἓνα ὄργανο πού ἐπέτρεπε στούς ἀστρονόμους καί στούς θαλασσοπόρους νά μετροῦν τό ὕψος τοῦ ἡλίου ἢ τῶν ἀστρῶν ἀπό τή γραμμή τοῦ ὀριζοντα. Για νά τό προσαρμόσει στή γήινη χαρτογραφία, δέν εἶχε παρὰ

νά τό στερεώσει ὀριζόντια καί νά χρησιμοποιήσει τό γωνιόμετρο (alidade) σάν «ἀκτίνα». (Ἡ «ἀκτίνα» τοῦ κύκλου, λοιπόν, ὀφείλει τό ὄνομά της στή φωτεινή ἀκτίνα τῆς ὁποίας καθορίζοταν ἡ διεύθυνση). Ἔτσι πραγματοποιόνταν πολύ συγκεκριμένα μιά γενική ἐνοποίηση διαφορετικῶν «χώρων»: χώρος τῶν χαρτογράφων, χώρος τῶν πυροβολητῶν, χώρος τῶν ναυτικῶν, χώρος τῶν ἀστρονόμων... Αὐτή ἡ ιδέα ὑποσχόταν ἓνα λαμπρό μέλλον ἔτσι ὅπως ἀνοίγε τό δρόμο σέ μιά «γενική μηχανική» πού θά ἴσχυε καί γιά τίς μπάλες τῶν κανονιῶν καί γιά τή μελέτη τῶν οὐράνιων σωμάτων!

Ἡ ἐπίδραση πού εἶχε γενικά ἡ ναυσιπλοία ἀξίζει νά τονισθεῖ· γιατί ὁ Ἄλμπέρτι σημειώνει ρητά ὅτι ἡ στόχευση ἦταν οἰκεία στούς ναυτικούς. Στά *Μαθηματικά του παιχνίδια*, ἐξάλλου, ἐξηγεῖ πῶς μπορούμε νά φτιάξουμε χάρτες σχεδόν ἀποκλειστικά μέ στοχεύσεις καί μέ ἐλάχιστες ἄμεσες μετρήσεις. Τό θαυμαστό αὐτό ἐργαλεῖο, ὁ Θεοδόλιχος, χρήσιμο ὄχι μόνο στούς ἀστρονόμους ἀλλά καί στούς τοπογράφους, θά γεννηθεῖ ἀπό τό συνδυασμό ἑνός ὀριζόντιου καί ἑνός κατακόρυφου «κύκλου». Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ πρακτική γεωμετρία τῶν χαρτογράφων ἔπαιξε τό ρόλο τῆς στή γέννηση τῆς προοπτικῆς τοῦ Ἄλμπέρτι. Μέ δύο λόγια, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Τζῶν Γκάντολ, ὁ Ἄλμπέρτι ἔκανε τή σύνθεση ἀνάμεσα στό «παράθυρο» τοῦ Βρουνελεσκι καί τίς «γεωγραφικές» τεχνικές



6. Βρέγκελ (XVI αἰ.). «Ἡ ἀνοίξη». Γεωμετροποίηση καί ἐξορθολογισμός τοῦ χώρου.



7. Γερμανική γκραβούρα. Η χρήση του πυροβολικού και η ανάπτυξη των τεχνικών μέτρησης του χώρου.

του Πτολεμαίου. Στην πραγματεία του *Περί ζωγραφικής*, ή προοπτική αναπτύσσεται μερικές φορές με τη βοήθεια των χαρτογραφικών έννοιων, «παράλληλοι», «μήκη», «πλάτη». Αυτό τό λεξιλόγιο πρέπει να έκληφθη κυριολεκτικά.²¹ Είναι αυνόητο ότι δέν πρέπει να υποτιμήσουμε τή σπουδαιότητα διάφορων εικονογραφικών και θεωρητικών παραδόσεων πού συνέβαλαν στην «ωρίμανση» του συστήματος τής προοπτικής αναπαράστασης. Η ανακάλυψη ενός παλαιού χειμένου δέν είναι αρκετή να μάς «εξηγήσει» τή εξέλιξη πού οδηγεί από τόν Τζιόττο στον Άλμπερτι. Έντούτοις, φαίνεται βέβαιο ότι ο Πτολεμαίος, αν και θεωρούμενος σαν τό σύμβολο τής «γηραιάς επιστήμη», συμμετείχε (έστω άκούσια) στην όρθολογικοποίηση του νέου χώρου...

Θά τελειώσω μέ δύο παρατηρήσεις. Η πρώτη άφορα τό παρακάτω έρώτημα: ποιά είναι ή «άντικειμενική αξία» τής προοπτικής του Άλμπερτι σαν άπεικόνιση του όπτικού χώρου; Ότι αυτό τό σύστημα έχει τό δικό του όρθολογισμό και επιβάλλει τάξη στην άντίληψη, δέν υπάρχει άμφιβολία. Άλλά αυτή τήν άνακατασκευή δέν θά έπρεπε να τήν ταυτίσουμε άπλά και καθαρά μέ τόν «πραγματικό χώρο». Γιατί πρόκειται άκριβώς για μία άνακατασκευή, βασισμένη σε προϋποθέσεις πού στην καλύτερη περίπτωση καταλήγουν σε μία άπλοποίηση των άντιληπτικών μας δυνατοτήτων. Οί αναλύσεις γίνονται μέ τέτοιο τρόπο σαν ό παρατηρητής να ήταν μονόφθαλμος. Και σαν τό μοναδικό του μάτι να ήταν άκίνητο... Αυτά τά δύο αξιώματα γενικά δέν έχουν έπαληθευθεί και αυτόματα εμφανίζονται διάφορα προβλήματα πού δίνουν λαβές σε πολλές συζητήσεις. Η σφαιρικότητα του άμφιβλιστροειδούς πού θά έπρεπε να λάβουμε ύπόψη μας σε μία σοβαρή μελέτη τής ψυχοφυσιολογίας τής όρασης, περιπλέκει άκόμη περισσό-

τερο τά πράγματα. Άς σημειώσουμε μόνο ότι ή έποπτεία του χώρου είναι ένα φαινόμενο πολύ σύνθετο, πού ενεργοποιεί τήν εξέσκηση, τή μνήμη, τίς διαδικασίες «έξισορόπησης», τίς σχέσεις μέ τά δεδομένα τής άφής κ.λπ. Η κλασική γραμμική προοπτική, ώστόσο, παρά τό ένδιαφέρον πού παρουσιάζει, δέν μπορεί να θεωρηθεί σαν μία άπόλυτη αξία. Είναι εύχρηστη και δίνει μία σχετική ίκανοποίηση στη διάνοιά μας: όμως υπάρχουν και άλλα δυνατά συστήματα (όπως ή λεγόμενη «καμπύλη» προοπτική (Courbe ou culvilineaire) πού ή αρχή της είναι γνωστή από παλιά.

Ίστορία τής τέχνης και ιστορία των επιστημών

Συνήθως μόνο οί ιστορικοί τής τέχνης μελέτησαν τή γέννηση τής προοπτικής. Σ' αυτή τή διαπίστωση αναφέρεται ή δεύτερη παρατήρησή μου: θά ήταν εύχης έργο οί ιστορικοί των επιστημών, όταν άσχολούνται μέ τό πρόβλημα του χώρου στις άρχές τής νεότερης επιστήμης, να παραχωρούν μία θέση στη συνεισφορά των «καλλιτεχνών». Ο Έρβιν Πανόφσκι όπως και ό Σάμουελ Έντγκερτον δίκαια ύπογραμμίζουν αυτό πού μπορεί να φαίνεται προφανές: ή έπεξεργασία τής γραμμικής προοπτικής είναι ένα σημαντικό έπεισόδιο στην ιστορία τής επιστημονικής σκέψης. Άκριβώς τή στιγμή πού οί αρχιτέκτονες και οί ζωγράφοι ανακάλυψαν «μία άπειρη διάσταση του χώρου» έγραφε ό Πανόφσκι τό 1927, «ή άφηρημένη σκέψη συνειδητοποιούσε δημόσια και άποφασιστικά τή ρήξη, άδιόρατη μέχρι τότε, μέ τήν άριστοτελική θεωρηση του κόσμου, έγκυρια καταλείποντας τήν ιδέα ενός κόσμου πού είχε οικοδομηθεί γύρω από τό κέντρο τής γής, θεωρούμενο σαν άπόλυτο σημείο πού περικλειόταν από τήν ούράνια σφαίρα ή όποία μέ τή σειρά της έθεωρείτο σαν άπόλυτο όριο».²²

Ο Άλεξάντρ Κουρέ, σε ένα έργο πού έγραψε άκριβώς για αυτό τό θέμα, δέν αναφέρεται σχεδόν καθόλου στις έκτενείς προσπάθειες και στην τεράστια έργασία «όρθολογικοποίησης» πού έκαναν οί καλλιτέχνες, οί χαρτογράφοι και άλλοι έμπειρικοί.²³ Στο Index του βιβλίου του δέν υπάρχουν τά όνόματα του Μπρουντελέσκι, του Μαζάτσιο και του Άλμπερτι. Η υιοθέτηση τής καθαρότητας (purisme) μπορεί να κατανοηθεί όταν προέρχεται από έναν ιδεαλιστή φιλόσοφο: αλλά για τήν ιστορία των ιδεών και για τήν πολιτιστική άνθρωπολογία, μαρτυρούν μία φοβερή φτώχεια. Φιλόσοφοι και επιστήμονες άσφαλώς έννοιοποίησαν και έκλέπτυναν τίς άνακαλύψεις αυτών πού εισήγαγαν τήν προοπτική. Άλλά άκριβώς αυτή ή πρωτοβουλία επέδρασε άποτελεσματικά στη γεωμετριοποίηση του χώρου. Θά ήταν πολύ άδικο να τό ξεχνάμε.

μετάφραση: Μαρία Κοκκίνου

21. J. Gadol, όπ.π., σελ. 74.

22. E. Panofsky, όπ.σιν. p. 157.

23. A. Kyré, *Du monde clos à l' univers infini*, γαλ. μετάφρ. PUF, 1962.

ΒΙΒΛΙΟ



ΕΙΚΟΝΙΚΕΣ ΚΛΙΜΑΚΕΣ

Στήν ποίηση τής Κικίης Δημουλά, Μάριου Μαρκίδη και Μάρκου Μέσκου

...Κι από τὰ βάθη τοῦ καιροῦ ἔρχονται καὶ σκάνε χαμομήλια, γρασιδί, μοναχοανθοὶ στὰ συρτάρια μου, ἀγριολούλουδα στ' ἀγριοσυρτάρια μου Χαρά Θεοῦ τὰ κλειδωμένα ἐκεῖ μέσα πράγματα ἀνταλλαγμένα, ἀνταλλάγματα κι ἀλλαγμένα θυμητικῶν φτεροκοπήματα...

Κικίη Δημουλά, *Τό τελευταῖο μου σώμα*

«Μιά σκούρα εὐθύνη εἶναι ἀκόμη ὁ οὐρανός/γιά κάτι πολύ σοβαρό/πού ὅμως δέν ἀναλαμβάνει/πινέζες τ' ἄστρα/ξεκαρφώνονται εὐκολα/Τί στερεώνουν τή νύχτα;». Μέσα ἀπό μιά ἐπιφανειακά ψύχραιμη πορεία, ἡ εἰκόνα στήν ποίηση τής Κικίης Δημουλά στροβιλίζεται μέ τρομερή ἐσωτερική ταχύτητα πάνω στά χρώματά της γιά νά προλάβει τίς ἀπαιτήσεις ἑνός σκοτεινοῦ, ψυχογραφικοῦ λόγου πού ὅμως ἀγαπάει φλογερά τήν εἰκόνα του. Τή συνδράμει καί τήν ὀθεῖ μαζί του στά ὕψη τὰ πικρότατα τὰ δικά του:

*Αὐτό δέ θα τ' ἀγγίξετε
Εἶναι ἀπό εὐφλεκτο ἐγώ,
θά μέ τινάζει ὅλη στόν ἀέρα σας*

Συχνά ἡ εἰκόνα σά νά πασχίζει νά συγκαλύψει ἕνα ἐγκλημα — κάτι τρομερό πού συμβαίνει γύρω της:

Κοίτα νά δεῖς ὑποκρισίες φίλε μου

*ὄσα σκοτάδια μέ φοβέρισαν
πῶς θά μέ πάρουν κι ἄλλο,
οἱ τρόμοι πού μου δέσανε τα μάτια*

*αὐτός ὁ ἄλλος μέ τὰ δύο του δρεπάνια,
ὄλα αὐτά μου παριστάνουν τώρα
τό παιδάκι ξημέρωμα
μέ τό κουβαδάκι του*

Καί πάλι ὁ λόγος ἀγκαλιάζει τήν εἰκόνα του. Μαζί καταποντίζονται σέ μαύρη ἀπελπισία. Μαζί ἀνορθώνονται. Ἡ συμβαίνει ἡ εἰκονικότητα νά διαπερνάει τό περίβλημα τοῦ λόγου καί νά τό μεταμορφώνει σέ εἰκόνα:

*... Ὅτ' ἤμουνα ἕνας ἄνθρωπος
πού ὅλο μέ σκυμμένο τό κεφάλι
μέ περπατάγανε οἱ δρόμοι,
αὐτό πράχθηκε φανερά σας*

*Ὅμως πῶς σκύβοντας
ἀτένιζα οὐρανό,
αὐτό δέ θά τ' ἀγγίξετε.
Ἐπράχθηκε κρυφά σας.*

Ἡ εἰκόνα τής Κ.Δ. θίγει βαθιά τόν ὑπαρξιακό τρόπο καί τήν ἀγωνία τής ψυχῆς. Σ' ἀφήνει πραγματικά ἀναυδο ὁ τρόπος πού ὁ λόγος ξαφνικά ἀναλαμβάνει νά μιλήσει πίσω ἀπ' τό στόμα μιᾶς ἐντρομῆς εἰκόνας:

*Φύγατε ὄλοι; Ἡ ποτέ δέ σᾶς εἶχα:
Ἄνεπιβεβαίωτα μένουν τὰ δύο
κυπαρίσσια
στήν εἴσοδο τοῦ καλησπέρα πού ἔλεγε
Ἐλεγε ἡ ζωγράφισα φθόγγους καί
στόματα*

Κάποτε ἡ εἰκόνα τό σκάει ἀπό τό λόγο. Ολοκληρωτικά δοσμένη στό παρμιλιπτό της:

*Ἦχοι κάθε καρυδιάς καρύδι
ραπτομηχανοῦλες πού γαζώνουν
φουστανάκια γιά λιοπύρια
καί τῆς ἀπνοίας νυφικά*

*Κάτι θά τήν πονέσει ἀπόψε τή βραδιά
γι' αὐτό τό πρὸς τό τέλος.*

*Εἶσαι μέσ στήν ἀρμύρα καί τ' ἀλάτια
ἀπό τότε πού ἤμουνα θάλασσα*

Μέσ στήν ὀρμή της ἡ ἐλεύθερη εἰκόνα θυμώνει μέ τό λόγο:

*Κραυγαλέος λόγος Νάρκισσος
Κι ἂν σκύβει πάνω ἀπ' τὰ δεινά
Καθρέφτες πῶς πολύ ἐξασφαλίζει*

*Ὅχι δέν εἶναι ἡ φωνή μου
ἐλευθερία ἢ θάνατος
Εἶν' ἕνα κρατητήριο φωνῶν*

Δέν θά κρατήσει ὅμως πολύ αὐτός ὁ βίαιος χωρισμός. Μέ μιά ἡσυχη νοσταλγικότητα πού δείχνει νά ἀποδέχεται στό τέλος τή δραματικότητα αὐτῆς τῆς νηνεμίας, ἡ εἰκόνα θά συμφιλιωθεί μέ τό «λίγο τοῦ κόσμου», πραγματοποιιώντας μιά συνάντηση μέσ στήν καρδιά τοῦ λόγου, καταματωμένου ἀπό τήν εἰκόνα...

*... Ὅνειρο· σημαίνει
φερούγα ὕπνου ἀπό κερί
πού ἥλιο ἐρωτεύεται καί λιώνει,
φύλλα πού θαυμαστά ἰσορροποῦν
σά νά πατᾶνε σέ κλαδιά
ἐνώ τό βλέπεις καθαρά
πῶς δέν ὑπάρχει δέντρο*

*Ξανοίχτηκε πολύ σέ ὀρισμούς
κι' εἶν' ἐπικίνδυνο νά κλαῖς χωρίς
πυξίδα*



Ἡ ποίηση τῆς Κικῆς Δημοῦλᾶ εἶναι μιὰ συνεχῆς ἀνταλλαγὴ τοῦ λόγου μέ τὴν εἰκόνα, χωρὶς ποτέ σχεδόν ἢ εἰκόνα νὰ παίξει κρυφὰ παιγνίδια στό λόγο ἢ καί τό ἀντίθετο. Τό φαρμακωμένο βᾶθος τῆς εἰκόνας περνάει κυλώντας ἀπό ὑπόγειες φλέβες καί δίνει στό λόγο τό τραγούδι του:

...ἀνταλλαγμένα, ἀνταλλάγματα κι
ἀλλαγμένα
θυμητικῶν φτεροκοπήματα...

• • •

Ποῦ πήγανε χτές τόν οὐρανὸν κι ἔμεινε
αὐτός ὁ κρῖκος
νὰ καταπίνει τὰ πουλιά;
Γοργόνες ξαπλωμένες ἀδιάφορα
λιάζονται στήν ἀμμουδιά
μασώντας μέ τίς ὥρες πεθαμένα χόρτα
.....
κι ἡ γλώσσα πού μέ κοίμιζες μιὰ
καρφωμένη πόρτα

Μάριος Μαρκίδης, *Μετά εἰκοσι ἔτη*

Θά ἔλεγα πῶς τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς εἰκόνας στήν ποίηση τοῦ Μάριου Μαρκίδη τὴν ἀνιχνεύει κανεὶς στόν τρόπο πού ἡ εἰκόνα φτάνοντας ἀπ' ἔξω ἐσωτερικεύει ἐντελῶς τόν κόσμο. Τόν ἐσωτερικεύει πέρα ἀπό μιὰ κλασική, λυρική ἔξαρση ἢ μιὰ ἐκζητήση πού θά δημιουργοῦσε μιὰ ποιητικὴ ψυχρὴ καί ψυχραϊμῆ.

Οἱ εἰκόνες ριγοῦνε ἐλεύθερες τίς περισσότερες φορές ἀπὸ τὰ φιλοσοφικὰ νοήματα τῆς ποίησής του πού θά τίς περιέκλειαν ἀσφυκτικά μέσα στὰ ἴδια τους τὰ πλαίσια. Οἱ εἰκόνες τοῦ Μάριου Μαρκίδη εἶναι εἰκόνες ψυχικές:

δέντρα ἀναμικά κι ἐρωτικά
τοπία σβησμένα στὰ κλαδιά τους
.....

κι οἱ δρόμοι τυλιγμένοι σάν ἐπίδεσμοι

Ἐὸ πόνος εἶναι πολὺ παλιός πάνω στὴ γῆ. Ἄλλάζει μοναχὰ ὁ τρόπος πού τόν χειρίζεστε μέσα στήν τέχνη καί ἂν αὐτό τό δεχόμαστε. Ὁ Μάριος Μαρκίδης ἀφήνει τόν πόνο νὰ τόν διαμορφώνει ἀπὸ εἰκόνα σέ εἰκόνα, ὅπως κάποια γεγονότα τῆς ζωῆς διαμορφώνουν ἕναν νέο ἄνθρωπο. Ἔτσι ὁ ποιητὴς μένει νέος ἀπέναντι στήν ὀδύνη πού τόν διαπλάθει. Ἀφήνει τὴν εἰκόνα, αὐτὴ τὴν τρυφερὴ σμιλεύτρια τῆς ψυχῆς νὰ τόν ὀδηγεῖ ὀχι σέ μιὰ θανατερὴ ἀπελπισία ἀλλὰ ἴσως στό παρεκκλήσι ἑνὸς κοιμητηρίου ἢ στό προαύλιο μιᾶς φυλακῆς:

Σούρουπα παγωμένα πού κατέρρεαν
μέσα στό στόμα μας ὅπως ἕνα λιμάνι
στὴν ὀμίχλη
Καμιὰ φορά πιστεύω πῶς ἤμουν
περαστικός στὴ φυλακὴ
μιὰ ὀμπρέλα ξεχασμένη πίσω ἀπὸ
τὴν πόρτα
ζετρελαμένος ἀπ' τοὺς καταρράκτες
τοῦ ἔρωτα καί τὴν ὕγρασία τοῦ χειμῶνα

Ἡ εἰκόνα τοῦ Μάριου Μαρκίδη δέν εἶναι μιὰ ἐφησυχασμένη ἐπιφάνεια. Σοῦ ἀποκαλύπτεται σιγὰ σιγὰ καί μέ δυσκολία — ἀκριβῶς γιατί δέν εἶναι διανοητική. Ἔχει τὴ γοητευτικὴ ἰδιομορφία μιᾶς σχεδόν ἐντελῶς ὑποκειμενικῆς αἰσθητικῆς ἀντίληψης πού ἐρμηνεύει τὰ ἀνθρώπινα μέ μιὰ μελαγχολικὴ μουσικὴ ἀνησυχία:

Κι ἀφοῦ μᾶς πήρε τό λαϊμὸν τό χιόνι
καί τόν ἔκοψε ἢ ἀνοιξὴ
κανεὶς δέν μᾶς εἶδε πιά στοὺς
δρόμους τοῦ Αἰγαίου
νύχτες κι ἄλλες νύχτες στὴ σπηλιά
δαγκώνουν γερὰ τ' ἀποφάγια τοῦ
ὄνειρου
.....
ἐδῶ καί χρόνια θεριεύουν τ' ἀγριόχορτα
στὰ χεῖλη μου

Συχνά, οἱ εἰκόνες στολιζονται ἀπὸ μιὰ μεταθανάτια χάρη. Κάτι τελειώνει σάν ἀναστεναγμός μαζί τους. Ἄλλοτε πάλι ἔχουν μιὰ ἀγαλματένια ὄψη πού τρομάζει καθὼς τίς διατρέχει τό αὐτοκτόνο φῶς μιᾶς ἀπόλυτης παραίτησης πού στό τέλος νευριάζει ἀπὸ τίς ἀνοιγμένες του φλέβες:

«Πολλοὶ οἱ σκοτωμένοι πρὶν πεθάνουν»
πολλῶν ἀσπρίζουν τὰ μαλλιά καί τὴν
ἄλλη μέρα πέφτουν
Οὐρανία μαλλιά καί Οὐρανία χεῖλη
καί μαξιλάρια τοῦ Ἀπρίλη
νὰ τὰ κρατήσουν στὴ ζωὴ τὰ ὄνόματά
μας
νὰ πλύνουμε τό αἶμα μέ μελάνι

Καί εἶναι πάντα αὐτό τό ἴδιο φῶς πού ἀξάφνα ἐπιστρέφει πίσω στὶς παρηγορητικές ἀκτὲς τῆς ζωῆς ἀλλὰ γιὰ νὰ καθελωθεῖ πετρωμένο ἀξάφνα — σάν ἀτέλειωτα κάπου στό παρελθόν προσηλωμένο βλέμμα:

...ὁ ἐρωτάρης Ἄραμης... Ποιὸς χρόνος;
Τὰ μάτια του ἔλαμπαν φλουριά
κωνσταντινάτα

Ἐὸμως κάποιες φορές κάτι μοιάζει νὰ δολοφονεῖται μέσα στήν ποίησή του. Καί ἀμέσως μετὰ μέ μιὰ τραγικὴ γλυκύτητα νὰ κάθεται ἀπέναντί μας, στό βᾶθος μιᾶς εἰκόνας πού τό ἀνορθώνει:

ἂν μᾶς ἐνώνει κάτι δέν εἶναι ἡ ἐλπίδα
τό αἶμα σου τὰ βρογγιὰ τὸ στόμα σου
πού ζωγράφιζε λυγμούς
ἂν μᾶς ἐνώνει κάτι δέν εἶναι τό «πῦρ»
πού σημάδευε τὰ στήθια σου
τὰ μαλλιά σου στό ματωμένο τοῖχον νὰ
τά σαπίζει ἡ βροχὴ
εἶναι ὁ τρόπος νὰ σωμαίνουμε
ὁ τρόπος πού ἀφήνομε τὴ φυλακὴ
νὰ καρφώνεται στὶς φλέβες μας σάν
θρόμβος ἀγωνίας

Ἄπὸ φάντασμα σέ φάντασμα, ἀνοίγουμε ὅλες τίς πόρτες πού ἡ ποίησή του θά τίς ἤθελε κλεισμένες. Βρισκόμαστε τότε σέ μιὰ αἴθουσα ὑπόγειου χειρουργείου. Ἄπὸ

τό δρόμο, ἔξω, μπλέκονται στὰ παράθυρα κύματα καί φωνές. Τό χειρουργεῖο ὅμως τῆς ἐνηλικίωσης καί τῶν πιὸ ἀνερμήνευτων αἰσθημάτων πρέπει νὰ λειτουργήσει — ἂν καί κάτω ἀπὸ κατακόκκινο λαμπτήρα. Στό τραπέζι τοῦ χειρουργείου οἱ παλιές γραφές τοῦ Εὐαγγελίου ἀνοίχτες...

Συχνά, ἀπολυμένοι φαντάροι, μέ φωτογραφίες ὠραίων κοριτσιῶν καρφισωμένες κατάστηθα, κρατᾶνε ἀκόμη τό τουφέκι, χορταριασμένο ἀπὸ τραγούδια διάτρητου κάλλους. Ὁ οὐρανός ὅσο πάει μαυρίζει τό αἶσθημα στὰ τζάμια τῶν νησιώτικων καφενείων. Ὁ χειμῶνας κοκαλώνει τὰ δάκρυα στὰ μάτια, πάνω ἀπὸ τό σκυφτό, ἀκρατηριασμένο χᾶδι.

Ἄλλες φορές πάλι ἡ εἰκόνα, μ' ἕναν τρόπο θανατερὰ σκωπτικό, τόσο αὐτοσαρκάζεται περνώντας ἀπ' τίς χορδές τῆς τόν κόσμο πού μοιάζει νὰ γίνεται λογοπαίγνιο στὰ εὐφάνταστα δάχτυλα τοῦ ποιητῆ. Κάπου κάπου, ἀνοίγει κάποιον παράθυρο γιὰ ν' ἀνασάνει. Ἄλλὰ δέν μπορεῖ νὰ ζεῖ συνέχεια μέ τὰ παράθυρα ἀνοιχτά... Κάποτε ὁ φόβος, συντριβεῖ τὴν εἰκόνα μὰ ἡ τρυφερότητα, τὴν ξαναανακαλύπτει...

Ἄν χτυπήσεις τὰ χέρια σου, οἱ ἰαχές
τῶν γηπέδων στάζουν ἀνάμεσα στὰ
χτυπήματα. Ἄν κάνεις ν' ἀνοίξεις τό
παράθυρο, οὐρλιάζουν οἱ πλεγές τοῦ
δρόμου πού λιγώθηκε μέ τό μπουζούκι.
Τὰ χρόνια πού δέν τολμήσαμε πέφτουν
ἀθόρυβα ἀπ' τὰ ρούχα μας σάν
τὴ σκιά ἀπ' τό κελὶ τοῦ κρεμασμένου.
Αὐτὴ ἡ ρόδα τῆς σιωπῆς ἀνθίζοντας
στό κορμί τοῦ γυρισμοῦ σάν ἕνα
μαλακό τραγούδι πού σκύβει ἀπὸ τὰ
κάγκελα...

• • •

...Ντάλια κόκκινος φραγκαλάς
πόδια τῆς ἄρκτου κλωνιά χιονισμένα
ἦταν ὠραῖο τό περιβάλλον
τῶν κήπων λύπη ἀκινήσια τῆς ἀράχνης
καί δόκανο στημένο καλά

Μάρκος Μέσκος, *Μαῦρο δάσος*

Ἡ εἰκόνα τοῦ Μάρκου Μέσκου διασκελίζει μέ μεγάλα βήματα τό λόγο. Τόν ξεπερνᾶ — σχεδόν τόν σπρώχνει πέρα. Ἐκτίθεται ἀνεπανόρθωτα καί μέ μεγάλη ταραχὴ — τόσο ἐπιθυμεῖ νὰ βασιλεύει στήν ψυχὴ τοῦ ἀναγνώστη:

Ἄν δέ σ' ἀνταμώσω τίποτε δέν εἶμαι
τό πέρασμα μαῦρο κείθε ἀπὸ τό
καλοκαίρι
στὴ λίμνη ὁ κύκνος καλός καί ὠραῖος
γιατί ἐπρόκειτο νὰ χαθεῖ

.....
Ἐνδοξὴ ἐξοδος ἀπὸ τὴ ζωὴ

ἀγαπῶ ἄρα κινδυνεύω

(μαλλιά γυναικας σύννεφα ἀναθρώ-
σκοντα καί ὄροσερό κλωνί, θά ξεχαστεῖς
.....

φιλημένος – ματωμένος, θά ξεχαστείς
ή λαιμητόμος πέφτει στόν λαιμό, θά
ξεχαστείς...)

Τότε ο λόγος οπισθοδρομεί με φρόνιμο, σοφό βηματισμό σάν βαθύχρωμο αλογο που πάει να δροιστεί σε δική του πηγή. Στο σημείο αυτό συναντιώνται κρυφά –

*Νέοι με τό Μάη στά μαλλιά – με τή μνήμη
του Μάη...*

*Κι ο Έρωτας: «Ο Έρωτας θά 'ναι τό
τελευταίο πράγμα έδω». 'Η φωτιά
της 'Ιστορίας που κατακαίει παρανάλωμα
άνθους πρόβατα παιδιά τοπία*

Οι εικόνες στην ποίηση του Μάρκου Μέσκου άλυσσοδέονται σ' έναν άτέρμονα χορό όπου τά στοιχεία της φύσης όργανιστικά και έκ βαθέων προλέγουν τόν κόσμο σάν έναν σπασμό. Άκόμα κι όταν τά χαμένα ιδανικά και οι τσακισμένες «άξίες της ζωής» εισχωρούν μέσ στην εικόνα, πάλι ή φύση για λογαριασμό τους θά μιλήσει:

*Πρόσωπα ελάχιστα φωτισμένα. Τό
μισό φύλλο τό μισό νερό τό μισό
φυλακή όδρομος τό άλλο. Μουγκό τρα-
γούδι χαμένο στά δημοτικά και στους
τάφους. Κληρονομιά ζητιάνα σά χρέος
άπελπισμένο*

Ό λόγος του Μάρκου Μέσκου άκολουθεί πειθήνια τή ροή της εικόνας όταν αυτή έκπνεύσει:

*Θά πάρω τόν λόγο από τήν άρχή
ένα πράσινο δέντρο στά βουνά του
δειλινοῦ
από ζύλα τό σπίτι από νερό τά
ποτάμια...*

Κάποτε όμως εισχωρεί στην εικόνα από

πλάγιες πόρτες. Σάν υπόγειο κρύο που κουράστηκε να σιγοτρέμει έξω από τήν άναμμένη φωτιά μιας εικόνας. Τότε όμως σκοτεινιάζουνε και τά δύο – εικόνα και λόγος:

*Η νύχτα είναι ένα δάσος από
κυπαρίσσια
σάπια κρέατα – σάπια κρέατα – σάπια
κρέατα
Στή ρίζα του βουνοῦ ο διάλογος*

*(Άλογα άφηνιασμένα τά λόγια μου
δέν ξέρω τί λέω)*

Άλλοτε ή εικόνα φτερουγίζει χαμηλά. Φέρνει κύκλο γύρω από τό σφυγμό του κόσμου. Θέλει ν' άκουστεί και από τήν πιο ταπεινή καρδιά, σάν από τήν άκοή μιας άπειρης τρυφερότητας...

*...Βάτα σκοτεινά σκοτεινά πουλιά
μακρινή λαϊκή καρδιά τό Μαρικάκι του
γραμμοφώνου
γνωστό, ή ζωή διαβαίνει σκοτωμένη
γνωστό, βοῦρκος τό νερό
γαλάζιος οὐρανός τ' όμορφαίνει...*

Πολύ συχνά, ή τυφλή δύναμη μιας βαθιάς όδύνης για τόν κόσμο συνεπαίρνει τήν εικόνα. Τότε ή εικόνα τρεκλίζει μεθυσμένη από πόνο:

*Άνάγκη να λησμονάς τό κατάμαυρο
μέλλον
χιλία ποτάμια αδιάκοπα βροντοῦν και
δύο πέτρες του θέρους στην άχτή που
ελπίζουν
χώμα μήν είναι στα μάτια
να 'ναι ο οὐρανός*

Και ενώ στην ποίηση π.χ. του Βύρωνα Λεοντάρη ή εικόνα κι όταν άκόμα συ-

στρέφεται και δαιμονίζεται ή εξαρθρώνει με τρομερή δύναμη και τό ίδιο της τό είδωλο μέσ στην καρδιά του κόσμου, άπομένοντας με άνεστραμμένες ρίζες, έντούτοις πυροδοτείται από τό λόγο – άκόμα κι όταν επάνω της μένει σάν ένας θανάσιμος έναγκαλισμός –, αντίθετα, στην ποίηση του Μάρκου Μέσκου ο λόγος είναι που πυροδοτείται τις περισσότερες φορές από τήν εικόνα. Άλλά και στις δύο περιπτώσεις ο λόγος, σάν τήν αγία-τρευτη πληγή μιας ιδεολογίας, ματώνει...

*Πιο πέρα δέν έχει. Τό κέρδος πάνω
στό νερό καράβι
από σίδηρο ή ζύλα του δάσους
τό κέρδος πάνω στην άσφαλο σφυρίζει
και στό γραφείο
σιωπά και τό άλλο κέρδος των μαύ-
ρων κοράκων που άνοίγουνε στα
δύο τά ύψη
– έμποροι κακοί έμποροι κακοί, πάει ή
ζωή μας.*

Άλλά ή εικόνα δέν αναπαύεται ποτέ – όταν ο κόσμος σάν φύση ξάφνου ξαναγεννηθεί με τήν άγνότητα μακρινών νερών και τή λαμπρότητα των φυλλωμάτων, τότε γεννιέται σάν από μυστικό, αναστάσιμο φώς, για να ύφάνει ξανά τή ζωή και τά πρόσωπα με χρώματα άνεξίτηλα έρωτικά...

*Στις όχθες του Βόδα κοιμούνται τά
πουλιά
κοτσούφια κι άηδόνια και μικροπούλια
ένα σωρό
σιμά ή σίτα της ιτιάς με τά χρυσά
κλωνιά
Έλα να βρεις τόν αναστεναγμό σου.*

Ζέφη Δαράκη

2 ΣΠΑΡΤΑΚΟΣ

Κείμενα 1930-1932

Άθήνα, εκδόσεις «Οὐτοπία»,
1987

Άνατυπώθηκε πρόσφατα τό περιοδικό Σπάρτακος της περιόδου 1930-1932. Όργανο της Άριστεράς Άντιπολίτευσης του ΚΚΕ (όργάνωση Μάξιμου-Πουλιόπουλου), κυκλοφόρησε άρχικά από τόν Ιανουάριο έως τόν Άπρίλιο του 1928 (έπανεκδοση: Σπάρτακος, Κείμενα 1928, εκδόσεις «Οὐτοπία» 1982). Μετατράπηκε σε έφημερίδα τόν Αύγουστο του 1928 ως τό έπόμενο καλοκαίρι και, μετά διακοπή ενός σχεδόν χρόνου, εκδόθη-

κε πάλι ως περιοδικό από τόν Ιούλιο του 1930 ως τό Σεπτέμβρη του 1932 (τά 24 τεύχη της περιόδου περιλαμβάνονται στην παρούσα έκδοση), για να ξαναπάρει τή μορφή δεκαπενθήμερης έφημερίδας από τόν Οκτώβρη του 1932 ως τόν Αύγουστο του 1934. Η άνατύπωση του περιοδικού δέν άποτελεί μόνο σημαντικό άπόκτημα για τούς ιστορικούς που θά βροῦν σ' αυτό ένδιαφέρουσες αναλύσεις και ιδέες, πολλές από τις όποιες

έμφανίστηκαν με άξιώσεις πρωτοτυπίας στα χρόνια μας. Άφορά επίσης εκείνο τόν κόσμο της άριστεράς που βρίσκεται σε μία στιγμή κριτικής επανασκόπησης της Ιστορίας της και άντιλαμβάνεται ότι τό εργατικό κίνημα δέν μπορεί να λύσει τά σημερινά προβλήματα και άδιέξοδα άδιαφορώντας για τόν τρόπο με τόν όποιο τό κομμουνιστικό ζήτημα τέθηκε έξαρχής στην Έλλάδα και άντιμετώπισε τόν έλληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Άπό τήν άποψη αυτή οι διασπάσεις και τά παράλληλα ρεύματα που συνόδευσαν τήν Ιστορία του ΚΚΕ στό μεσοπολέμο δέν πρέπει να άντιμετωπισθούν ως άγονη παρενθολογία ή έστω ως έλληνική καταγραφή, μόνο, των έξελίξεων του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος της εποχής. Άποτελούν, και πρέπει να

κατανοηθούν, ως μέρος της πολύμορφης διαδικασίας γένεσης μιας νέας κοινωνικής συνείδησης, της συγκρότησης δηλαδή μιας νέας εικόνας του κόσμου, μιας άλλης προσωπικής και συλλογικής στάσης. Τί σήμαινε κομμουνιστική πολιτική, δέν ήταν αυτόνοτο.

Όταν τό έλληνικό εργατικό κίνημα άρχισε να δρά ως Ιστορικός παράγοντας, τήν επαύριο του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, όφειλε να άντιμετωπίσει σειρά άντιφάσεων που όφείλονταν στην καθυστηρημένη εμφάνισή του: ή εργατική τάξη δέν είχε μακρά θητεία σε συνθήκες μισθωτής εργασίας και προερχόταν από περιοχές διαφορετικής πολιτικής παράδοσης (παλαιά Έλλάδα, Μακεδονία, άργότερα πρόσφυγες). Τό συνδικαλιστικό κίνημα όργανώθηκε από

τά πάνω προς τα κάτω (πρώτα ή ΓΣΕΕ και μετά οι επαγγελματικές Όμοσπονδίες, ή Έργατικά Κέντρα με σκοπό την συγκρότηση πρωτοβάθμιων εργατικών ενώσεων— και όχι το αντίθετο) με αποτέλεσμα αδυναμίες διάρθρωσης και σύγχυση συνδικαλιστικών και πολιτικών λειτουργιών. Τέλος ή απουσία σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης στην Ελλάδα στερήσει τις εργατικές μάζες από στοιχειώδη εξοικείωση με βασικές σοσιαλιστικές ιδέες.

Μετά τον πόλεμο, το ΣΕΚΕ όφειλε να ικανοποιήσει τις θεμελιώδεις αυτές ανάγκες ταυτόχρονα με τα καθήκοντα που επέβαλε η Τρίτη Διεθνής και οι συνθήκες όξείας αντιπαράθεσης της εποχής. Ύπηρχαν βέβαια σημεία στήριξης και αναφοράς στις θεωρητικές επεξεργασίες και στην πρακτική του διεθνούς εργατικού κινήματος. Ανάμεσα όμως στα διεθνή πρότυπα και στις δυνατότητες δεξιώσής τους στον ελληνικό χώρο έμπαινε τό καθήκον της συγκεκριμένης θεωρητικής επεξεργασίας των ελληνικών ιδιαιτεροτήτων και τό πρακτικό καθήκον της οργάνωσης επαναστατικού κινήματος, άνθεκτικού τόσο στις άφομοιωτικές ιδεολογικές πιέσεις του περιβάλλοντος, όσο και στις άμειλικτες διώξεις. Η διαφορά δέν εκφράστηκε μόνο με την άποσταση αλλά και με την διελκυστίνδα ανάμεσα στην άμηση έπιβολή των διεθνών προτύπων, της γραμμής δηλαδή και των οργανωτικών τρόπων που επέβαλε τό διεθνές κέντρο άφενός, και των ελληνικών ιδιομορφιών άφετέρου.

Μιά πρώτη στιγμή της σύγκρουσης αυτής, στη συζήτηση του 1921 γύρω από την άποδοχή των «21 όρων» της Κομμουνιστικής Διεθνούς, άποτυπώθηκε σε έργα όπως «Η πάλη των τάξεων έν Ελλάδα» του Γ. Γεωργιάδη, «Ο επαγγελματικός άγών του ελληνικού προλεταριάτου» και «Οι άγρότες στην Ελλάδα» του Α. Μπενάργια. Τό περιοδικό Σπάρτακος, όπως επίσης οι μελέτες του Σεραφείμ Μάξιμου «Κοινοβούλιο ή δικτατορία» (1930) και του Παντελή Πουλιόπουλου «Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση

στην Ελλάδα;» (1934) εξέφρασαν, με διαφορετικούς όρους βέβαια, τή συνέχιση αυτής της διπλής διάστασης: ανάμεσα στην έλλειψη παράδοσης και τά επαναστατικά καθήκοντα, ανάμεσα στη μηχανιστική έφαρμογή των έπιταγών της έκσταλινισμένης πλέον Τρίτης Διεθνούς και τή σοβαρή μελέτη των ελληνικών συνθηκών, τέλος ανάμεσα στην πολιτική άρχων της Διεθνούς Άριστερης Άντιπολίτευσης και στον προσαρμοστικό τρόπο συγκρότησης της αντιπολίτευσης σε κάθε χώρα και συγκεκριμένα στην Ελλάδα.

Είναι χαρακτηριστικά τά σημεία στα όποια έπιμένουν οι εκδότες του περιοδικού, σκιαγραφώντας τά κεφάλαια ενός συστηματικού έργου που προετοίμαζαν στα 1927:

«Κομφουζιονισμός και ή προσπάθεια νά βγούμε άπ' αυτόν. Η μεθοδολογία μας στη διαλεκτική αναζήτηση των ιστορικών αναλογιών ρωσικού και νεοελληνικού επαναστατικού πρωτογονισμού (...) Κάτω από όποιες συνθήκες είναι δυνατό και μετά την επανάσταση νά βγούμε από τον πρωτογονισμό (...) Ο Λένιν μās όνόμασε «ψιλικάτσήδες επαναστάτες» (...) Χώρες με μεταπολεμική πρώτη γένεση εργατικού κινήματος (...) Οι τρεις συγκεκριμένες εκδηλώσεις του ψευτοεπαναστατικού τυχοδιωκτισμού (πολιτική θρασυδειλία, άνεύθυνο και ύπαλληλική ψυχολογία, δογματική ύστερία) — Γιατί όσοι μιλούν για "ελληνική πραγματικότητα" δέν είναι πάντοτε δεξιοί (...) Η θεωρητική άνηλικιότητα των "μαρξιστών" στην Ελλάδα».

Τό βιβλίό βέβαια που άνήγειλαν τό 1927 δέν γράφτηκε. Τά σχετικά όμως κεφάλαιά του αναπτύχθηκαν στα άρθρα και τις μελέτες του περιοδικού. Στην περίοδο 1930-1932 είχε νά αντιμετώπισει — και στα σημεία αυτά έπικεντρώθηκαν κυρίως οι αναλύσεις του, τά έξής θέματα:

— Τήν πολιτική της Τρίτης Διεθνούς που, θεωρώντας ότι ό καπιταλισμός περνούσε την τρίτη και τελευταία φάση του, χαρακτήριζε τά σοσιαλιστικά κόμματα «σοσιαφασιστικά», άρνούνταν τή λογική του ένιαίου μετώπου και όθουσε σε άκαιρες επαναστατικές

έπιχειρήσεις. Η πολιτική αυτή έξειδικεύτηκε ανάλογα στην Ελλάδα από τό ΚΚΕ.

— Τήν πολιτική της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων, έπομένως τό πρόβλημα της κοινωνικής φύσης των ελληνικών άστικών κομμάτων.

— Τό χαρακτήρα και τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 1929-1932 στην Ελλάδα. Στο ζήτημα αυτό άφιερώθηκαν μερικές από τις καλύτερες σελίδες του περιοδικού. Άποφεύγοντας επαναλήψεις δογματικών άφορισμών οι Μάξιμος και Πουλιόπουλος έπιχείρησαν σοβαρή και πρωτότυπη άνάγνωση των διαθέσιμων τότε μεγεθών της ελληνικής οικονομίας και της ιστορίας της — προσπάθειες που άργότερα καρποφόρησαν στις ιστορικές μελέτες του Μάξιμου και στο βιβλίό του Πουλιόπουλου στα 1934.

— Τέλος τό περιοδικό άφιερώνει άρκετό χώρο στην πολεμική με τό Αρχείο του Μαρξισμού που ή Γραμματεία της Διεθνούς Άριστερης Άντιπολίτευσης είχε άναγνωρίσει ως

ελληνικό της τμήμα. Άν και τά σχετικά άρθρα έχουν έντονο πολεμικό χαρακτήρα, επανέρχονται σ' αυτά ή συζήτηση για τά δομικά προβλήματα και τις ιδιοτυπίες του ελληνικού εργατικού κινήματος.

Τό σημείωμα αυτό δέν σκοπεύει βέβαια σε μιά έκτενή ιστορική και θεωρητική άνάλυση του σημαντικότερου περιοδικού της άριστερας πριν από τον πόλεμο. Μιά παρόμοια μελέτη, με φρέσκο βλέμμα και μεθοδολογική τόλμη, είναι άναγκαία. Θα διευκολυνόταν, βεβαίως, άν συμπληρωνόταν ή έκδοτική προσπάθεια — που όφείλεται στις οικονομικές θυσίες και στον κόπο του παλαιάμαχου άγωνιστή Χρήστου Άναστασιάδη — με την επανέκδοση των περιόδων που ό Σπάρτακος κυκλοφόρησε με σχήμα έφημερίδας. Η προσπάθεια έχει γενικότερη έμβέλεια και άξίζει νά βρει εύρύτερη ύποστήριξη

Άντώνης Λιάκος
12 Μαΐου 1987

3 ΠΑΝΑΓΗΣ ΛΕΚΑΤΣΑΣ Ένα άφιέρωμα του περιοδικού Διαβάζω 22.4.87, άριθ. 66.

Δεκαεπτά χρόνια μετά τό θάνατό του ό Παναγής Λεκατσάς, παρά τό έντυπωσιακό του έργο, έξακολουθεί νά παραμένει σε μεγάλο βαθμό άδιάβαστος. Οι συμπληγάδες μέσα από τις όποιες χρειάστηκε νά περάσει στη ζωή του, του στερήσαν, όταν έπρεπε, τή δημοσιότητα που του άρμοζε, ενώ ό κακός του δαίμων έξακολουθεί νά συνεργεί ώστε νά παραμένει άνέκδοτο σημαντικό μέρος του έργου του. Ζώντας σε μιά εποχή όξυτατης πολιτικής διαμάχης στην Ελλάδα, ό Λεκατσάς δέν έγραψε ούτε μέσα στο πνεύμα που ή παραδοσιακή διάνοηση είχε τή διάθεση νά κατανοήσει, ούτε μέσα στον όρίζοντα των άμεσων προσδοκιών των υπό διωγμόν άριστερών. Ο δρόμος που προσπάθησε ν' άνοίξει ήταν, για την Ελλάδα τουλάχιστον, άσφικτικά μοναχικός.

Σήμερα ό δρόμος αυτός δέν έχει τήν έπικαιρότητα που είχε πριν μερικές δεκαετίες σε διάφορες χώρες της Εύρώπης και στην Άμερική, ούτε άσκει πιά την ίδια γοητεία. Οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές έχουν είτε άπορρίψει είτε ριζικά άναθεωρήσει τή μεθοδολογία και τά πορίσματα εκείνης της εποχής. Βέβαια στην Άγγλία, τή Γαλλία και άλλου μέσα από την άναθεώρηση, ακόμα και μέσα από την άπόρριψη, οι πρωτοπόρες ιδέες του μεσοπολέμου τροφοδότησαν άλλες ιδέες και άνοιξαν άλλους δρόμους στην έρευνα των μύθων, της θρησκείας και της σκέψης. Στην Ελλάδα όμως που μετά τή δεκαετία του '70 οι τελευταίες λέξεις της μόδας μεταδίδονται άπευθείας χωρίς ιστορία και παρελθόν, ό Λεκατσάς κινδυνεύει νά παραμείνει όριστικά άδιάβαστος, ξεπερασμένος,

χωρίς να τον έχει συναγωνιστεί κανείς ή σχεδόν κανείς.

Αν είναι ωστόσο να παραμείνει αδιάβαστος θά ήταν καλύτερα να παρέμενε και κατά τό δυνατόν άσημος— έτσι τουλάχιστον θά απέφευγε την άγιοποίηση την οποία ως έννοια θά ήθελε βέβαια να αναλύσει, όχι όμως και να αποκτήσει. Τό πρόβλημα δέν είναι να ύμνηθῆ ὁ ἴδιος. Τό πρόβλημα είναι να αξιοποιηθῆ τό ἔργο του, να μελετηθῆ, να ἀφομοιωθῆ και, ὅσο χρειάζεται, να ἀπορριφθῆ. Μόνον ἔτσι θά ἔχει προσφέρει ὁ σοφός αὐτός μελετητής κατά τό μέτρο τῆς ἀξίας του.

Εἶναι εὐτύχημα ὅτι ἡ ἐπιλογή πού ἔκανε τό *Διαβάζω* στό ἀφιέρωμά του στοχεύει, τουλάχιστον μέ τέσσερα βασικά κείμενα, στήν ἀνάγνωση καί ὄχι στήν ἀποκατάσταση τοῦ Λεκατσᾶ. Ὁ Χρῆστος Ἀλεξίου πού ἀνέλαβε νά παρουσιάσει τήν *Ψυχή*, κορυφαῖο ἔργο τοῦ Λεκατσᾶ, προσφέρει ἀ-

πό τήν ἀποψη αὐτή τή μεγαλύτερη ὑπηρεσία: καθοδηγεῖ τόν δυνάμει ἐνδιαφερόμενο στό νά διαβάσει τό δύσκολο αὐτό ἔργο. Ἀπό κεῖ ὀφείλει κανείς νά ξεκινήσει. Ὁ Γιάγκος Ἀνδρεάδης πού παρουσιάζει τόν *Διόνυσο* ἐπιχειρεῖ ὄχι μόνο νά τόν ἐντάξει στόν «πνευματικό ἐπιστημονικό ὀρίζοντα» στόν ὁποῖο γράφτηκε ἀλλά νά δώσει πληροφορίες καί γιά πῶς πρόσφατες σχετικές μελέτες. Ἡ Στέλλα Γεωργούδη ἀσχολεῖται μέ τή «μητριαρχία» γιά τήν ὁποία οἱ ἀπόψεις τοῦ Λεκατσᾶ ἦταν σέ μεγάλο βαθμό ξεπερασμένες ἤδη τήν ἐποχή πού ἔγραφε. Ἡ Στέλλα Γεωργούδη κατατοπίζει τόν ἀναγνώστη γιά τήν καταγωγή τῆς θεωρητικῆς αὐτῆς κατασκευῆς. Τέλος ὁ Χρῆστος Μπουλιώτης διαβάσει καί ἀποτιμᾷ τό *Λαβύρινθο* ἐντάσσοντάς τόν στό πλαῖσιο συναφῶν ἔργων τοῦ Λεκατσᾶ καί ἄλλων μελετητῶν.

Ὅπως εἶναι φυσικό ἀπό τό

ἀφιέρωμα ἀπουσιάζουν πολλές ἄλλες πλευρές τοῦ ἔργου τοῦ Λεκατσᾶ. Κάθε βιβλίο του, κάθε μελέτημα του ἀποτελεῖ καί μιά ξεχωριστή πρόκληση. Θά ἄξιζε κάποια προσοχῆς ὁ *Ἔρω* καί σίγουρα θά χρειαζόταν μιά ἀναφορά στίς ἐργασίες γιά τούς δούλους καί τήν πάλη τῶν τάξεων στήν ἀρχαιότητα. Κάποτε θά πρέπει ἐπίσης νά ἀξιολογηθῆ ὁ φιλόλογος καί ὁ μεταφραστής Λεκατσᾶς, μιά καί μεγάλο μέρος τοῦ χρόνου του τό δαπάνησε σέ μεταφράσεις, κυρίως ἀρχαίων ἐλλήνων συγγραφέων. (Εἶναι σίγουρο ὅτι καί ἐδῶ θά ἀκουστούν πολλές φωνές κριτικῆς τόσο γιά τήν πιστότητα ὀρισμένων μεταφραστῶν ὅσο καί γιά τίς γλωσσικές ἐπιλογές. Ἄς σημειωθῆ ὡστόσο ὅτι καί σήμερα ἀκόμα γιά πολλά ἀπό τά ἔργα αὐτά κυκλοφοροῦν μόνο οἱ μεταφράσεις τοῦ Λεκατσᾶ).

Μέ τήν ἀρχή πού ἔκανε τό *Διαβάζω* εἶναι πιθανό κάποτε

νά προχωρήσει ἡ ἀποτίμηση αὐτή. Τό ἔργο τοῦ Λεκατσᾶ δέν χρειάζεται ἐπαίνους, χρειάζεται κρίση. Ὁ ἴδιος ὁ Λεκατσᾶς ἄλλωστε ἔκρινε συχνά τά ἔργα ἄλλων— κάποτε μάλιστα σκληρά. Οἱ φίλοι καί θαυμαστές του προσπαθοῦν συνήθως νά ἀποσιωπήσουν ὅσο μποροῦν τή διαμάχη του μέ τόν Κορδάτο. Ἴσως ὅμως γιά νά διαβάσει κανείς σωστά τόν Λεκατσᾶ θά ἔπρεπε νά ξεκινήσει ἀκριβῶς ἀπό κεῖ: τή σχεδόν βίαιη κριτική πού ἄσκησε στήν *Ἀρχαία Τραγωδία καί Κωμωδία* τοῦ Κορδάτου. Πουθενά ἄλλου δέν φαίνονται πῶς καθαρά ὀρισμένες πλευρές τῆς ἐπιστημονικῆς του μεθοδολογίας καί τοῦ τρόπου πού ἐργαζόταν ὁ ἴδιος. Σήμερα μάλιστα πού κυριαρχεῖ τό «μή κρίνετε, ἵνα μή κριθῆτε», ὁ διάλογος ἐκεῖνος ἔχει μιάν ἰδιαίτερη ἐπικαιρότητα.

Δ. Κυρτάτας

4

ΠΕΤΕΡ ΓΚΛΟΤΣ

Μανιφέστο γιά μιά νέα εὐρωπαϊκή ἀριστερά μετάφραση: Τούλα Σιέτη, Ἐκδόσεις: ὀδυσσεύς.

Διαβάζοντας τό βιβλίο τοῦ Πέτερ Γκλότς, γενικοῦ γραμματέα τοῦ Γερμανικοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ Κόμματος, *«Μανιφέστο γιά μιά νέα εὐρωπαϊκή ἀριστερά»*, δέν μπορεῖς νά μήν ἀναγνωρίσεις σ' αὐτό τήν προέλευση, τήν πατρότητα κάποιων πολιτικῶν ἀπόψεων καί ἀντιλήψεων, πού κυκλοφοροῦν σήμερα. Ἐπίσης μέσα στίς σελίδες αὐτοῦ τοῦ *«Μανιφέστου»* εἶναι ἀδύνατο νά μήν ἀνακαλύψει κανείς τό καινούργιο πολιτικό σχέδιο τῆς πρωτοπόρας πάντα γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας πού προσπαθεῖ νά οἰκοδομήσει τούς δρους γιά τήν ἐκ νέου κατάκτηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ὅμως ἡ ἐκπόνηση αὐτοῦ τοῦ πολιτικοῦ

σχεδίου θά ἦταν λάθος νά ἀποδοθῆ στόν Πέτερ Γκλότς. Ὁ Γκλότς κρατάει μόνο τήν γραφίδα. Αὐτός πού μιλάει μέσα ἀπ' τό *Μανιφέστο* εἶναι ἕνας ὀλόκληρος κόσμος: κοινωνικές τάξεις, μερίδες τῶν τάξεων, κοινωνικές κατηγορίες ἀκόμα καί κρατικές ἐλίτ μποροῦν ἄνετα, ἔστω καί ἐξ' ἀποτελέσματος, νά ἀναγνωρισθοῦν σ' αὐτό τό πολιτικό πρόγραμμα— διακήρυξη.

Ἄς προσπαθήσουμε σύντομα νά προσδιορίσουμε τούς ἄξονες γύρω ἀπ' τούς ὁποίους ἐπικεντρώνεται ἡ ὄλη προβληματική. Αὐτό τό *«Μανιφέστο»* ἀπευθύνεται κυρίως, ἂν ὄχι ἀποκλειστικά, στούς Εὐρωπαίους καί στήν Εὐρώπη. Ἡ Εὐρώπη λοιπόν, στήν οὐ-

σία τά κράτη—μέλη τῆς ΕΟΚ, ὀφείλει νά ἀπαντήσει στόν τεχνολογικό ἱμπεριαλισμό τῶν ΗΠΑ καί τῆς Ἰαπωνίας, ἀνασυγκροτούμενη, ἀναδιάρθρωντας κλάδους τῆς παραγωγῆς της, συνασπίζοντας τά ἐν πολλοῖς ἀλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα στό ἔσωτερικό της καί ὁμογενοποιώντας τα κατά τό δυνατόν, προάγοντας σέ τελευταία ἀνάλυση τήν Εὐρωπαϊκή Ἰδέα σέ εὐρωπαϊκή πολιτική ἐνότητα μέ κοινωνική συνοχή, πολιτισμική ἰδιαιτερότητα (διάβαζε: ἀνωτερότητα) καί τεχνολογική ἀποτελεσματικότητα. Ἡ Εὐρωπαϊκή Ἰδέα συνιστᾷ μιά ἀδιαφιλονίκητη πολιτισμική ἐγγένεια ὑποδομή, πού ἔλκει τήν καταγωγή της ἀπ' τήν Ἀναγέννηση καί Διαφωτισμό. Αὐτή ἡ ὑποδομή πού συσσωματώνει ὅλες τίς εὐρωπαϊκές κυρίαρχες κουλτούρες, τίς διάσπαρτες κοινωνικές ἐμπειρίες, τούς κατά καιρούς πολιτικούς πειραματισμούς, τά ιδεώδη τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου κ.λ.π., κ.λ.π., πρέπει καί μπορεί νά ἀποτελέσει τή βασική συνθήκη ὑποδοχῆς πάνω στήν ὁποία θά οἰκοδομηθῆ ἕνας πανευρωπαϊκός «ἀριστερός συνασπισμός ἐξουσίας»

ὡς ἀπάντηση στήν ὑποκειμενοποίηση καί τόν κατακερματισμό τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν, τῶν κοινωνιῶν τῶν «δύο τρίτων».

Σέ αὐτή τή βάση λοιπόν τό *«Μανιφέστο»*—μέσω τοῦ Πέτερ Γκλότς—προτείνει: Ἡ Εὐρώπη νά μετατραπῆ σέ ζῶνη εἰρήνης, νά μετατραπῆ σέ πολυεθνική ἐνότητα, νά ἀναδιαμορφώσει τίς βιομηχανικές δομές της, νά ἀποκτήσει μιά κοινή νομισματική καί δημοσιονομική πολιτική, νά ἐξελιχθῆ σέ «οἰκονομική δημοκρατία», νά ὀργανώσει τή «μετάβαση στήν κοινωνία τῆς ἐργασίας τοῦ αἵριο», νά ἐκσυγχρονίσει οἰκολογικά τίς οἰκονομίες της, νά πραγματοποιήσῃ τήν ἰσότητα ἀνάμεσα στά δύο φύλα, τέλος ἡ Εὐρώπη ὀφείλει νά περιφρουρήσει τήν εὐρωπαϊκή της κληρονομιά.

Μέ ποιό τρόπο ὅμως; Τό *«Μανιφέστο»* μιλάει γιά λογαριασμό τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀριστερᾶς. *«Ἡ Ἀριστερά πρέπει νά καταφύγει σέ ἕνα συνασπισμό πού νά ἐνώνει καί νά καθιστᾷ ἀλληλέγγυους μέ τούς ἀδύναμους ὅσο γίνεται περισσότερους δυνατούς, ἀκόμα κι ἂν αὐτό ἐρχεται σέ σύγκρουση μέ τά συμφέροντά τους. Γιά πε-*

Σήμερα τά πάντα αλλάζουν. Τό «Μανιφέστο», για μία προγραμματική συμφωνία της 'Αριστερᾶς δέν μπορεῖ νά καλύψει τά νῶτα της ὅταν προτείνει ἕνα ἐναλλακτικό της σχέδιο. Προτείνει βέβαια πολλά, περίπου τά πάντα -τά «πρέπει» καί τά «νά» εἶναι ἀπειρα-ἀλλά ἀδυνατεῖ νά ὀργανώσει ἕνα πολιτικό λόγο νέο, μέ ἀναφορές τόσο στήν πρακτική (ταξική πάλη) ὅσο καί στή θεωρία. "Ὅπως οἱ πῶτοι φυσιοκράτες ἐρμήνευαν τήν κοινωνία ὡς ἄθρμα τῶν ἀντιτιθέμενων βουλήσεων της καί πρότειναν ἕνα κοινωνικό σύμβολο γιά τήν εἰσοδὸ της σέ ἕνα νέο πολιτισμὸ ταξικῆς εἰρήνευσης ὑπὸ τῆ δαμόκλειο σπάθη τῆς νέας (νομικῆς) πραγματικότητας τοῦ Κράτους, πού ἐνσάρκωνε τῆ γενική θέληση, ἔτσι καί τό «Μανιφέστο» ἐπιχειρεῖ νά ἀναδιοργανώσει τό κοινωνικό σῶμα σήμερα. "Ὅπως καί στήν πρώτη, ἔτσι καί στήν δεύτερη περίπτωση, αὐτό τό ἐγχείρημα ἐκκινεῖ ἀπ' τά πάνω. Ἡ κοινωνική μεταρρύθμιση γίνεται τό ἀποκλειστικό προνόμιο τοῦ κράτους καί τῶν κομμάτων πού διαχειρίζονται ἐν λευκῷ τήν κοινωνική ὕλη γιά νά τήν πλάσουν κατὰ τό δοκοῦν. Στήν περίπτωσή μας τό δῆγμα αὐτῆς τῆς μετάβασης δέν εἶναι ἄλλο ἀπ' τό «Μανιφέστο», τήν Προγραμματική Συμφωνία.

Τό νέο κοινωνικό κράτος δικαίου πού προτείνει, τίς νέες κοινωνικές συμμαχίες πού ἐπεξεργάζεται, τά καινούργια

οικονομικά πλάνα πού καταθέτει ἀδυνατοῦν νά προσφέρουν στή σοσιαλδημοκρατία τῆ διέξοδο. Ἀποδεικνύεται ὅτι ἕνα γενικευμένο πολιτικό καί ἠθικό εὐχολόγιο εἶναι ἀνίκανο νά ἄρει τά προβλήματα τοῦ σήμερα.

Ἡ ἄκρατη εὐρωκεντρική καί ἀνθρωπιστική-ἠθιστική προσέγγιση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων καί τῶν διεθνικῶν συγκρούσεων ἐκ μέρους της, ἀδυνατεῖ νά ὀργανώσει ἀντιστάσεις καί νά προβάλλει ἐναλλακτικά πολιτικά σχέδια γιά τήν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας στά δυτικά κράτη. Καί τό κυριότερο: ἡ ἀδυναμία αὐτῆ ἐκφράζεται μέ ἀπόλυτους ὅρους: τά πρόσφατα ἐκλογικά ἀποτελέσματα στήν Ἰταλία καί Ἄγγλία, στήν Γερμανία καί στή Γαλλία -γιατί ὄχι καί στήν Ἑλλάδα;- τό ἐπιβεβαιώνουν. "Ὁ «προγραμματικός κατήφορος» μεταφράζεται αὐτόματα σέ πραγματικό... Ὅυτε καν καί αὐτῆ ἡ συνηθισμένη ἐναλλαγή στήν ἐξουσία τῶν διπολικῶν ἢ τριπολικῶν κομματικῶν συστημάτων δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει σήμερα.

Τά σχέδια καί οἱ Διακηρήξεις μπορεῖ νά διαδέχονται τά μὲν τά δέ, ἡ κοινωνική πραγματικότητα ὅμως ἔχει τούς δικούς της ἀδήριτους νόμους. Τά προγράμματα «πετυχαίνουν» ὅταν μποροῦν νά ἀναδείξουν μέ πρακτικό τρόπο τά προβλήματα. Οἱ ἠθικές προτροπές -εὐτυχῶς ἢ δυστυχῶς- δέν μποροῦν νά ἐξαντλήσουν τό νόημα τῆς πολιτικῆς...

Ἀνδρέας Πανταζόπουλος

ας Γενιᾶς ἀνέλαβε νά ἀπομυθοποιήσει τό θέμα καί νά τοῦ ἀποδώσει ὅσο γινόταν σέ βάθος, μέσα ἀπὸ τό δρόμο τῆς ἔρευνας τίς πραγματικές του διαστάσεις καί βαρύτητα μέσα στό χώρο τῆς τέχνης, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς ἱστορίας.

Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς δουλειᾶς εἶναι τό βιβλίο τῶν Δ. Βαλλιάνου καί Δ. Βώκου «Οἱ περιστεριῶνες τῆς Τήνου». Βιβλίο γραμμένο μέ κέφι καί ἀγάπη γιά τό θέμα, ἀλλά καί ἐπιστημονική τεκμηρίωση.

Συγκεντρώνει ὅλες τίς ἀρετές τῆς ἐπιστημονικῆς δουλειᾶς, πού ἐρευνᾷ τό κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσα στό ὅποιο τοποθετεῖται εὐστοχα ἡ γέννηση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ αὐτοῦ φαινομένου καί ἐξετάζει μέ προσοχή τίς κοινωνικοοικονομικές συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ἀναπτύσσεται.

Ἐτσι ἀποφεύγει τό σφάλμα τῆς μελέτης τῆς τέχνης γιά τήν τέχνη, βασικό ἐλάττωμα ἀντίστοιχων μελετῶν, ἀπό τίς ὁποῖες βομβαρδίζομαστε στό παρελθόν, σέ ὅποια χρονική περίοδο κι ἂν ἀναφέρονταν.

Ἡ καταγραφή καί οἱ ἀποτυπώσεις ἐνός μεγάλου ἀριθμοῦ, περιστεριῶνων ὀδηγεῖ σέ μιά πλήρη ἀνάλυση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους, μέ ἀποτέλεσμα τήν πρόταση μιᾶς χρήσιμης τυπολογίας καί μιᾶς χρονολόγησής, πού πηγάζει ἀπὸ τήν πολλαπλή μελέτη αὐτῶν τῶν μνημείων.

Ἴσως μιά ἀπὸ τίς σοβαρότερες ἀρετές τοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι μπορεῖ νά κερδίσει ἕνα εὐρύ ἀναγνωστικό κοινὸ γιατί εἶναι γραμμένο μέ ἀπλότητα, ἀγάπη, μερικές φορές χιοῦμορ, ἐνῶ χωρίς συμπλέγματα σοβαροφάνειας διατηρεῖ παντοῦ τήν ἐγκυρότητά του, στό πλαίσιο ἐνός σύγχρονου προβληματισμοῦ.

Ἐτσι ὁ στόχος φαίνεται νά μὴν εἶναι ἀπλῶς ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας γιά τούς περιστεριῶνες τῆς Τήνου, ἀλλά τό πῶς θά ἐπιβιώσουν μέσα στήν κοινωνία καί τήν οἰκονομία τοῦ νησιοῦ, ὡς ζῶντες παραγωγικοί ὀργανισμοὶ καί ὄχι ὡς μουσειακοὶ χώροι.

Ἀσπασία Λούβη-Κίζη

5

Δ. Βαλλιάνου-Δ. Βώκου

«Οἱ Περιστεριῶνες τῆς Τήνου», ἐκδόσεις Φιλιππότῆ, Ἀθήνα 1987.

Οἱ περιστεριῶνες τῆς Τήνου εἶναι ἕνα θέμα βεβαρυνμένο ἀπὸ τήν «λαογραφική» θεώρηση, μέ τήν ὁποία ἔχει ἀντιμετωπιστεῖ μέχρι σήμερα.

Μιά ὁμάδα ἐπιστημόνων μέσα στά πλαίσια τοῦ προγράμματος «οἰκολογικές καί ἀναπτυξιακές πρωτοβουλίες νέων» τοῦ Ὑφυπουργείου Νέ-

Σήμερα τὰ πάντα ἀλλάζουν. Τὸ «Μανιφέστο», γιὰ μιὰ προγραμματική συμφωνία τῆς Ἀριστερᾶς δὲν μπορεῖ νὰ καλύψει τὰ νῶτα τῆς ὅταν προτείνει τὸ ἐναλλακτικὸ τῆς σχέδιο. Προτείνει βέβαια πολλὰ, περίπου τὰ πάντα -τὰ «πρέπει» καὶ τὰ «νά» εἶναι ἀπειρα-ἀλλὰ ἀδυνατεῖ νὰ ὀργανώσει ἕνα πολιτικὸ λόγο νέο, μὲ ἀναφορὲς τόσο στὴν πρακτικὴ (ταξικὴ πάλη) ὅσο καὶ στὴ θεωρία. Ὅπως οἱ πρῶτοι φυσιοκράτες ἐρμήνευαν τὴν κοινωνία ὡς ἄθρομα τῶν ἀντιτιθέμενων βουλήσεών τῆς καὶ πρότειναν ἕνα κοινωνικὸ σύμβολο γιὰ τὴν εἰσοδὸ τῆς σὲ ἕνα νέο πολιτισμὸ ταξικῆς εἰρήνευσης ὑπὸ τὴ δαμόκλειο σπάθη τῆς νέας (νομικῆς) πραγματικότητας τοῦ Κράτους, πού ἐνσάρκωνε τὴ γενική θέληση, ἔτσι καὶ τὸ «Μανιφέστο» ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναδιοργανώσει τὸ κοινωνικὸ σῶμα σήμερα. Ὅπως καὶ στὴν πρώτη, ἔτσι καὶ στὴν δευτέρη περίπτωση, αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα ἐκκινεῖ ἀπ' τὰ πάνω. Ἡ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση γίνεται τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο τοῦ κράτους καὶ τῶν κομμάτων πού διαχειρίζονται ἐν λευκῷ τὴν κοινωνικὴ ὕλη γιὰ νὰ τὴν πλάσουν κατὰ τὸ δοκοῦν. Στὴν περίπτωσή μας τὸ δῆγμα αὐτῆς τῆς μετάβασης δὲν εἶναι ἄλλο ἀπ' τὸ «Μανιφέστο», τὴν Προγραμματικὴ Συμφωνία.

Τὸ νέο κοινωνικὸ κράτος δικαίου πού προτείνει, τὶς νέες κοινωνικὲς συμμαχίες πού ἐπεξεργάζεται, τὰ καινούργια

οικονομικὰ πλάνα πού καταθέτει ἀδυνατοῦν νὰ προσφέρουν στὴ σοσιαλδημοκρατία τὴ διέξοδο. Ἀποδεικνύεται ὅτι ἕνα γενικευμένο πολιτικὸ καὶ ἠθικὸ εὐχολόγιο εἶναι ἀνίκανο νὰ ἄρει τὰ προβλήματα τοῦ σήμερα.

Ἡ ἄκρατῆ εὐρωκεντρικὴ καὶ ἀνθρωπιστικὴ—ἠθιστικὴ προσέγγιση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων καὶ τῶν διεθνικῶν συγκρούσεων ἐκ μέρους τῆς, ἀδυνατεῖ νὰ ὀργανώσει ἀντιστάσεις καὶ νὰ προβάλει ἐναλλακτικὰ πολιτικὰ σχέδια γιὰ τὴν κατάρκτηση τῆς ἐξουσίας στὰ δυτικὰ κράτη. Καὶ τὸ κυριότερο: ἡ ἀδυναμία αὐτῆ ἐκφράζεται μὲ ἀπόλυτους ὅρους: τὰ πρόσφατα ἐκλογικὰ ἀποτελέσματα στὴν Ἰταλία καὶ Ἀγγλία, στὴν Γερμανία καὶ στὴ Γαλλία -γιατί ὄχι καὶ στὴν Ἑλλάδα;- τὸ ἐπιβεβαιώνουν. Ὁ «προγραμματικὸς κατήφορος» μεταφράζεται αὐτόματα σὲ πραγματικὸ... Ὅυτε καν καὶ αὐτὴ ἡ συνηθισμένη ἐναλλαγὴ στὴν ἐξουσία τῶν διπολικῶν ἢ τριπολικῶν κομματικῶν συστημάτων δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσει σήμερα.

Τὰ σχέδια καὶ οἱ Διακηρήξεις μπορεῖ νὰ διαδέχονται τὰ μὲν τὰ δέ, ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα ὅμως ἔχει τοὺς δικούς τῆς ἀδήριτους νόμους. Τὰ προγράμματα «πετυχαίνουν» ὅταν μποροῦν νὰ ἀναδείξουν μὲ πρακτικὸ τρόπο τὰ προβλήματα. Οἱ ἠθικὲς προτροπές -εὐτυχῶς ἢ δυστυχῶς- δὲν μποροῦν νὰ ἐξαντλήσουν τὸ νόημα τῆς πολιτικῆς...

Ἀνδρέας Πανταζόπουλος

ας Γενιᾶς ἀνέλαβε νὰ ἀπομυθοποιήσει τὸ θέμα καὶ νὰ τοῦ ἀποδώσει ὅσο γίνονταν σὲ βάθος, μέσα ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς ἐρευνας τὶς πραγματικὲς του διαστάσεις καὶ βαρύτητα μέσα στὸ χῶρο τῆς τέχνης, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς ἱστορίας.

Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς δουλειᾶς εἶναι τὸ βιβλίο τῶν Δ. Βαλλιάνου καὶ Δ. Βώκου «Οἱ περιστεριῶνες τῆς Τήνου». Βιβλίο γραμμμένο μὲ κέφι καὶ ἀγάπη γιὰ τὸ θέμα, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση.

Συγκεντρώνει ὅλες τὶς ἀρετὲς τῆς ἐπιστημονικῆς δουλειᾶς, πού ἐρευνᾷ τὸ κοινωνικο-ιστορικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο τοποθετεῖται εὐστοχα ἡ γέννηση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ αὐτοῦ φαινομένου καὶ ἐξετάζει μὲ προσοχὴ τὶς κοινωνικοοικονομικὲς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ἀναπτύσσεται.

Ἔτσι ἀποφεύγει τὸ σφάλμα τῆς μελέτης τῆς τέχνης γιὰ τὴν τέχνη, βασικὸ ἐλάττωμα ἀντίστοιχων μελετῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες βομβαρδίζομαστε στὸ παρελθόν, σὲ ὅποια χρονικὴ περίοδο κι ἂν ἀναφέρονταν.

Ἡ καταγραφή καὶ οἱ ἀποτυπώσεις ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ, περιστεριῶνων ὀδηγεῖ σὲ μιὰ πλήρη ἀνάλυση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πρόταση μιᾶς χρήσιμης τυπολογίας καὶ μιᾶς χρονολόγησης, πού πηγάζει ἀπὸ τὴν πολλαπλὴ μελέτη αὐτῶν τῶν μνημείων.

ἴσως μιὰ ἀπὸ τὶς σοβαρότερες ἀρετὲς τοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι μπορεῖ νὰ κερδίσει ἕνα εὐρὺ ἀναγνωστικὸ κοινὸ γιατί εἶναι γραμμμένο μὲ ἀπλότητα, ἀγάπη, μερικὲς φορές χιοῦμορ, ἐνῶ χωρὶς συμπλέγματα σοβαροφάνειας διατηρεῖ παντοῦ τὴν ἐγκυρότητά του, στὸ πλαίσιο ἐνὸς σύγχρονου προβληματισμοῦ.

Ἔτσι ὁ στόχος φαίνεται νὰ μὴ εἶναι ἀπλῶς ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἐρευνας γιὰ τοὺς περιστεριῶνες τῆς Τήνου, ἀλλὰ τὸ πῶς θὰ ἐπιβιώσουν μέσα στὴν κοινωνία καὶ τὴν οἰκονομία τοῦ νησιοῦ, ὡς ζῶντες παραγωγικοὶ ὀργανισμοὶ καὶ ὄχι ὡς μουσειακοὶ χῶροι.

Ἀσπασία Λούβη-Κίζη

5

Δ. Βαλλιάνου-Δ. Βώκου

«Οἱ Περιστεριῶνες τῆς Τήνου», ἐκδόσεις Φιλιππότῆ, Ἀθήνα 1987.

Οἱ περιστεριῶνες τῆς Τήνου εἶναι ἕνα θέμα βεβαρυμένο ἀπὸ τὴν «λαογραφικὴ» θεωρία, μὲ τὴν ὁποία ἔχει ἀντιμετωπιστεῖ μέχρι σήμερα.

Μιὰ ὁμάδα ἐπιστημόνων μέσα στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος «οἰκολογικὲς καὶ ἀναπτυξιακὲς πρωτοβουλίες νέων» τοῦ Ὑφυπουργείου Νέ-

Ραδιοτηλεοπτική πολυφωνία και κοινωνική άφωνία

του Γιώργου Καρρά

Οσοσιαλισμός ή θά είναι με δημοκρατία ή δεν θα υπάρξει. Και διαφορετικά: σοσιαλισμός και δημοκρατία είναι έννοιες ταυτόσημες. Φράσεις-κλειδιά που τόσες φορές έχει βροντοφωνάξει ή ανανεωτική άριστερά — κομμουνιστική, σκέτη και έκσυγχρονιστική — και οι οποίες πιστεύεται ότι, ως προς το μείζον τουλάχιστον, έχουν λύσει το πρόβλημα. Τό πόσο αλυτο όμως παραμένει το πρόβλημα φαίνεται και από το ότι κανείς δεν διανοείται σήμερα να αντιστρέψει τη σειρά των λέξεων: ή δημοκρατία ή θά είναι με σοσιαλισμό ή δεν θα υπάρξει. "Οχι" γιατί ενώ η όρθη διατύπωση «διευρύνει» το σοσιαλισμό, έτούτη έδω «στενεύει» ανεπίτρεπτα τη δημοκρατία. "Ας τό ποῦμε και άλλιώς: ένεκα της ταυτοσημίας δεν θά μπορούσαμε τάχα νά φέρουμε τό μπρός πίσω και νά διακηρύξουμε ότι δημοκρατία και σοσιαλισμός είναι έννοιες ταυτόσημες; Ξανά όχι. Γιατί ό σοσιαλισμός είναι μέν ταυτόσημος με τη δημοκρατία, ή δημοκρατία δεν είναι όμως ταυτόσημη με τό σοσιαλισμό. Τί είδους ταυτοσημία είναι αυτή τότε;

Σκοπός μου δεν είναι νά μιλήσω περί σοσιαλισμού· ή έννοια δημοκρατία, όπως αυτή υπάρχει σήμερα, με ένδιαφέρει έδω. Δέν πρόκειται λοιπόν περί ταυτοσημίας, παρά για έναν περίεργο «ιμπεριαλισμό» από μεριάς δημοκρα-

τίας. Γιατί ενώ όλοι πρόθυμα θά συμφωνούσαν, στά λόγια, ότι όντως ή εκάστοτε δημοκρατία διαφέρει ανάλογα με τό κοινωνικό και πολιτικό της περιεχόμενο, στην πράξη αυτόνομουν πλήρως την ένλόγω δημοκρατία από την πολιτική και κοινωνική της ουσία, από τους ύλικούς όρους με τους όποιους υπάρχει και τους όποιους αναπαράγει, την ανάγκουν σχεδόν μεταφυσικά στό επίπεδο μιας καθαρής «τεχνικής», στό επίπεδο μιās καθαρής θεσμοκρατίας. "Από κει και πέρα τό πράγμα πάει πολύ μακριά. Γιατί ή δημοκρατία, ως τεχνική, ως θεσμός, επιδέχεται βελτιώσεις (στην πραγματικότητα μόνο αυτό επιδέχεται). Δηλαδή είναι μιā έννοια ποσοτική («περισσότερη δημοκρατία») και άθροιστική (προχωρεί ή δημοκρατία στόν τάδε τομέα, ύστερεί στόν δείνα), συνδυασμός που προάγει τον κατακερματισμό της πολιτικής σκέψης αν δεν την αποπολιτικοποιεί έντελώς. Και άκόμα, πράγμα που ίσως είναι τό κυριότερο: ή δημοκρατία, ως τεχνική, ως «έργαλειο» και μάλιστα ιδεολογικά καθορισμένο στά μάτια του λαού και άπειλητικό για όποιον θέλει νά αντισταθεί στη μεταφυσική της, μπορεί κάλλιστα νά χρησιμοποιηθεί προς όφελος και της εξουσίας και του κεφαλαίου. "Ισχυρίζομαι ότι ό μόνος δρόμος νά δει κανείς και τη σημερινή συζήτηση περί έλευθερης ραδιοτηλεόρασης είναι μέσα από αυτή την αντίφαση (αντίφαση, γιατί και έγω βέβαια που τά λέω αυτά δημοκρατία θέλω). Θά δοῦμε λοιπόν και από αυτή τη σκοπιά τά όσα προσπαθήσαμε νά περιγράψουμε σε περσινό κείμενο, τότε που είχε πρωτοθεθεί τό θέμα (*Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, 72, 6.8.86).

Σήμερα πιά, λοιπόν, δεν μιλάει κανείς στην Εύρώπη για ραδιόφωνο και τὸι, αν θυμάστε, όλα από κει άρχισαν. "Η έλευθερη ραδιοφωνία μετατράπηκε, ως προς τό κύριο, σε έμπορική και άποδειχτηκε ότι δεν έπρόκειτο παρά για τό πρώτο βήμα. Τό επόμενο και κυριότερο είναι ή πλήρης έμπορευματοποίηση του έλευθερου χρόνου, δηλαδή ή κατάργησή του, ή κάλυψη κάθε κενού. Τά ιδιωτικά κανάλια έχουν έναν σκοπό: νά έντοπίσουν τίς άδυναμίες των ανθρώπων και νά δημιουργήσουν νέες, νά κυριαρχήσουν στον άδίστακτο ανταγωνισμό για νέες άγορές, ανθρώπων, ματιών και χρόνου. Αυτή είναι ή πολυφωνία της ιδιωτικής τηλεόρασης: ή πολυφωνία του έμπορεύματος, ή μονοφωνία του κέρδους, ή άφωνία ή δική μας.

"Η εισβολή του μεγάλου κεφαλαίου στον τύπο και τό ραδιόφωνο, σημειώναμε πέρσι, ενώ την προετοιμάζει, είναι έντελώς άλλης τάξης φαινόμενο από εκείνη στο χώρο της τηλεόρασης. Στίς δυό πρώτες περιπτώσεις υπάρχει τό έγγενές φράγμα της μερικότητας, της άποσπασματικότητας των ίδιων των μέσων (άλλά και τό πολύ χαμηλότερο κόστος τους) και αυτά επιτρέπουν στην κοινωνία νά άμυνθεί, νά ξεφύγει από την ολοσχερή ύποταγή της στίς λέξεις και τους ήχους. "Η τηλεόραση, αντίθετα, είναι άπερίοριστα κατακτητική, ολοκληρωτική. "Αν ή έπαφή μας με τον κόσμο, γράφαμε εκεί, περνά και μέσω ποικίλων αναπαραστάσεων, στην τηλεόραση δεν πρόκειται για αναπαράσταση: πραγματικότητα γίνεται ή ίδια ή αναπαράσταση που ονομάζεται πλέον «ένημέρωση» και ό ιδανικός τηλεθεατής αντιμετώπιζει τό πραγματικό (και

φантаστικό πλέον για αυτόν...) γεγονός ως άπλή αναπαράσταση εκείνου που αυτός καταναλώνει. Γεγονός είναι πλέον τό τηλεοπτικό γεγονός. Τό γεγονός γίνεται για νά τό δει αυτός. "Η κατάργηση της μερικότητας και ή ύποκατάστασή της από την χωρίς φραγμό «έπαφή» με τον κόσμο καταργεί άκριβώς την έπαφή με τον κόσμο. Δέν πρόκειται μόνο για την πανθομολογούμενη παθητικότητα των μαζών: είναι κυρίως ότι προσπαθούν νά μας κάνουν νά την βιώσουμε όχι ως στέρηση, παρά ως γνώση, έπικοινωνία, ζωή. Νά άποδεχτούμε μιā «έπικοινωνία» μεταξύ μας που θά διαμεσολαβείται και θά οργανώνεται από την εικόνα. Νά ζήσουμε τον καταναγκασμό έπιλογής, την έλευθερία έπιβολής, ως έλευθερία έπιλογής.

Σήμερα λοιπόν, στη τηλεοπτική Εύρώπη, δεν συμβαίνει άπολύτως, μά άπολύτως τίποτα, από τη σκοπιά της πολυφωνίας, της κοινωνικής πολυφωνίας έννοιά, και της περιβόητης έλευθερίας της έκφρασης. Σήμερα ή Γαλλία ιδιωτικοποιεί τά κανάλια της, τό Ιδιο και ή Ίσπανία (τρία έμπορικά τό 1990, με τό καλό) ώστε νά μπορεί και εκεί νά άσκει ή κοινωνία των πολιτών τό άπαράγραπτο καθήκον του μαζικού ύπνώττειν, ή Γερμανία γειώνεται και καλωδιώνεται εκ βάθρων, ήδη μέσα σε τέσσερα χρόνια οι ευρωπαϊκές καλωδιακές και δορυφορικές συνδέσεις κάλυψαν πάνω από τό 15% των σπιτιών, οι άμερικανικές συσκευές είναι άνοιχτές επτά ώρες και δέκα λεπτά την ήμερα κατά μέσο όρο, ενώ εκεί, όπου τό τηλεοπτικό λεπτό κοστίζει περί τά 200 χιλιάδες δολάρια, εταιρείες δοκιμάζουν ήδη τον ήλεκτρονικό «άνθρωπομετρητή» ό όποιος, με τη συμμετοχή βέ-

βια του πειθήνιου θύματος, μετράει όχι απλώς το πόσο παραμένει ανοιχτή ή συσκευή αλλά και το πόσο βρίσκονται άνθρωποι μπροστά της. Και παράλληλα — επειδή οι άνθρωποι μπορεί να αφαιρούνται ή να χασμουριούνται — αναζητούνται νέοι ηλεκτρονικοί τρόποι ώστε να μετρείται κατ' οίκον και η ενεργός παρακολούθηση.

Μπροστά σε αυτή την κατάσταση βρισκόμαστε σήμερα. Ήδη στην Ελλάδα κατακτήσαμε το ελεύθερο ραδιόφωνο κοινή συναινέσει. Δεν άλλαξε και δεν θα αλλάξει τίποτα, σχεδόν τίποτα. Η κυρία Ρεζάν, αϊφνης, ή ο κύριος Δήμου και άλλοι επώνυμοι θα ακούγονται κάπως περισσότερο, νέοι ειδικοί και ευγλωττα φυντάνια θα φτιαχτούν, θα μās δοθεί μεγαλύτερη «ελευθερία επιλογής» στη μουσική, φορείς θα πούν τα δικά τους και τά κόμματα θα διαβάσουν αποσπάσματα από τα προγράμματα τους. Ήμεεις θα άκοιμε νά μαθαίνουμε. Καί ή πολιτική θά άσκειται ολοένα και περισσότερο από τό ραδιόφωνο — ήδη, μέσα σε λίγες μέρες, τόσα και τόσα πρωτοσελίδα βγήκαν από τά όσα είπε ό τάδε στο δημοτικό ραδιοσταθμό. Ένα πράγμα μόνο άλλαξε, και αυτό είναι ικανό από μόνο του νά αλλάξει και την ίδια την κοινωνία: οι όροι μέ τούς όποιους αναμένουμε όμοθυμαδόν την ιδιωτική τηλεόραση.

Γιατί τά δυό πράγματα — ή ραδιοτηλεόραση, όπως τή λένε — είναι άδιαχώριστα και αυτό τό ξέρουν όλοι. Κάποιοι βέβαια αντιδιαστέλλουν δειλά τό ραδιόφωνο από την τηλεόραση άπαριθμώντας τά θετικοαρνητικά του καθενός, όμως και αυτοί δέν άμφισβητούν την ιδιωτική τηλεόραση. Κάθε άλλο. Η προγραμματική διακήρυξη της Ε.ΑΡ, για παράδειγμα, είναι σαφέστατη: ζητάει μία πολιτική πού «θά εξασφαλίζει ότι τά ιδιωτικά ραδιοτηλεοπτικά μέσα πού θά δημιουργηθούν (πού θά δημιουργηθούν, πάει και τελειωσε) δέν θά καταργήσουν την κοινωνικά αναγκαία πολυφωνία». Εϋθύς εξαρχής λοιπόν τό πρόβλημα είχε τεθεί ως πακέτο και όσοι «άγωνίστηκαν» για την ελεύθερη ραδιοφωνία ήξε-

ραν από την αρχή, ή δέν έχουν άπολύτως καμιά δικαιολογία νά μήν ήξεραν, τί έπετα. Καί άκόμα ήξεραν και ξέρουν ότι ελεύθερη τηλεόραση σημαίνει ιδιωτική τηλεόραση και ιδιωτική σημαίνει μεγάλο κεφάλαιο. Τίποτα περισσότερο, τίποτα λιγότερο. Καί ξέρουν άκόμα και τό κυριότερο: ότι αν ή άπαισία σημερινή κρατική ραδιοτηλεόραση δέν κλείνει την προοπτική για μία μελλοντική παρέμβαση της κοινωνίας στα ραδιοτηλεοπτικά πράγματα, για την προοπτική του δημόσιου έλέγχου τους, ή ιδιωτικοποίηση σβήνει όριστικά, μη άντιστρέψιμα, αυτή ή δυνατότητα.

Και δέν μιλω για την έλληνοαμερικανική διάλεκτο του κ. Κόλμερ στην *Μεσημβρινή*, αυτός τή δουλειά του κάνει: «Τό δεύτερο θέμα πού σχετίζεται με τον δημοτικό ραδιοσταθμό είναι τό πρόβλημα του εκτοπισμού της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε έναν τομέα που κατ' έξοχήν ή επιλογή του καταναλωτού (*consumer choice*) και ή άριστοποίηση των ευκαιριών για άναένωση (*optimization of opportunities*) εξυπηρετούνται καλύτερα με την καθιέρωση των θεσμών της αγοράς (*free market forces*)». Μιλώ για τούς άλλους πού αναζητούν τούς «όρους» μέ τούς όποιους θά έρθει ή ιδιωτική τηλεόραση, λές και οι όποιοι όροι θά αλλάξουν την κατάσταση, λές και οι όροι αυτοί θά άρουν την επαιελούμενη «τηλεοπτικοποίηση» και θά μετατρέψουν αιφνιδίως τον λαό από άντικείμενο σε ύποκείμενο της «ελεύθερης έκφρασης». Η πίο προχωρημένη άποψη λέει «ναί στην ιδιωτικοποίηση-όχι στην έμπορευματοποίηση», γεγονός πού θά καθοριστεί, λέει, από κάποιο «πλαίσιο». Δέν ύφίσταται τέτοιο πλαίσιο. Έκτός και αν φανταζόμαστε κάποιους μεγαλομπουρζουάδες ιδαλγούς πού θά επενδύσουν τά μαλιοκέφαλά τους σε έναν τηλεοπτικό σταθμό μόνο και μόνο γιατί θά τούς τρώει τό σαράκι της έκφρασης, της δημιουργίας και της πολυφωνίας. Όρα Μπερλουσκόνι. Η ιδιοκτησία πάει μαζί μέ την έμπορευματοποίηση, ή άτομική ιδιοκτησία των ραδιοτηλεοπτικών μέσων ζητείται άκριβώς και μόνο για την έμπορευ-

ματοποίηση, ή τελευταία, έφόσον δέν ύπάρχει άπαγόρευση της ίδιας της άτομικής ιδιοκτησίας, θά βρει τούς τρόπους νά κάνει τή δουλειά της έντός και έκτός πλαισίου. Άρκει τό ναί στην ιδιωτική τηλεόραση. Έκείνη θά αντίλαβει τά περαιτέρω.

Γιατί όμως όλα αυτά; Άλλοι, οι πίο έκσυγχρονιστές, έχουν πρό πολλού συμφιλιωθεί μέ τό ύπάρχον και μέ τό άγχος των διαφόρων τρένων, του 2000 και του 3000, έχουν καταργήσει τις άντιστάσεις άπέναντι στις σημερινές τάσεις του καπιταλισμού και έπιδίδονται μόνο σε μία μάταιη προσπάθεια άμβλυνσης των όφθαλμοφανών επιπτώσεών τους. Και αυτούς όμως και τούς άλλους, τούς πίο άριστερους, τούς κατατρέχει και τό άλλο μείζον πρόβλημα: ή έγνοια της δημοκρατίας. Πώς έμεις, δημοκρατικοί άνθρωποι, θά άντισταθούμε στο δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης, αρχής άπαράβατης και οικουμενικής για τον κάθε πολίτη; Πώς θά «φιμώσουμε» τον όποιονδήποτε θέλει νά προβεί σε πράξεις «ελεύθερης δημιουργίας»; Γι' αυτό λοιπόν και ή περί δημοκρατίας εισαγωγή μας.

Άς άρκέσουν τά πλέον ώμα παραδείγματα πού έμπεριέχουν και τά πίο έκλεπτυσμένα. Ό ήγητάρ της κοινωνίας των πολιτών κ. Γ. Παπανδρέου άνέπτυξε τήν άποψη, σε ήμερίδα της νεολαίας του, ότι και οι μεγαλοκεφαλαιούχοι έκφράζουν μία τάση της ελληνικής κοινωνίας και δέν ύπάρχει πρόβλημα αν θά τούς δοθεί δυνατότητα για ραδιοφωνικό σταθμό, δέν θά είναι παρά λίγοι μέσα στους πολλούς. (Πρόσθεσε δε: «τό τοπικό ραδιόφωνο μπορεί νά άνταγωνιστεί άκόμα και τή δορυφορική τηλεόραση, διότι άνταποκρίνεται στα τοπικά πρόβλήματα!»). Καί στον *Ταχυδρόμο*: «Πρώτα πρώτα ό όρος ιδιωτική είναι παρερμηνεύσιμος. Δέν είναι ύποχρεωτικό νά είναι ιδιωτική. Μπορεί νά είναι δημοτική, μπορεί νά είναι ένός φορέα, δηλαδή περισσότερο κοινωνική-κοινωνική μέ την έννοια της κοινωνίας (!). Σε αυτήν την έρμηνεία χωράει, βέβαια, και ένα ιδιώτης, πού και αυτός άνήκει στην κοινωνία». Καί ή μνημειώδης φυσι-

κά φράση του Άνταίου Χρυσοστομίδη σε περσινό *Πλέμποι*: «ή ελευθερία έκφρασης είναι αναφαίρετο δικαίωμα όλων των πολιτών, άκόμα και του μεγάλου κεφαλαίου...».

Οι μεγαλοκεφαλαιούχοι λοιπόν ως μία «τάση» από τις πολλές της κοινωνίας στα πλαίσια της πολυφωνίας, τό μεγάλο κεφάλαιο υπό την ιδιότητά του του «πολίτη». Η κατάργηση της πραγματικής κοινωνίας, της ταξικής κοινωνίας, και ή ύποκατάστασή της μέ μία δήθεν κοινωνία των πολιτών, νοούμενη ως άθυρμα άτόμων όπου ό καθένας λέει ελεύθερα τήν άποψη του. Η δημοκρατία ως τεχνική, ή δημοκρατία στην ύπηρεσία του κεφαλαίου. Γιατί ή υπεράσπιση του δημοκρατικού δικαίωματος της έκφρασης για τό κεφάλαιο σημαίνει την άνευ όρων άποδοχή της κοινωνίας μέ τή σημερινή της μορφή: τό κεφάλαιο δέν έκφράζεται ως μέσος πολίτης. Τό κεφάλαιο δέν έκφράζεται καν έμπορευματοποιεί. Έκφρασή του είναι ή όργάνωση της κοινωνίας, ή όργάνωση του κέρδους και της χειραγώγησης. Όσον άφορά λοιπόν την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση, ή ζητούμενη δημοκρατία είναι, όρθά κοφτα, ή δημοκρατία του κεφαλαίου. Τουλάχιστον ή κομμουνιστική άνανεωτική άριστερά αυτό θά όφειλε νά τό γνωρίζει. Μπορεί μάλιστα και νά τό γνωρίζει. Η δημοκρατία όμως, βλέπετε, είναι «άδιαίρετη», όπως άδιαίρετη είναι και ή κοινωνία. Καί τό μόνο πού μένει στη δημοκρατική άριστερά είναι νά προσπαθεί μέ τά διάφορα «πλαίσια» νά μαζέψει εκ των ύστέρω, πάλι λόγω δημοκρατικότητας, τίποτα ψιλοπράγματα από τούς άσκούς του Αϊόλου πού άνοιξε ή δημοκρατία της. Δημοκρατία για ποιον; θά ρωτούσαν σεκταριστικά οι παλιότεροι.

Νά άντισταθεί κανείς σήμερα στην εισβολή της ιδιωτικής τηλεόρασης μοιάζει βέβαια ούτοπικό, τό πράγμα πιά είναι σχεδόν λυμένο. Άς κατανοήσουμε τουλάχιστον τούς μηχανισμούς μέσω των όποιων καθαγιάζεται ιδεολογικά και προβάλλεται ως κατάκτηση της κοινωνίας, ως άντισταθούμε τουλάχιστον στην άγοραία αντίληψη για τή δημοκρατία. Στην άστική αντίληψη για τή δημοκρατία.